

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

भर्तृहारि विरचित

शतक चतुष्टय संग्रह

(नीति, शृंगार, वैराग्य, विज्ञान अने मास्ताविक)

(मूळ श्लोक, भाषांतर अने समजुति समेत)

“ गुजराती ” प्रेसना मालीको

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेसमा मणिलाल इच्छागुप्त
सासु। बिल्डींग्स, कोट, २. मुर

ચતુર્થાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય શતકને નામે, જે અપૂર્વ શ્લોકસંગ્રહ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રાજર્ષિપ્રવર ભગવાન્ ભર્તૃહરિને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેની પ્રથમાવૃત્તિ સંવત્ ૧૯૪૮ માં 'શુબંશતી' પ્રેસ વરદ્ધી શુર્જર ભાષાંતર સાથે પ્રકટ કરવામાં આવી હતી. આ તેની ચતુર્થાવૃત્તિ છે. એમાં વિજ્ઞાનશતક એ નામનું ચોથું શતક દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. પંડિતો અને શોધકોનો મત એવો છે કે, એ શતક રાજર્ષિ ભર્તૃહરિવિરચિત નથી, કેમકે લોકપ્રસિદ્ધ શતકત્રયમાં જે મધુરતા-મિઠાશ અને વિચારની શ્રેષ્ઠતા જણાય છે, તે 'વિજ્ઞાન'માં નથી. એના શ્લોકોની રચનામાં પણ શિથિલતા છે. છતાં ઘણાકોની સૂચનાથી આ શતકને, આ સંગ્રહમાં દાખલ કરીધું છે. એ શતકની બે પ્રતો-એક છાપેટ્ટી ને બીજી હસ્તલિખિત મળી છે. બંને પ્રતો સંતોષ પમાડનારી નથી ને 'વિજ્ઞાન' શતક રાજર્ષિવિરચિત નથી, એ નિશ્ચયને દૃઢ કરાવે તેવી જ છે.

આ પુસ્તક કેટલું જનપ્રિય છે, તે ચતુર્થ* સંસ્કરણથી જ સ્પષ્ટ થાય છે, એટલે વિશેષ લખવાની અગત્ય નથી. માત્ર એટલુંજ કહેવું અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે કે, પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં પાઠશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને વધારે અનુકૂળતા કરી આપવાને શ્લોકાનુક્રમ બહુધા સ્વર્ગસ્થ ન્યાયમૂર્તિ મિ० તેલંગની સરકારે છપાવેલી પ્રત પ્રમાણે ગોઠવેલો છે. જો કે,

* આ આશ્વિન સાતમી છે.

અમારી હસ્તલિખિત અને અન્યત્ર મુદ્રિત થયેલી જે ત્રણ પ્રતો પ્રમાણે સરખાવતાં, જે શ્લોકોની આવૃત્તિ થતી જણાઈ, તે અમુક એક જ શતકમાં રાખી, ક્ષેપકને પ્રાસ્તાવિકમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે. પાકાંતરો વગેરે ખડુધા ઉક્ત પ્રત પ્રમાણે જ રાખવામાં આવ્યા છે.

ઉપર જણાવેલા મુદ્દારા વધારા ઉપરાંત આમાં ભગવાન ભર્તૃહરિનું જીવનવૃત્ત છેલ્લી શોધ પ્રમાણે જેમ નક્કી થયું છે તેમ, ઘણા મોટા શ્રમથી એકત્ર કરીને આપવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃતમાંથી ગુર્જર ભાષાન્તર રૂપે પ્રકટ થતા ગ્રંથોમાં આ નવીન જ સ્પષ્ટિ છે અને આશા છે કે, પાશ્ચાત્ય પંડિતોની, પ્રાચીન ગ્રંથકર્તાઓનાં જીવનવૃત્ત ઉપજાવવાની રીતિથી ગુર્જર વાંચકો અને શાસ્ત્રીઓને આ ઉદ્દેશ્ય વધારે ઉપયોગી થશે.

ભર્તૃહરિ શતક સંગ્રહની આ ચતુર્થાવૃત્તિમાં શ્લોકોની કક્ષાવાર અનુક્રમણિકા આપવામાં આવી છે અને આ વધારા છતાં કિંમતમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે.

अनुक्रमणिका

नीतिशतक

श्रु.	उ.	पृष्ठ.	श्रु.	पे.	पृष्ठ.
५२	अकस्मात्स्वमेकारण...	२६	८२	ऐश्वर्यस्य विभूषण...	४१
श्रु. १	अमाद्यं हृदयं ...	५४		क.	
१७	अधिगतपरमार्था ...	९	१०६	कदर्थितस्यापि ...	५२
१०१	अप्रियवचनदरिद्रेः ...	५२	श्रु. ६	कमठकुलाचनदिरगज ...	५७
श्रु. २	अभिमुखनिहतस्य ...	५५	६५	करे श्लाघ्यस्त्यागाः...	३३
१८	अम्मोजिनी वन ...	१०	८९	कर्मयुतं फलं पुतां.	४४
श्रु. २२	अयममृतनिधानं ...	६३	१०७	कान्तावटाक्षविशिखा ...	५२
३	अज्ञः सुखमाराधय...	२	श्रु. ७	किं कर्मस्य भव्यथा.	५७
	आ.		७९	किं तेन हेमगिरिणा.	३९
४८	आक्षा कीर्तिः पालनं.	२५	३३	कुसुमस्तवकस्वैव ...	१७
६०	आरंभगुर्वी क्षयिणी.	३०	९	कुमिकुलचित्तं लाला.	५
८६	आलस्यं हि मनुष्याणां.	४३	१९	केयूरा न विभूषयन्ति.	१०
	इ.		श्रु. ८	को न याति वनं लोकै	५८
७६	इतः स्वपिति केशवः ...	३८	१०३	को लाभो गुणिसङ्गमः ...	५९
श्रु. ३	इत्येतस्मिन्वा ...	५५	८९	कचिद्भूमौ शायी ...	४०
	उ.		२१	क्षान्तिधेइवनेन किं.	११
श्रु. ४	उदन्वच्छाया भूः ...	५६	७५	क्षीरिणात्मगतोदकाय.	३७
५९	उद्भासिताखिलखलस्य ...	३०	२९	क्षुक्षामोऽपि जरा...	१५
	ए.		श्रु. ९	क्षुद्राः सन्ति सद्यस्तथाः ...	५८
७४	एके सत्पुदपाः परार्थ.	३७		ख.	
१०८	एकेनापि हि श्रेणेः ...	५३			
श्रु. ९	एको देवः केशवो...	५६	९०	खत्वाटो दिवसेश्वरस्य ...	४४

श्लो	ग	पृष्ठ	श्लो	प.	पृष्ठ.
९९	गुणवदगुणवद्वा ...	४९	९३	पत्र नैव यदा ...	४६
	छ		७३	पद्माकर दिनकरो ...	३६
८७	छिन्नोऽपि रोहति तरु	४३	४५	परिक्षीण कश्चित्	२३
	ज.		क्षे.१२	परिचरितव्या सन्तो	६०
२४	जयन्ति ते मुहूर्तिनो.	१३	३२	परिवर्तिनि सप्तादे...	१७
२३	जाव्य धियो हरति.	१२	८५	पातितोऽपि कराघाते	४३
५४	जाव्य हीमति गण्यते	२७	७२	पापानिवारयति यो न.	३९
३९	जातिर्यातु रसातल.	२०	६४	प्रदान प्रच्छिन ...	३२
	स्त.		४	प्रसव्य मणिमुद्गरेन्म.	२
६०	तानीन्द्रियाणि ...	२१	२६	प्राणाघातानिदृतिः	१४
७७	तृष्णा छिन्धि भज क्षमा	३८	क्षे.१३	प्राय कन्दुकपातेन	६०
५७	त्वमेव चातकाधारो ..	२६	२७	प्रारभ्यते न खलु	१४
	द.		क्षे.२३	प्रियसखि विप ...	६३
क्षे.११	दैवेन प्रभुणा स्वय	५९	२८	प्रिया न्याय्या रूति	१५
२०	दाक्षिण्य स्वजने दद्या.	१२		घ.	
४३	दान भोगो नाशितस्त्रो	२२	९५	ब्रह्मा येन कुलालव	४७
१	दिक्कालाद्यनवछिन्ना	१		भ.	
५३	तुर्जन. परिहर्तव्यो ..	२७	८४	भग्नशस्य करण्डपीडित	४२
क्षे.१०	दूरार्द्ध घटयति नव	५८	७०	भवन्ति नम्रास्तस्व	३५
४२	दौर्भ-याद्यपतिर्विनश्यति	२२	१००	भीम वन भवति ...	५०
	न			म.	
५७	न कश्चिच्चण्डकोपाना.	२९	१०१	मञ्जः ससि यातु मेह	५०
९४	नमस्त्रामो देवाननु	४६	४४	मणि शाणोत्तीढ	९३
६९	नम्रत्व नोन्नमत्	३५	७८	मनसि घचसि काये.	३९
८३	निन्दतु नीतिनिपुणा	४२	१०४	मालतीकुसुमस्यैव ..	५१
८८	नेता यस्य बृहस्पति	४६	६१	मृगभीनसज्जनाना	३१
९६	नेवाकृति फलति	४७	५८	मौनाम्बूक प्रवचनपटु	९९

श्लो.	य.	पृष्ठ.	श्लो.	पृष्ठ.
६८	य प्रीणयेत्सुचरिते	३४	क्षे१९ वरं तुद्राञ्चृद्वाद्गुहसि,	६२
३७	यद्वेत्तनोऽपि पादैः	२०	३९ नदति शुक्लश्रेणी...	१९
८	यदा किञ्चिज्ज्ञोऽह...	९	१०९ वहिस्तस्य भ्रमयते.	५३
क्षे१४	यदि नाम देवत्या.	६०	६३ वाञ्छा राजनस्यमे.	२१
४९	यद्वाता निजभालपट.	२५	२० त्रिया नाम नरस्य	११
क्षे१५	यनागामश्चिन्मण्ड.	६१	६३ त्रिपदि भैरवया ...	३०
४१	यस्यास्ति वित्तस...	११	क्षे२० विरम विरसाया ...	६९
९८	या राधूध सतान्	४८	६ व्याधि वासमृगात् ...	४
२	या चिन्तयामि सततं	१		
क्षे१६	ये सतोपयुक्तप्रमोद.	६१	श.	
१३	येषा न विद्या न तपो.	७	११ शम्भो वारयितु जलेभ	६
	र.		९१ शशिदिवाकशोर्ग्रह	४५
क्षे१७	रतस्व कमलानां ...	६१	५६ शशी दिवसधूपरो	९१
८०	रत्नैर्महाईस्तुतुर्पुर्न	४०	१५ शाश्वोपकृतशब्द...	८
४६	राजन्दुधुधुसि यदि.	२४	१० शिरः शर्व स्वर्गात्	६
५१	रे रे चातक सावधान-		७१ श्रोत्र धुतेनैव न....	२६
	मनसा	२६	स.	
	ल		४७ सत्याश्रुता च परया.	२४
११०	लज्जाशुणीवजननी	५४	६७ सन्तसायसि सस्मिन्स्य	३४
५	लभेत् सिक्तासु तैल	३	३४ सन्त्यन्येषि बृहस्पति.	१८
३१	लाङ्गूलचालनमध	१७	६६ सपत्न्यु भवता वित्त.	२३
५५	लोभधेदुशुणेन कि	२८	३८ सिंह सिन्धुपि निप-	
	व.		तति. "	२०
क्षे१८	मयो हि सत्य परम वि	६३	२५ सूर्य सचरित सती.	१३
९७	मने रणे सपुत्रता	४८	९२ स्रजति तावदशेषपुणा.	४५
१४	वर पर्वतदुर्गेषु ...	८	११ साहित्यसङ्गीतकला	७
३६	वर पञ्चच्छेद ...	१९	३० स्वस्य रनायुषसावशेष	१६
			क्ष२१ स्पृहयति भुजयो...	६३

श्लो	पृष्ठ	श्लो	पृष्ठ
१०० स्थाव्यावेत्यमथापचति ४९		ह	
७ स्वायसमेकान्तगुण ४		१६ ह्युर्याति न गोवर ९	

शृङ्गारशतक

अ

३४ अष्टाद्वचदनरसाद्र ७९	
९६ अजितात्मसु सधद्व १०७	
७१ अदर्शने दर्शनमात्र ९५	
१६ अनाघ्रात पुष्प ७१	
८६ अपसर सखे दूरादस्मा १०२	
४२ अर्ध नीत्वा निशाया ८३	
४ असूचीससारे ८३	

आ

७४ आमीलितनयनानाम् ९७	
९८ आवर्त सशयाना १०८	
३१ आवास किल किंचि ७८	
९० आवास क्रियता गा १०४	
४१ आसारेण न हर्म्यत ८३	

इ

३९ इतो विगुह्वलीविल ८१	
८४ इदमनुचितमश्म १०१	
८९ इमे तारुण्यश्रीनव १०३	

उ

६७ उद्धृत स्तनभार एष ९४	
६१ उमत्तप्रेमसरभा ९१	
१८ उपरि घन घनपटल ७२	
७२ उरसि निपतिताना ९६	

ए

८३ एको रागिधु राजते १००	
प्रियतमा ८९	
५७ एतस्कासफल लोक ६८	
८ एताधनद्रलयसहति ६८	

क

५५ कश्चम्यति कुलपुण्यो ८८	
३० कान्तेत्युललोचनेति ७३	
४९ कामिनीकायकातारे ८६	
१४ किमिह बहुभिदत्तैर्पुंक्ति ७०	
७३ किं गतेन यदि सा ९९	
६४ कृदकुमपङ्कलकितदेहा ९२	
९४ कृश काण खल १०६	
४५ केशानाकलयनूदशौ ८४	
९१ कशा सयमिन श्रुते १०४	
२१ कचिच्छुभमाहै कचि ७३	

ग

८१ गुरुणा स्तनभारेण ९९	
------------------------	--

च.

४४ चुम्बन्तो गण्डमिली ८४	
--------------------------	--

ज

६८ जल्पन्ति सार्धमन्येन ९४	
५६ जात्यधाय च दुर्मु ८९	

श्लो.	त.	पृष्ठ.	श्लो.	म.	पृष्ठ
३७	तद्वर्णवैषा दीपितकामा	८०	६	मत्तेभकुम्भदलने भुवि	६७
३	तावदेन वृतिना हृदिफु.	६६	१५	मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि	७१
५८	तावन्महस्य पाण्डित्य.	९०	२०	मधुर्य मधुरैरपिको.	७८
७६	तावदेवास्तमयी ...	९८	१३	मास्तर्षमुस्तर्ष विचार्य	७०
द.			६३	मालती शिरसि ...	९७
६६	दिशवनहरिणीभ्यो	९३	८०	मुखेन चन्द्रकान्तेन	९९
५३	दृष्टव्येषु किमुत्तम मृग.	८८	८२	मुग्धे धातुक्ता कय.	१००
९२	दृष्टा दृष्टिमयो दृष्टाति	१०५	९७	मधु तिष्ठति वाचि	१०७
ध.			य.		
४	धन्यास्त एव चपलाय.	६६	२७	यदेतत्पूर्णवृत्तिहर	७६
न.			८८	यस्या स्तनौ यदिपनौ	१०३
७७	न नम्यो मन्त्राणां न च	९८	र.		
२३	नामृत न विष किंचि.	७४	५०	रागस्यागास्मेक ..	८६
६५	नून दिते कविवरा	९३	१७	राजनृ तृष्णाम्बुराशो.	७७
७८	नूनमाश्रयस्तस्या	९८	ल.		
प.			१०	लीलावतीना सहजा.	६८
२९	परिमलभृतो वास	७७	व.		
३२	पञ्चम्रीविरहानलाहुति	७८	२२	वज्र चन्द्रविडम्बि यद्ग	७४
६२	प्रणयमधुरा प्रेमोद्गाटा	९२	३८	विद्युपचितमेष	८१
७५	प्राख्यामेति मनागमा		८५	विहोऽपि सप्तम सल	१०३
	नित्यगुण ...	९७	७०	विधम्य विधम्य ...	९५
९३	प्रियपुरतो युवतीना	१०५	९५	विधामिषपराशर ...	१०६
४६	प्रोद्यप्रौढप्रियहृद्युतिभृति	८४	६०	विस्तारित मरुकेतन	९१
म.			५४	वेद्याश्रौ मदनभाला	८८
५	भवति वचसि सङ्गत्याग	६६	८५	व्यादीर्षेण चलेन ...	१०२
१२	भवन्तो वेदान्तप्रणि	६९	श.		
२४	भूवातुर्माकुञ्चिताशः	७५	१	शमुक्त्वमुदरयो हरिणे	६५

श्लो	पृष्ठ	श्लो	पृष्ठ
५२ शास्त्रज्ञोऽपि प्रथित	८७	४७ सुधामयोऽपि ...	८५
७ शुभ्र सद्य सविभ्रमा	६५	३६ सुधाशुभ्र धाम भुङ्क्ते	८०
५१ शृङ्गारदुमनीरदे .	८७	३७ सज्जो हयामोदा व्यजनप	८०
स		५९ स्त्रीमुद्रा क्षयकतनस्य	९०
७९ सति प्रदीपे सत्यप्रौ	९९	७ स्मितेन भावेन च	
९९ सत्यत्वेन शशाङ्क एव	१०८	लज्जया भिया	६७
९ सत्य जना वन्मि न	६८	२५ स्मित किञ्चिद्वक्त्रे सर	
२६ स मार्गे तावदास्ते .	७६	लतरलो ...	७१
१९ ससारेऽस्मिन्नसारे .	७२	१०० स्मृता भवति पापाय	१०९
२८ ससारेऽस्मिन्नसारे कु	७७	२९ स्वप्नप्रतारकोऽसौ ..	९५
४८ ससारोदधिनिस्तार	८७	ह	
३३ सहकारकुमुदकेसर	७९	४३ हगन्ते दधिदुग्धसर्पि	
११ सिद्धाध्यासितकन्दो	६९	रशना . . .	८३

वैराग्य शतक

अ	७९ आयु कलोललोल	१५१
५९ अग्ने गीत सरसकवय १४१	१०५ आयुर्वर्षशत नृणा	१६३
२१ अजान माहात्म्य पतन्तु १००	४३ आशानामनदी मनो	१३०
३१ अतिक्रान्त कालो १२६	४४ आमसार त्रिभुवनमिद	१३३
२५ अमुक्ताया यस्था .. १२२	इ	
३५ अमीषा प्राणाना १०८	६४ इय बाला मा प्रयतयस्व	१४४
३० अर्धानामीशिप त्व १२५	१११ इह हि मधुरगीत	१६६
१६ अवश्य यातारजि ११७		

आ

१०२ आघ्रात मरणेन जन्म	१६२	४ उत्थात निधिशय्या	११२
७ आदित्यस्य गतागते	११३	१४ उषानेषु विचित्र ..	१५८
१०३ आधिव्याधिगतैर्जनस्य	१६	११० व मोक्षितत्रिस्तीतरद	१६८

उ

४ उत्थात निधिशय्या	११२
१४ उषानेषु विचित्र ..	१५८
११० व मोक्षितत्रिस्तीतरद	१६८

श्लो.	पृ.	श्लो.	पृ.
६९ एकाकी निःसृष्ट ...	१४६	७७ त्रेतोक्ताधिपतितमेव	१५०
५६ एतस्माद्विर्मेदियार्थ.	१३९	२४ त्वं राजा ...	१२१
क.		द.	
६६ किं कन्दः कन्दैरेभ्यः	१४५	१ दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना.	१५०
७८ किं वेदैः स्मृतिभिः	१५०	८ क्षीनाग्नीनमुखैः सदैव	११३
१०४ कृच्छ्रेणामेध्यमये ...	१६३	५१ कुरासाभ्यः स्वामी ...	१३६
१८ कृशः काणः खलः थव	११८	ध.	
९९ कौपीन दत्तसङ्गजर्ज.	१६०	१०१ धन्यानां गिरिकन्दरे	१६१
८८ कविद्वीगावादः कवि.	१५९	न.	
११३ क्षणबालोभूषाक्षणमपि	१६७	१५ न श्यात पदमीभस्स्य	११५
१३ क्षान्त न क्षमया	११६	२७ न गता न विद्या न	१२३
ख.		३ न ससारोत्पन्नं ..	१११
६ खलोलापाः सोढाः	११२	८६ नाभ्यस्ता भुवि ...	१५४
ग.		९५ नाथ वे समयो रहस्य.	१५९
४० गङ्गातीरि दिग्गिरि.	१३५	९ निवृत्ता भोगेच्छा ...	११४
६७ गङ्गातरङ्गहिमशीकर	१४५	प.	
११२ गात्र संकुचित-...	१६७	३३ वरेयां चेतासि ...	१२७
घ.		५० पाणिः पात्र पवित्र	१३६
५४ घाण्डादः किमयं ...	१३८	७४ घातलभाविशसि वासि	१४८
ज.		११४ प्रश्नशास्त्रार्थविचार	१६८
१०९ जात कूर्मः स एका	१६५	५३ पुण्ये प्राप्ते पने वा	१३८
७१ जीर्णा कन्या ततः किं	१४७	५७ पुण्यैर्मूलफलैः प्रिये ..	१४०
८९ जीर्णा एव मनोरथाः	१५६	२८ पुत्र विद्वत्तासीदुपश.	१२४
त.		७० प्राप्ताः प्रियः सकल	१४७
३९ तपस्यन्तः सन्त ...	१३०	९६ प्रियसखि विपद्भ्रात.	१५९
७३ तस्मादन्तर्जर्ज ...	१४८	व.	
९० त्वाश्रयत्वात्ये विवति	१५८	८० त्रिदण्डमण्डली मान.	१५१

श्लो.	शृष्ट.	श्लो.	शृष्ट.
१०६ ब्रह्मज्ञानविवेकिनो ...	१६४	४९ यदेतत्स्वाच्छन्द्यं ...	१३५
६३ बाले लोलामुकूलित.	१४३	६८ यदा मेरुः श्रीमान्	१४६
२२ विसमलमक्षनाय ...	१२०	८१ यदाशीदज्ञानं स्मर...	११२
९ बोद्धारो मतसरप्रस्ताः	११०	८५ यावत्स्वस्थमिदं ...	१५३
भ.		६२ यूयं वयं वयं यूयं...	१६३
७२ भक्तिर्भवे मरणजन्म.	१४८	१५ येनैशाम्बरसङ्गं ...	११७
१९ भिक्षाशनं तदपि नीरस	११९	४६ ये वर्तते घनपतिपुरः	१३३
८३ भिक्षाशी जन्ममध्यसङ्ग.	१५२	र.	
१२ भोगा न भुक्ता वय-		६५ रम्यं हर्म्यतलं न किं	१४४
मेव भुक्ता. ...	११६	८२ रम्याश्चन्द्रमरीचयः...	१५२
५२ भोगा मेघवितान.	११७	७५ रात्रिः सैव पुनः ...	१४९
१०० भोगा भदुरवृत्तयो	१६१	९८ रे कन्दर्प करं वदर्थ.	१६०
३४ भोगे रोगभयं कुले	१२८	य.	
३६ भ्रातः कष्टमहो मदान्	१२९	४८ वयमिह परितुष्टा ...	१३५
५ भ्रान्तं देशमनेकदुर्ग-		३७ वयं येभ्यो जाताश्चिर.	१२९
विपमं ...	११२	५३ वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्र.	१३८
म.		१८ वलिभिर्मुक्षमाक्रान्तं.	११७
४२ महादेवो देवः ...	१३२	४७ वितीर्णे सर्वस्ये तदण.	१३४
७६ मही रम्या शय्या	१४९	४६ विद्या नाधिरता कलंक.	१३४
९७ महेश्वरे वा जगताम	१६०	२३ विपुलहृदयधन्यैः ...	१२१
६१ मातर्लक्ष्मि भजार...	१४२	६० विरमत्र बुधा योपितं	१८२
३२ माने म्लायिनि ...	१२६	१७ विवेक्याकोशे ...	११८
८४ मातर्मदिनी तात मास्त	१५३	१०७ व्याघ्रीव तिष्ठति ...	१६४
२६ मृत्पिण्डो जलरेखया	१२२	श.	
१८ मोहं मार्जय तामुपार्जय	१४१	९२ शय्या शैलशिला शृङ्ग.	१५७
य.		स.	
३८ यत्रानेकः क्वचिदपि शृङ्गे	१३०	५५ सखे घन्याः केचिन्	११९

श्लोक,	पृष्ठ.	श्लो.	पृष्ठ.
२९ सजात कोट्यासी.	१२४	४१ स्फुरत्स्फारज्योत्सना	१३१
९३ सत्यामेव त्रिलोकी.	१५८	इ.	
१०८ सदा योगाभ्यास	१६५	१० हिताशून्यमयस्त्रय	११४
१० स्तनौ मासप्रची कल	११९	श.	
९१ हनात्वा गात्रे पयोभि	१५७	८७ ज्ञान सता मान ...	१५५

विज्ञान सूतक

अ.

३२ अग्ने पश्चादधरता...	१८७
११ अद्य श्रो वा मरणमधि	१९५
६७ अत्राश्रय सदा रत्न.	१९७
७६ अरे चेतश्चित्र भ्रमसि	२०६
११ अर्थेभ्योऽनर्थजात...	१९५
७६ अहोऽयथेऽप्यथे ...	२०६
३३ अहं प्रज्ञास्मीति ...	१८६
७७ अहं भ्रान्तोऽप्याह .	२०७

आ.

७ आलस्य कश्चिदपठितो	१७२
५९ आश्रय्य गर्भं वमति	१९८
१६ आयुर्वेदविदा रसाशन.	२०२

उ.

७९ उदासीनो देवो भद्रः.	२०८
------------------------	-----

क.

८६ कदा गोविन्देति प्रति	२११
४६ कर्त्तव्यं न करोति	१९२
१० कस्मै पितरौ मनो	१७४
८ कश्चित्मन्दति काल.	२०३

७१ कश्चित्कष्टेन द्विगुण.	२०४
८६ कदा भागीरथ्या ..	२१०
४० कमलवदनापीनोत्पुङ्ग	१८९
८३ कलौ गङ्गा काश्या	२०९
२० काष्ठादिनिष्क्रमेव मूल.	१७९
७१ कामस्यापि निदानमाहु	१८०
६२ कामभ्याग्रे कुमति...	२००
९९ काशीय समलङ्कृता	२१४
७६ काहं प्रकरोति विशा	१८३

४४ किं स्थानस्य निरीक्ष.	१९१
९७ किं कुर्म क गजानः	२१६
१०० केदारस्थानमेक रुचिर	२१७
९ को देवो भुवनोदया	१७३
१७ कश्चिद्वसन्नेषी सुखयति	२१३

ग.

८२ गङ्गा गङ्गेति यस्या	२०९
------------------------	-----

च.

३० चित्रेव घ्यालभ्या रातत	१८४
२४ चिद्वदनमत्र पतित	१८२

श्लो.	ज.	पृष्ठ	श्लोक	व	पृष्ठ
५६	जगाम व्यर्थ मे बहु	१९७	४२	बालेय बालभाव ...	१९०
४३	जनयति सुत कश्चित्	१९१	२९	ब्रह्मामृत भज	१८४
४५	जानघेव करोति कर्म	१९२		भ	
	त.		८७	भजत विबुधसिंधु	२११
४	तीर्थावस्थानजग्यं न.	१७०	७३	भानुर्भूवल्लयप्रदक्षिण,	२०५
९०	तीर्थांनामवलोकने...	२१२	९८	मुक्ति.क्वापि न मुक्ति	२१६
३०	तुल्यार्थेन त्वमेव	१८५	७४	भूमण्डल लयमुपैति	२०७
३७	ते घ-या भुजने ...	१८८	१७	भ्रात क्षान्त प्रशान्ते	१७८
६४	त्वत्साक्षिकं सकल.	२०१		म	
	द.		६१	माता मृता जनयिता	२००
११	देहाद्यात्ममत्तानुसारि.	१७५	५५	मायत्तार्किकतात्रिक	१९७
६७	दृष्ट प्रायो विकल.	२०२		य.	
	घ.		८९	यत्तीरे वसतां सता.	२१२
११	घ-या एते पुमांसो.	१७७	६५	यत्प्रीत्यर्थमनेकधा...	२०१
१९	ध्यानव्यग्र भक्तु ...	१७९	२	यत्सत्तया सदिदमस्ति	१६९
	न.		३१	यत्साक्षादभिघातुम.	१८५
१६	न चेत्ये सामर्थ्य ...	१७८	२२	यद्व्यस्य सर्वं स्रजि	१८०
४८	न जानीषे चेत ...	१९३	४०	यदा देवादीनामपि	१९३
५०	नाम शीर्यति ...	१९४	८१	यद्येता मदनेयवो ...	१९०
५३	नाम्यस्तो धातुवादो	१९६	८८	यममृतममृतानां ...	२११
१३	नित्यानित्यपदार्थ...	१७६	८	यमाराध्याराध्य	१७३
२८	निष्कामा मुनय ...	१८४	८४	यम्या. स्रजतिद्वर्ति	२१०
७७	निष्कटकेऽपि न ...	२०४	९३	यामासाद्य त्रिलोकी.	२१३
८०	निश्वासा बहुधा ...	२०८	६	यापते यमकिंकरा	१७२
	प		२७	यावन्मार्गति चित्ते	१८३
५	प्रज्ञावतोऽपि केचिन्	१७१		र.	
			७२	रेरे चित्तमश्रधमोद	१९५

श्लोक	च	श्लोक	श्लोक
१६ बहिष्कारखुर्दि	२१५	३५ सन्यासो विहितस्य	१८७
१ विगलदमलदानधोषो	१६९	१४ ससारेऽपि परोपकार	१७६
९४ विद्यन्ते द्वारकाधा-	२१४	९१ ससारो विविधाधि	२१३
१७ विशिद्धेद्वादौ कचिदपि	१७५	६९ सा रोगिणी यदि भवे	२०३
२३ वियत्पृष्ठीवायुज्वलन	१८१	७८ सा गोष्ठो शुद्धदा	२०७
१८ विश्वेश्वरो भवति विश्व	१७९	७२ स्वय भोता दाता वसु	२०४
८१ वेदो निर्वेदमायाविद्	२०८	६३ स्वाधीने निवृत्तिस्थिते	२००
श		२५ स्थान्दव्योप्ति निरस्त	१८२
३८ शिव शिव महाभान्ति	१८८	ह	
स		२९ हरति वसुध कान्ति	१८९
४९ सदृशो गुणवानह	१९४	५८ हिक्काक्षसमगदरोदर	१९८
१९ सप्तम्ये त्रिदशाप.	२१६	३४ हिरा विधावस्था	१८६
६० सत्यार्थ मम सधिता	१९९	३ हे पुत्रा वज्रतामय	१७०

मास्ताविक श्लोका

अ	क
१ अकिञ्चनस्य दान्तस्य	२१८
७ अभिमतमहाभान .	२१८
३२ अनावर्ती कालो ...	२३१
३० अशीमहि यय ..	२३१
३१ अहौ वा हारे वा ...	२३१
उ	
३ उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्रह	२१९
४ उदवच्छन्ना भू	२२०
घ	
५ एता इयन्ति च वदति	२२०
क	
६ कदा वारणस्या	२२०
७ कर्कश्य हनयोर्दशो	२२१
ग.	
८ गार्ध्रिर्गिता च विकल	२२१
ख	
९ खल स्त्रीधला	२२२
२४ खड्गोत्तमितवार	२२८
१० चेतश्चित्तय मा रमा	२२२
त	
११ तुह वैश्व मुता सता	२२२

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ.
द		३४ मय्य भक्त तत किं	२३२
३३ ददतु ददतु गाली	२३२	३५ भू पर्यको निजभुज.	२३३
न		२५ भिक्षाहारमदैव्य	२२९
१३ न भिक्षा दुष्प्रापा पथि	२२३	२६ भोगास्तुद्वतरद्ग	२२९
१३ नो खङ्गप्रविदारिता	२२३	य	
प		१९ यद्रज्ज मुहुरीक्षसे न	२२६
१४ परिभ्रमसि रिं पृथा	२२४	२० ये सतोपमुखप्रमोद	२२६
१५ पार्णि पात्रयता निसग	२२४	घ	
१६ पातालान् विमोचितो	२२५	२१ वण सित शिरसि वीक्ष्य	२२७
फ		ख	
१७ फल स्वेच्छालभ्य	२२५	२२ समारम भगा	२२७
२९ फलमन्मथनाय	२३०	२८ सा रम्या नगरी	२३०
य.		३८ स्वादिष्ट मधुनो	२३४
२७ ब्रह्मेशादि मरुद्गना	२२९	३७ स्थिति पुण्य रण्ये	२३४
भ		३६ समोदयति मदयति	२३३
१८ भिक्षा कामदुपाधेनु	२२६	२३ सिंहावलीद्विरदशकर	२२७

રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ

પરોપકારથી જેમ વિક્રમાદિત્યે, તેમ જ વિદ્યા અને વૈરાગ્યથી ભરથરી અથવા રાજર્ષિ પ્રવર ભર્તૃહરિ, લોકકથામાં ખુબ પ્રખ્યાત છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શતકત્રય અથવા શતકચતુષ્ઠયથી ભગવાન ભર્તૃહરિનું કવિત્વ પંડિતોમાં બહુ પ્રિય છે. જેનાં ચરિત્ર અને કવિત્વ માટે લોકકૌતુક આટલું ઉત્તેજિત રહે છે, તે રાજર્ષિ પ્રવરનું સમ્રમાણુ જીવનવૃત્ત યોડું જ જણાયેલું છે અને અઘાપિ પણ તત્સંબંધે વિદ્વાનો નવીન શોધ અને અનુમાનો, કરતા જ રહે છે. શતકચતુષ્ઠયના મુદ્રણ સાથે તેમના જીવનવૃત્ત, કાળ અને કર્તૃત્વ માટે વિદ્વાનોએ કરેલી શોધનો લાભ શુભજ્ઞ વાચકોને આપવો ઉચિત હોવાથી, તેનું નીચે પ્રમાણે સમ્રમાણુ વિવેચન કરીશું.

શતકોનો કર્તા કોણ ?

નીતિ, શૃંગાર, વૈરાગ્ય અને વિજ્ઞાન એમ ચાર શતકો બનાવનાર કોણ એને માટે ઘણી શોધખોળ ગાંઠે છે. 'અસલ નાં જૂનાં પુસ્તકો જોઈ, તે ઉપરથી શતકના કર્તાનો કાળ અને જીવનવૃત્ત કાઢવા માટે ઘણા પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા છે, પણ તે સધળા હજી આનુમાનિક છે. કોઈ આ બાબત વિષે એક વાત કહે છે તો બીજે તેથી ઉઘડી જ બીજી વાત કહે છે અને તેથી જેમ ઘણા ખરા સંસ્કૃત પુસ્તકોના કર્તા કોણ તથા તેઓ ક્યારે ચલાયે તે બાબત જેમ અસાત રહી છે; તેવી જ રીતે આ શતકોના કર્તા માટે પણ છે. આવા જ ભયને ક્ષીધે એમ કહેવામાં આવે છે કે, સાધનાચાર્ય, જે વેદોનો બાળ્યકાર છે, તેના મનમાં એમ આવ્યું હતું કે, મારું પુસ્તક ઘણું વખત જતાં નાશ થઈ જશે; તેથી તેણે પોતાનાં પુસ્તકોની પ્રતો બૂદે બૂદે ઠોકણે દટાવી

હતી, કે જેથી તેનો નાશ થઈ જાય નહિ. આજ પ્રમાણે ચાર શતકો, પણ એ દળર વર્ષ થવા છતાં નાશ પામ્યા નથી. હવે આ રત્નસમાન ચાર હુમખાઓનો કર્તા કોણ છે, તે આપણે જાણવું જોઈએ.

ભર્તૃહરિ રાજા

શતકોનો કર્તા કોણ ? આ જાણત વિષે ધણા મતમતાતરો છે, પણ આખરે એમ જ પૂરવાર થાય છે કે, આના કર્તા ભર્તૃહરિ હોવા જોઈએ કોણેય સાહેબ કહે છે કે, કોઈ કવિએ ભર્તૃહરિના નામથી આ શ્લોકો રચેલા છે, જે ત્રણ અથવા ચાર, સો માના સમવાયમા છે. મી. કોણેય આ જાણત વિષે ખીજ કોઈ સાબીતિ આપતા નથી, પણ તેમ માનવાનું કારણ એવું જણાવે છે કે, વિદ્યા અને લક્ષ્મીને પરસ્પર વૈર હોય છે અને ભર્તૃહરિ, કે જે આવો મોટો માળવાનો રાજા હતો, તેનામાં વિદ્યા સગથી આવા ઉત્તમ ગુણો કેમ સહવે ? આ જાણતમા તેમની ભૂલ છે ધણા દેશોમા આવા દાખના જોવામાં આવે છે, કે જ્યાં વિદ્યા અને લક્ષ્મી જોડાયેલા હોય છે. કાદમ્બરી અને દશકુમાર ચરિત્રના કર્તા માટે પણ આવો જ અપવાદ છે ભોજ, શૂદ્રક, રાજશેખર વગેરે ધણા કવિઓ પૂર્વે થઈ ગયા છે, કે જેઓ વિદ્યાવાન તેમ જ ધનવાન હતા અને તેવી જ રીતે ભર્તૃહરિ વિષે પણ હોવું જોઈએ.

સ્વાનુભવ કથન

ભર્તૃહરિ જે સમૃદ્ધિમાન હતા, તેમનામા કવિત્વની પણ ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિ હોય, તે વાતો અશક્ય નથી શૃંગારશતક તેમજ પોતાની યુવાવસ્થામા રચેલું હોવું જોઈએ અને નીતિ તથા વૈરાગ્ય જ્યારે રાણીના બહિષ્કારથી ખિન્ન થઈને રાત્રિપાટ છોડી દઈને ચાલ્યા ગયા ત્યારે રચેના હોવા જોઈએ. અને વિદ્યાન શતક તેનો કાશી નિવાસ અને તીર્થાટન દર્શાવે છે આ સઘળી વાત નીતિશતકના ખીજ શ્લોક ઉપરથી ઉપજાવી શકાય છે.

એમાં કવિ પોતાની પ્રિય સ્ત્રીના પ્રીતિના બેદને ધિક્કારી ખિન્નતા દર્શાવે છે. જો કોઈ ખીજે જ માણસ શતકનો કર્તા હોય તો તેને ભર્તૃહરિના સાંસારિક અનુભવની વાતનું સ્મરણ થાય નહિ.

શતકોની રચના

મી. બોલન અને ખીજઓનું કહેવું એમ છે કે, શતકત્રય અથવા ચતુષ્ટય ભર્તૃહરિએ કાંધેલાં નથી, પણ ખીજઓના શ્લોકોને એકઠા કરી સંગ્રહેલા છે. આમ કહેવાને બે કારણો આધારભૂત છે.

(૧) શતકમાં વિચારોની પરંપરા ચાલતી નથી.

(૨) શતકમાં શકુન્તલા, મૃચ્છકટિક, મુદ્રારાક્ષસ, દશરૂપક તથા પંચતંત્ર વગેરેમાંના શ્લોકો જોવામાં આવે છે.

આ બે કારણોમાંનું પહેલું કારણ માનવા લાયક લાગતું નથી, કારણ કે વર્ણવ્યર્થ, મીઠટન, શેકસ્પિયર વગેરે પાશ્ચાત્ય કવિઓના ગ્રંથોમાં પણ વિચારપરંપરા જણાતી નથી. જેમ શતકોમાં દરેક શ્લોકનો સંબંધ તેજ શ્લોકમાં પૂરો થાય છે, તેમ જ શેકસ્પિયરના 'સ્ટેન્ડા'માં પણ બનેલું જોવામાં આવે છે; અને પંડિત જગન્નાથના બનાવેલા ભામિનીવિલાસમાં પણ એમ જ છે. ભર્તૃહરિ વિશે પણ એમ જ હોવું જોઈએ—જેમ જેમ તેમના મનમાં વિચારો આવતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ દર્શાવતા ગયા છે.

ખીજનું કારણ પણ તેવી જ રીતે સંકળીય ■ કારણ કે, આમાંના ઘણા જ થોડા શ્લોકો ખીજ ગ્રંથોમાં માલમ પડે છે અને કાલિદાસ સિવાય ખીજ કર્તાઓ, કે જેમના શ્લોકો શતકોમાં માલમ પડે તેઓ ભર્તૃહરિ પછી થઈ ગયેલા છે, માટે તે શ્લોકો પ્રક્ષિપ્ત જ હોના જોઈએ. વળી શુંચારશતકના ૧૬ માં શ્લોક વિશે બહુ સંક છે. 'અનાઘાત' આ શ્લોક શકુન્તલામાં છે, તેમજ ભર્તૃહરિકૃત શતકમાં પણ એક જ હસ્તલિખિત પ્રતમાં આપેલો છે. શતકના મુખ્ય ત્રણસો શ્લોકો હતા, પણ હાલમાં લગભગ ચારસો માલમ પડે છે. ખીજ શ્લોકો જેમ તેમાં વધાર-

વામા આવ્યા છે, તેમ આ સંસ્થા શ્રેયોક પણ શા માટે વધારવામાં આવ્યો ન કહેવાય ?

ભર્તૃહરિવિષે લોકકથાઓ

(૧) ભર્તૃહરિ વિક્રમાદિત્યના પડા ભાઈ હતા કે, જે વિક્રમાદિત્ય ઉજ્જયિનીનો રાજા હતા તથા જેનાથી સત્ત્વ શરુ થયેલો છે (૨) ભર્તૃહરિનું મન રાણીના કુજદસગથી સસારી ખટપટને લીધે ઉદ્વિગ્ન થયું, તેથી તેમણે રાજ્યપાટ છોડી દઈ વૈરાગ્ય લીધો (૩) એમણે પત્નિનિ મહાલાખ્ય ઉપર એક લાખ કારિકા બા-વેલી કહેવાય છે (૪) એ ભટ્ટિકાવ્યના કર્તા કહેવાય છે (૫) એમણે રાહત કાન્ય રચેલું છે (૬) એ ત્રણ સતકો તેમ જ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પણ કર્તા છે. (૭) એ કાવિદાસના સમકાલીન હતા અથવા પૂર્વકાલીન હતા. (૮) વિક્રમાદિત્યના નવ રત્નોમાંના એ એક હતા (૯) એ મોગ દહરોગી મન્સેદનાથ તથા ગોરક્ષનાથના વખતમાં થઈ ગયા છે અને તે ચરપટીનાથના શિષ્ય હતા.

ભર્તૃહરિની સ્થિતિ

સવળા ઐતિહાસિક પુસ્તકો જોતાં માલમ પડે છે કે, ભર્તૃહરિ બહુ માનનીય તથા લોકપ્રિય હતા. એ એક સરદાર નહિ, પણ મોટા મહાદ્વિમાન રાજા હતા. ચાર હરિ જેવા એનામાં શુણો હતા. બહાદુરીમાં હરિ-વિજય જેવાં, પતિમાં હરિ-અપમ પુત્ર જેના, સપતિમાં હરિ-ઈદ્ર સમાન તથા સૌંદર્યમાં હરિ-ધૈર્ય સમાન હતા. આ ચાર પ્રકારના ગુણોને તે એક સાધારણ માણસ નહિ, પણ વિદ્યા તથા શક્તિથી એક માનનીય પુરુષ હતા.

ભર્તૃહરિ, વિક્રમાદિત્યના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા હતા કેટલાક એમ માને છે કે, ભર્તૃહરિએ કેટલોક વખત જંજુગદમાં ગાન્ય કીધું, ત્યારબાદ પોતાના ભાઈનું વીગત જોઈ, તેણે તે જગ્યા છોડીને ઉજ્જયિનીમાં રાજા કરવા માડ્યું અને પાછળથી પોતાની બીના વ્યભિચાર ઈર્ષ્યથી રાજ્યપાટ છોડી દઈ, ગાદી પોતાના ભાઈ વિક્રમાદિત્યને સોંપીને પાને સાધું થયા.

ભર્તૃહરિનો સસારત્યાગ

મી० આઠવલેના એક મેન્યુસ્ક્રીપ્ટમા જજ્ઞાનરામા આવેલું છે કે, સુમન્ત નામના યોગીએ રાજને અમૃત ફળ ખાવા આપ્યું, રાજાએ પ્રેમથી ધાર્યું કે, મારી સ્ત્રી અમર રહે, તેથી તેણે તેણીને આપ્યું, તેણીએ પોતાના ચાર અશ્વપાલને આપ્યું અને અશ્વપાલે સર્પ, તે ફળ, પોતાની રાખેલી ગુણિકાને આપ્યું અને ગુણિકાએ તે સુમન્તને પાછું માનને ખાતર આપ્યું અને સુમન્તે પાછું રાજાને આપ્યું. રાજાને આ ફળ જોઇને ભ્રમ થયો, તેથી તેણે તપાસ કીધી તપાસ કરતા માલમ પડ્યું કે, રાણીએ તે ફળ અશ્વપાનને આપ્યું હતું આપરથી ભર્તૃહરિએ તે ફળ પોતે ખાઈ સસારત્યાગ કીધો એ પ્રમાણે સસારત્યાગ કીધા પછી તેણે ચૈરામ્બશતક બનાવ્યું.

રાણી પણ લગ્ન તથા ખેટથી મહેલ તથા જગતમા ગઈ અને ત્યાં મરણુ પામી ત્યાર બાદ રાજાને ચરપતિનાથ નામનો ખાઠાણ મળ્યો, તેણે રાણી આગતા જન્મમાં કાણુ હતી, તે વાત સચિરતઃ કહી સંભળાવી ચરપતિએ કહ્યું કે, રાણી પદ્માક્ષી આગતા જન્મમાં ગુણિકા હતી તેણે ચારને મળવા વારતે નવન આપ્યું હતું પણ મળી શકી નહીં તેથી તે માર તેના વિરહથી મરી ગયો અને તે ગુણિકા તે આ જન્મમાં રાણી પદ્માક્ષી થઈ તથા તે ચાર અશ્વપાલ થયો, માટે તમારે ગુસ્સે ચલાતું કાઈ પણ કારણુ નથી હું પદ્માક્ષીને સજીવન કરું છું વીરુ વરૂં સૂધી તમે તમારી સ્ત્રી સાથે ભોગ ભોગવી સસારત્યાગ કરીને જગતમા આવજો આ પ્રમાણે પદ્માક્ષીને તેણે સજીવન કીધી તે પદ્માક્ષી રાણી, ધિંગનાને નામે વિખ્યાત થઈ છે પછી રાજા તથા રાણી પોતાને રથાને પાછા ફર્યા એક રખત ગળ સિકાર કરવા ગયો ત્યાં તેણે એક હુણનો સિકાર કર્યો, ત્યારે મરણુ પામેના હરણુના ઝિંગડાનાપર મસ્તક મૂકી હરણી પણ શોકથી મરણુ પામી રાજાએ કહ્યું કે, મુગા પ્રાણીમા પણ કેટલો બધો ખાર છે! તે

સાંભળી પિંગલા રાણી બોલી કે, એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; એથી માત્ર એટલું જ માલમ પડે છે કે, સ્ત્રીએ પણ પોતાના સ્વામી તરફ આવી જ રીતનો ભક્તિભાવ દર્શાવવો જોઈએ. જે સ્ત્રી પોતાના પતિનું મૃત્યુ સાંભળી પોતે મરણ પામે છે, તે સ્ત્રી ખરી સાધ્વી હોવી જોઈએ. રાજા આ વખતે કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ રાણીનું પારખું જોવા એક દિવસ પોતાના મરણ સંબંધી ખોટી ખબર તેને મોકલી. રાણી તત્ક્ષણે મરણ પામી; અને રાજા અપરોક્ષ પ્રેમનું સ્વરૂપ જોઈ ગાંઠો બની ગયો અને રાજ્ય છોડી ચાલી નિકળ્યો. ભટકતાં ભટકતાં એક વખતે તેને ગોરક્ષનાથ મળ્યા. ગોરક્ષનાથે પોતાનું કમંડળ પથ્થર ઉપર પછાડી તેની સામે ભાંગી નાંખી તેને માટે શોક કરવા માંજો. રાજાએ કશું તમારું કમંડળ તમને ખીનું આવી મળશે; પણ મારી પિંગલા અને કંઈ પાછી મળી શકવાની છે! ગોરક્ષનાથે પોતાની દેવી શક્તિથી પિંગલાના જેવી સંકડો સ્ત્રીઓ તેની સન્મુખ ખડી કીધી. આથી રાજાનો શોક દૂર થયો તથા વિક્રમાદિત્યને માળવાની ગાદી સોંપી, પોતે યોગી તરીકે હંદગી ગુજરાતને જંગલમાં ગયો.

પરંતુ આ કથાથી મી. બોલ્ડન જુદું જ કહે છે, તેના કથન પ્રમાણે ભર્તૃહરિને ૩૦૦ રાણીઓ હતી અને તે ધણી જ બલિયારી હંદગી ગુજારતો હતો. એક વેળા તેના બાપે આવી ચાલ માટે કપડો આપવાથી તેણે પોતાની સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કીધો અને બીજા અંધોમાંથી સ્ત્રીઓનો સંગ્રહ કરીને ચત્રકા બનાવ્યાં. આ દુનિદાસપરથી હરિહરોપાખ્યાયે ભર્તૃહરિનિવેદ નામનું નાટક રચ્યું છે.

શતકે તથા વાક્યપદીયનો કંતો એક કે ભિન્ન?

પતંજલિ મહાભાષ્યનો દીકાકર કેવટ પહેલાં ધર્મ ગણેલો માલમ પડે છે. કારણ કેવટ પોતાના મહાભાષ્યપદીપર્મા, વાક્યપદીય વિષે વર્ણન કરે છે અને તેનું હરિકારિકા એવું નામ આપે છે.

આથી પતેજસિ તથા કૈષટ, વિક્રમાદિત્યની પહેલા ઘણા જૂના થયેલા માલમ પડે છે; કારણ કાલિદાસના વખતના કેટલાક વ્યાકરણના રૂપાખ્યાનો તેના પહેલા ઘણાં લાભે વખત થયાં વાપરવામાં આવતાં હતાં. વળી શતકોના કર્તા વિક્રમાદિત્યના વખતમાં થયે છે, મોટે વાક્યપદીયનો કર્તા તે જ ભર્તૃહરિ શતકનો કર્તા હોવો જોઈએ નહીં. વળી ઇર્ષિસગ નામનો એક ચીનનો મુસાફર સાતમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, જેના કહેવામાં એમ છે કે, વાક્યપદીયનો કર્તા એક જુદા ધર્મનો હતો અને વાચસ્પતિ મિશ્ર નામનો એક લેખક, જે અગ્નિ-આરમા સૈકામાં થયો હતો, તેના કહેવા પ્રમાણે વાક્યપદીયનો કર્તા કોઈ વેદબાણ એટલે જુદા ધર્મનો હતો. પણ આ શતકોનો કર્તા જોઈ ધર્મનો હોય, એમ લાગતું નથી, પરંતુ આ જાનેના કર્તા જૂદા જૂદા હોવા જોઈએ.

ભટ્ટિકાવ્ય તથા શતકોના કર્તાવિષે ચાલતો ભ્રમ
ભટ્ટિકાવ્યમાં રામનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. તેના બાવીશ સર્ગ છે. તેમાંના દરેક સર્ગ વ્યાકરણના રૂપાથી ભરેલા છે. કેટલાક ટીકાકારોના કહેવા પ્રમાણે ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા ભર્તૃહરિ છે, પણ તે ખરું નથી. ત્યારે કોઈના માનવામાં આવશે કે, જે ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા છે તે જ વાક્યપદીયનો કર્તા હશે; કારણ જેહ કર્તાઓ વ્યાકરણ સખધી ઘણી ચર્ચા ચલાવે છે. પણ તેમાં ભૂલ છે. કેમ કે વાક્યપદીયનો કર્તા જોઈ મતનો હતો અને ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા જોઈ મતનો ન હતો. જે તેના કાવ્યમાં રહેલા રહસ્યપરથી જણાઈ આવે છે. બીજું શતકોનો કર્તા ઉજ્જયિનીમાં રહેતો હતો અને ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા વયશીમાં રહેતો હતો. હવે વયશીનો રાજ્યકર્તા શ્રીવરસેન ઈ. સ. ૫૦૦ માં થયો છે અને શતકોનો કર્તા ઈ. સ. પૂર્વે થયેલો લાગે છે. વળી ભટ્ટિકાવ્યમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વ્યાકરણ હોય માલમ પડતા નથી, અને શતકમાં વ્યાકરણ હોયો ઘણું ઠેકાણે જણાય છે. આ

સાભળી પિંગલા રાણી બોલી કે, એમા કાઈ નવાઈ જેવું નથી, એથી માત્ર એટલું જ માલમ પડે છે કે સ્ત્રીએ પણ પોતાના રનામી તરફ આવી જ રીતનો ભક્તિભાવ દર્શાવે એમ એ જ સ્ત્રી પોતાના પતિનું મૃત્યુ સાભળી પોતે મરણ પામે છે, તે સ્ત્રી ખરી સાખી હોવી એમ એ રાજા આ વખતે કાઈ બોલ્યો નહિ, પણ રાણીનું પારખુ જોડા એક દિવસ પોતાના મરણ સખંધી ખોટી ખબર તેને મોકલી રાણી તત્ક્ષણે મરણ પામી, અને રાજા અપરોક્ષ ગ્રેમનું સ્વરૂપ જોઈ માડો બની ગયો અને રાજ્ય છોડી આવી નિકળ્યો ભગ્નતા ભટકતા એક વખતે તેને ગૌરક્ષનાથ મળ્યા ગૌરક્ષનાથે પોતાનું કમડળ પથ્થર ઉપર પછાડી તેની સામે ભાગી નાખી તેને માટે શોક કરવા માથો રાજાએ કહ્યું તમારું કમડળ તમને ખીનું આવી મળશે, પણ મારી પિંગલા મને કઈ પાત્રી મળી શકવાની છે? ગૌરક્ષનાથે પોતાની દેરી શક્તિથી પિંગલાના જેવી સેંકડો સ્ત્રીઓ તેની સન્મુખ ખડી કરી આથી રાજાનો શોક હૂં થયો તથા વિક્રમાદિત્યને માળ વાની ગાદી સોંપી, પોતે ચોગી તરીકે હુદગી ગુજારવાને જગનમા ગયો.

પરંતુ આ કથાથી મી. બોનન જુદું જ કહે છે, તેના સખવા પ્રમાણે ભર્તૃહરિને ૩૦૦ રાણીઓ હતી અને તે ધણી જ વ્યભિચારી હુદગી ગુજારતો હતો એક વેળા તેના બાપે આવી ચાલ માટે કપડા આપવાથી તેણે પોતાની સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કર્યો અને બીજા ગ્રેમોમાંથી સ્ત્રીઓનો સંગ્રહ કરીને શત્રુ બનાવ્યા આ ઇતિહાસપરથી હરિહરોપાખ્યાયે ભર્તૃહરિનિર્દેહ નામનું નાટક રચ્યું છે.

શતકો તથા વાક્યપદીયનો કર્તા એક કે ભિન્ન?

પતંજલિ મહાભાષ્યનો દીકાકાર કેપટ પહેલા ધર્મ ગરેલો માનમ પડે છે કારણ કેપટ પોતાના મહાભાષ્યપદીપર્મા, વાક્યપદી વિષે વર્ણન કરે છે અને તેનું દરિકારિકા એવું નામ આપે છે.

આથી પતન્નલિ તથા કૈવટ, વિક્રમાદિત્યની પહેલા ધણા જૂના થયેના માલમ પડે છે, કારણ કાનિદાસના વખતના કેટલાક વ્યાકરણના રૂપાખ્યાનો તેના પહેલા ધણો લાભો વખત યમા વાપરવામાં આવતા હતા વળી શતકોનો કર્તા વિક્રમાદિત્યના વખતમાં થયો છે, માટે વાક્યપદીયનો કર્તા તે જ ભર્તૃહરિ શતકનો કર્તા હોવો જોઈએ નહીં વળી ઇતિસગ નામનો એક ચીનનો મુસાફર સાતમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, જેના કહેવામાં એમ છે કે, વાક્યપદીયનો કર્તા એક જુદા ધર્મનો હતો અને વાચસ્પતિ મિત્ર નામનો એક લેખક, જે અગ્ની આરમાં સૈકામાં થયો હતો, તેના કહેવા પ્રમાણે વાક્યપદીયનો કર્તા કોઈ વેદબાણ એટલે જુદા ધર્મનો હતો પણ આ શતકોનો કર્તા જોદા ધર્મનો હોય, એમ લાગતું નથી, પરંતુ આ બન્નેના કર્તા જુદા જુદા હોવા જોઈએ

ભટ્ટિકાવ્ય તથા શતકોના કર્તાવિષે ચાલતો ભ્રમ

ભટ્ટિકાવ્યમાં રામનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. તેના બાવીસ સર્ગ છે તેમાંના દરેક સર્ગ વ્યાકરણના રૂપોથી ભરેલા છે કેટલાક ગીતાકારોના કહેવા પ્રમાણે ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા ભર્તૃહરિ છે, પણ તે ખરું નથી ત્યારે કોમના માનવામાં આવશે કે, જે ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા છે તે જ વાક્યપદીયનો કર્તા હશે, કારણ એક કર્તાઓ વ્યાકરણ સમઘી ધણી ચર્ચા ચનાવે છે પણ તેમાં જૂલ છે કેમ કે વાક્યપદીયનો કર્તા જોદા મતનો હતો અને ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા જોદા મતનો ન હતો જે તેના કાવ્યમાં રહેલા રહસ્યપરથી જણાઈ આવે છે ખીજું શતકોનો કર્તા દિન્નમિનીમાં રહેતો હતો અને ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા વનબીમાં રહેતો હતો હવે વનબીનો રાજ્યકર્તા શ્રીવરમેન ઈ.સ ૫૦૦ માં થયો છે અને શતકોનો કર્તા ઈ.સ પૂર્વે થયેલો લાગે છે. વળી ભટ્ટિકાવ્યમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વ્યાકરણ દોર માલમ પડતા નથી, અને શતકમાં વ્યાકરણ દોષો ધણે ઠેકાણે જણાય છે, આ

સમજા ઉપરથી ભદ્રિ તથા શતકોના કર્તા જૂદા જ હોના જોઈએ કેટલાએકનું માનવું એમ છે કે, ભદ્રિ નામનો ભર્તૃહરિનો છોકરો હતો તથા કેટલાક તેને, તેનો ભાઈ બનાવે છે છતાં એટલું તો નક્કી જ છે કે, આ બેઉ કાવ્યના કર્તા જૂદા જૂદા છે. તેમ જ રાહતકાવ્યનો કર્તા પણ શતકોનો બનાવનાર ન હોવો જોઈએ એ અન્ય બાવીશ સ્ત્રોકનો છે, જેમાં બ્યાકરણ સબંધી કેટલાક ઉદાહરણો આપેલા છે, માટે શતકો તથા રાહતકાવ્યના કર્તા જૂદા જ હોવા જોઈએ.

શતકો તથા વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા

ખીજું વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા ભર્તૃહરિ છે, એમ કેટલાએક માને છે કારણ બેઉમાં એટલે વિજ્ઞાનશતક તથા વૈરાગ્યશતકમાં એક જાતના વિચારો પ્રદર્શિત કીધેલા છે, વેદાત્મજ્ઞાન પણ બેઉમાં એક જ રીતનું છે, શબ્દોનું પણ સામ્ય છે છતાં બારીકાથી પરીક્ષા કરતાં માનમ પડે છે કે, વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા કાઈ આધુનિક હોવો જોઈએ, એવું કેટલાએક પડિતો કહે છે 'વિજ્ઞાન શતકમાં કેટલાક ધણા જ કહણુ શબ્દો છે જેવા કે ઝત્કાન્તિ માજ = માનવી પુરપો, પ્રાણેયાચલ = હિમાલય, સુપર્વહ્ય તી = ગંગા બાવી રીતના શબ્દો, નીતિ તથા વૈરાગ્ય બન્ને શતકમાં એવામાં આવતા નથી બન્ને અન્યોમાં વિચારનું એકન છે, પણ વિજ્ઞાન શતકની ભાષા કહણુ છે અને ત્યારે ખીજા શતકોની ભાષા ઘણી જ સરળ છે જેમકે ચત્વાસ્તિ વિતં એ સ્ત્રોક વૈરાગ્યમાં આપેલો છે. એની ભાષા જોશો તો ઘણી જ સાદી અને સરળ છે આ વિચાર દર્શાવનારો વિજ્ઞાનશતકમાં એક સ્ત્રોક છે જેમકે,

બ્રાહ્મ્ય કચ્છિદપન્થિતોઽપિ વિદુષા સેન્યસદા ધાર્મિકો

વિશ્વશામુપવારકો મૃગદ્વસામાન દુઃકન્દાસર ।

કર્પૂરગુતિકીર્તિભૂપિતહરિદ્રમખંડલે ગીયત

શમ્ભદ્વિજનૈર્મદીતનુશૃત ગુણ્યૈત વચ્ચોદય ॥

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય જો કે, ઉપરના શ્લોકના જેવું જ છે, છતાં આ બીજા શ્લોકની ભાષા સાંભળવામાં જરા કઠોર લાગે છે. બંને ગ્રન્થોમાં શંકર વેદાન્તજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરીધેલું છે. તે ઉપરથી કેટલાક એવું અનુમાન કરે છે કે, આ શતકનો કર્તા, શંકરાચાર્યના પછી હોવો જોઈએ. પણ શંકરાચાર્યના વખતમાં વપરાતા કેટલાક શબ્દો જેવા કે સુરીય, કૂચ્ચ, ગગન, નગર વિજ્ઞાનશતકમાં દેખાય છે, પણ નીતિ, વૈરાગ્ય તથા શૃંગાર, તથા શતકોમાંનાં એકમાં તેવા શબ્દો દેખાતા નથી. આપરથી જણાય છે કે, નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્યશતકનો કર્તા શંકરાચાર્ય પહેલાં યોગ્યે હોવો જોઈએ. વિજ્ઞાનશતકમાં કેટલાક શ્લોકો છે, જેમાં યવન લોકોને વાસ્તે કહેવામાં આવ્યું છે. પણ શતકત્રયમાં કોઈ કોણે યવન લોકોનું નામ જોવામાં આવતું નથી. હવે જો બેઉનો કર્તા એક હોય તો બંને ગ્રન્થોમાં તત્સંબંધી નામો હોવાં જોઈએ. બીજું વિજ્ઞાનશતકમાં પહેલા શ્લોકમાં ગણપતિની સ્તુતિ કરી છે ત્યારે શતકત્રયમાં ત્રણેયમાંનાં એક દેવની સ્તુતિ ન કરતાં, ફક્ત બ્રહ્માની સ્તુતિ કરી છે. બીજું વિજ્ઞાનશતકના શ્લોકો મોટાદૃઢતા છે અને શતકના શ્લોકો ઘણા જ નાના પદના છે. જેવા કે 'અનુદમ્', 'આર્યા', 'દ્વંદ્વજા' તથા 'વપજાતિ' પ્રત્યક્ષ છે. વળી શતકમાં દસાવતાર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરેનાં નામો જણાય છે અને શિવભક્તિપર ખાસ કહેવામાં આવેલું છે. વિજ્ઞાનશતકમાં શકપાણિ, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીરંગ, ગોપાલ, સુકુંદ વગેરેની સ્તુતિ છે, કોઈ અમુક દેવની ખાસ સ્તુતિ જણાતી નથી. અગર જો વિજ્ઞાનશતકમાં શતકત્રયની માફક ઘણા જ ઉચ્ચ વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છે અને તે જો કે સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણી ઉચી પ્રતિનું પુરતક છે, તો પણ જો બેઉનો કર્તા એક નથી એમ કેટલાક પંડિતોનું માનવું છે.

કાલિદાસ તથા લર્તુહરિની સમકાલીનતા

ઘણાં ધારવું એવું છે કે, કાલિદાસ અને લર્તુહરિ એક જ

વખતમા થઈ ગયેના હોવા જોઈએ. ખીજી કાનિદાસ વિક્રમા
દિત્યના વખતમા આવે છે ભર્તૃહરિ જે વિક્રમાદિત્યના ભાઈ જ
હોય તો જેહ જણુ એક જ વખતમા થયવા હોવા જોઈએ,
તેમાં ભર્તૃહરિ પ્રથમ થયના હોના જોઈએ. પણ મીં નદાગીર
કર તથા મીં તિલગ વગેરેનો એવો મત છે કે, કાનિદાસ
પત્રી ભર્તૃહરિ થયતા હોવા જોઈએ કારણુ કાલિદાસે પોતાના
મન્યોમા ક્રિયાપદની અન્દગ છઠ્ઠ, સ્ત્રિ વગેરેપર પૂરતું ધ્યાન ન
આપતા ગમે તેમ ક્રિયાપદો વાપર્યા છે, છતાં શતકોમા એવું
જોવામા આવતું નથી ઘણા જૂના વખતમા વ્યાકરણુ બાબતમા
ક્રિયાપદો સખધી ખાસ ધ્યાન આપતા ન હતા, તેપરથી કાલિદાસ
પહેના હોવા જોઈએ ખીજી કા ભાહિ દાણનું ધારતું એમ છે
કે, નિકમાદિત્યની દરબારમાના નવ રત્નોમાતું એક રત્ન તે
ભર્તૃહરિ હતા પણ ભર્તૃહરિ એ નવ રત્નમા હોય તો નિકમા-
દિત્યના નવ રત્નોમા તેમનું પણ નામ હોતું જોઈએ, તે કેમ નથી ?

ઘન્યતરિ સ્વપ્નકોઽમરસિંહશત્રુવેતાલ્પમદ્યન્તર્પરકાલિદાસા ।

રમ્યાતોઽરાહમિહિરા નૃપતે સમાર્થો રત્નાનિ વે વરચર્ચિર્નવ વિક્રમસ્યા ॥

આ રત્નોકમા નિકમાદિત્યની દરબારના નવ કવિઓની રત્નોના
નામ છે, તેમાં ભર્તૃહરિનું નામ નથી ત્યારે ભર્તૃહરિ કેમ નવ
રત્નોમા કહેવાય ? આ સઘળાપરથી જણાય છે કે, ભર્તૃહરિ
નિકમના ભાઈ હોવા જોઈએ અને નિકમના સમય પૂર્વે થયેના
માટે રત્ન ગણાય તો બાધ નથી

ભર્તૃહરિ મહાન્ યોગી હતા ઉજ્જયિની શહેરની પડોશમા
એક ગુફા છે કે, જે ભર્તૃહરિ ગુફાના નામથી ઓળખાય છે.
લેહિમા એવી દતકથા ચાને છે કે, આ ગુફામાંથી કાચી જરાનો
સ્તો હતો દાઘમા તો તે રસ્તો જણાતો નથી, પણ ગુફા જ છે.
ભર્તૃહરિની જેન મૈનાવતીને જોખીયદ નામનો પુત્ર હતો, કે જેનું
નામ આપજે ગોરક્ષનાથ તથા મત્સ્યેન્દ્રનાથના સખધમા સાલગીએ
છીએ ગોરક્ષનાથ તથા ચગપીનાથ વિક્રમાદિત્યના વખતમા

હશે કે નહિ, તે બાબતમા ધણાએને ચકા ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાબત વિષે એવું સમાધાન થઈ શકે છે કે, કા તો વિક્રમાદિત્યના વખતથી જેમ શંકરાચાર્યની ગાદી હજી સૂધી ચાલે છે અને તે ગાદીપર જે આવે છે તે સર્વ શંકરાચાર્યને નામે ઓળખાય છે, તેમ આ મહાન તપસ્વીએનો પણ જૂનો પંથ હોવો જોઈએ, જે પ્રથમ પુરુષના નામથી ઓળખાઈ આવતા હશે.

ચાર શતકોનું રહસ્ય તથા જ્ઞાન

ચાર શતકો ભર્તૃહરિએ કયે કયે વખતે લખ્યા હશે, તે બાબતમા એમ લાગે છે કે, શૃંગારશતક પહેલું લખેલું હોવું જોઈએ. કારણ કે શૃંગારશતકમા જુનાનીમા માણસની મનોવૃત્તિ તથા કામાસક્તપણું કેવી રીતનું હોય છે, તે બાબત વર્ણવેલી છે. શૃંગારશતકમાં સૌંદર્ય, તેઓની પ્રકૃતિ, તેઓના હાવભાવ તથા માણસના મનમા તેથી કેવી અસર ઉત્પન્ન થાય છે, તે બાબત વર્ણવી છે. આ સાથે તેમા જૂદી જૂદી ઋતુઓનું વર્ણન આપેલું છે. કવિ, શૃંગારમા સૌથી દૃઢ અત કરણતા પુરુષને પણ સૌંદર્યથી કેવી અસર થાય છે અને કામના શરના ભોગ કેમ થઈ પડે છે, તે બાબત વર્ણવે છે. તેમ છતાં વારાગના પર તિરસ્કારથી જૂવે છે. વળી માણસ કેવા નિર્ગળ હોય છે કે, જે અમળા એટલે બળ વિનાની તેને શરણે જાય છે તથા જે માણસ સ્ત્રીના મોહખાણથી કદી પણ વિધાતો નથી, તેના વખાણ કરે છે ખીજું શતક નીતિશતક છે તે શૃંગાર પછી રચાયેલું હોવું જોઈએ; કારણ કુદરતી જ છે કે, માણસ નાનપણમા કુછડી હોય છે, વયવી વયમા દુનિયાદારીના વ્યવહારમા પડવાથી તે બાબતની કુશળતા મેળવે છે અને નીતિ શુ છે, અને કેવી રીતની છે તે જાણે છે. મૂર્ખ માણસને ઠેકાણે લાવવામા કેટલું દુ:ખ છે તે, લોભી માણસો ધનસમ્પદ કરવાને કેવા કેવા ઉપાયો યોજે છે તે, આ દુનિયામા મનુષ્યની વર્તણૂક કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે અર્થાત્ કાષ્ટને વચન આપી તે પ્રમાણે કરવાથી માણસની

ઉત્તમતા, વિદ્યાની કીમત, સ્વાત્માભિમાન, કીર્તિ, ધૈર્ય તથા મોટા મનપાણુ કેવુ છે, તે બાબત નીતિમા વર્ણવી છે. બીજી નીતિમા દરેક ધર્મને મળતા આવતા દુનિયાદારીના શુ શુ નિયમો છે, તે વર્ણવ્યા છે જેવા કે ઉદ્યોગની અગત્યતા, સન્મિત્રનું લક્ષણ, ઉદારમનવાળાની તથા હલકા મનવાળાની વર્તણુકની સરખામણી—આ પ્રકારની તથા બીજી એવી જ રીતના શ્લોકો જે દુનિયાના માણસને હમેશા લાગુ પડે તેનું વર્ણન છે સરકૂત બાપામા નીતિશતક એ એક ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન ગ્રંથ છે ત્રીજી એટલે છેલ્લું બનાવેલું વૈરાગ્યશતક હોય જોઇએ, કારણ કે એ શતકમા જે માણસો સસારાર્થુપથી કટાણી ગયલા હોય છે અને જેઓ દુનિયાની સાથે સમઘ ન રાખતા કેવળ ઈશ્વરપરાયણ ગહેવા માગે છે તે વિશે વ્યાખ્યાન છે લોબીજનો હાસ્યપાત્ર છે, દાનીજનોનું માત્સર્ય નિહનીય છે, ગમે એવો દુઢ મનનો હોય પણ સસારની ગ્રામામા લોભાર્થ રહે છે, જગતના નિયતા, સર્વ વ્યાપક ઈશ્વરપર પરમભક્તિ આદરની, સધળી સાસારિક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તથા તેનું જ નિરતર ભજન કરવું અને માણસ કેવી રીતે નિર્વાણ અર્થાત્ ઈશ્વરનામા તથીન થાય છે, તે બાબત વૈરાગ્યમા વર્ણવી છે. વૈરાગ્ય પછી વિજ્ઞાન આવે છે, તે ભર્તૃહરિની પરમહસ દશા દર્શાવે છે, એમા વેદાત સાથે તીર્થ-માહાત્મ્ય પણ જોવામા આવે છે, અને ને તેણે કરેલુ તીર્થાટન ગતાવે છે. તે શાત રસથી ભંપૂ છે.

ભર્તૃહરિનો ધર્મ

કેટલાક એમ કહે છે કે, ભર્તૃહરિ જોઈ ધર્મ માનતા હતા. પણ તે વાત ખિંપે ઝાઈ પણ પુગવો નથી. સવળા પ્રાણીમાત્રપર વ્યા રાખના, એવો ઉદ્દેશ વૈરાગ્યમા છે. પણ તે એવી રીતનો છે કે, જે પ્રકારનો ઉદ્દેશ આપણે સધળા ધર્મોમા જોઈએ છીએ શતકોના તત્ત્વો એવી રીતના છે કે, જે તત્ત્વો સવળા ધર્મના માણસોને માનનીય થાય ભર્તૃહરિએ અદ્વૈતનાદ વિષે ઘણું વળેલું

છે, તે ઉપરથી જાગે ■ કે, એ એક મોટા અદ્વૈતવાદી તથા શિવભક્ત હતા. ખીજું એ મહાન યતિ હોવા જોઈએ. કારણ વૈરાગ્યશતકનો મુખ્ય ભાગ સીનિદા, સતોપ અને ઈશ્વરીજ્ઞાન છે. સોડો સંસારરૂપી મોહજાલમાં ફસાવવા હોય તેને વૈરાગ્યશતક એ નકામું ટાપવા જેવું જાગે પણ જેણે સંસારનો ત્યાગ કીધેલો છે તથા જે પોતાનો વખત હમેશાં ઈશ્વરચિંતનમાં ગાળે છે તેને વૈરાગ્યશતક અમૃતનો પુંડો છે; કારણ આપણા કવિએ જે રાત્રિની ચંદની વિશે વર્ણન આપેલું છે તથા શાંત રાત્રિમાં નદી આગળના દેખાવો કેવા મનોહર જાગે છે તે બાબત, જેઓએ ગંગા નર્મદા વગેરેની પ્રદક્ષિણા કીધેલી હોય છે તેઓને કુદરતના દેખાવો જોઈને આપણા કવિનું વર્ણન સ્મૃતિમાં આવે છે.

ભર્તૃહરિનો સમય

ભર્તૃહરિ અને તેની કવિતા વિશે પાલું કહેવાઈ ગયું. હવે એ ભર્તૃહરિ ક્યારે થયા, તે જાણવું જોઈએ. આ બાબત એ કારણથી પૂર્ણ રીતે જણાય એમ છે. બાલ પ્રમાણ તથા આતર પ્રમાણ. હવે આંતર પ્રમાણમાં શનકામાં કવિ પોતાનાં ચરિત્ર વિશે જરા પણ કહેતા નથી, કે જેનાપરથી તેના કાળનો નિર્ણય કરી શકાય. માટે જે કાંઈ પુરાવો આપણે એકઠો કરીશું તે બહારના પ્રમાણો લઈને સાબીત થઈ શકશે. સધળાને માયમ છે કે, ભર્તૃહરિ વિક્રમાદિત્યના ભાઈ હતા અને આ બાબત ચૈતાળપચ્છીશી તથા સિંહાસન બગીચીમાંથી પણ મળી આવે તેમ છે. આપણે મુખ્ય સાબીત કરવાનું એ છે કે વિક્રમાદિત્ય ક્યારે થયેલા હોવો જોઈએ? વિક્રમાદિત્યનો સમય શોધવો બહોજ સુલભ છે. કારણ સંવત્ જોના વખતથી ચાલુ થયો છે. હાલમાં ૧૯૭૩ નું વર્ષ ચાલે છે; અને જોના ઉપરથી આપણા કવિના સમયપર જરા અજવાળું પડશે. વિક્રમાદિત્યથી સંવત્ ચાલ્યો છે, આ બાબત વિશે કટલાકાને શક છે. ૩૬૮૭ કર્ન, ગ્રેફેસર મેક્સ-

મુક્તર વગેરેના ધારવા પ્રમાણે કાષ્ટરના ૫૬ કે ૫૭ વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં વિક્રમાદિત્ય નામનો કાઈ રાજા જ થયો નથી.

મી० ફેરગ્યુસનના ધારવા પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યનો સંવત્ત જે કાષ્ટરના પહેલાં ૫૬ માં વર્ષમાં શરૂ થયો, તે શકનું નામ ફેરરની મહાન્ લડાઈના નામથી પડ્યું. કારણ તે લડાઈ ઈ. સ. ૫૪૪ માં થઈ હતી, જે લડાઈમાં ઉજ્જવિનીના વિક્રમ હુયે, મ્લેચ્છાને મારીને હાંકી કઢાવ્યા હતા. તે વિક્રમના નામથી શકનું નામ વિક્રમ સંવત્ત પડ્યું. ઈ. સ. ૫૪૪ માં ૫૬ વર્ષ ઉમેરીએ તો ૬૦૦ થાય, એટલે કે (૬×૧૦૦) માં તે નવા શકને જોડી દેવાથી કાષ્ટર પહેલાં ૫૬ વર્ષથી સંવત્ત થયો. કાષ્ટર કર્નનું મત એમ છે કે, વિક્રમાદિત્ય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬ માં વર્ષમાં થયો ન હતો. પણ ઈ. સ. ૭૮ માં થયો હતો. મી० તિલ્કે પણ તેને અનુમોદન આપેલું છે. પરંતુ નીચેની સાબીતિપરથી તે માનનીય લાગતું નથી. મેસ્તુગાર્યાર્થ, કે જે એક જૈન પંડિત હતો અને જેણે એક પદાવલિ રચી છે, તેણે તેમાં લખેલું છે કે, શાલિવાહનના શક પહેલાં વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજા થઈ ગયો હતો અને તેણે ૧૩૫ વર્ષ સૂધી રાજ્ય કર્યું. કયાસરિત્સાગરમાં આતું જ વર્ણન આપેલું છે. આપણા જ્યોતિષ શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આર્ધ લોકમાં શક પ્રવર્તાવનારા ૭ થઈ ગયા છે. જેમ કે,

યુધિષ્ઠિરો વિક્રમશાલિવાહનો તનો નૃપ. સ્વાદ્વિજવામિનન્દન. ।

તતસ્તુ નાગાર્જુનમુપતિઃ કલોઃ કર્તરી પટેતે શવકારકાઃ સ્મૃતા. ॥

પહેલો શક યુધિષ્ઠિરનો ઇન્દ્રપ્રસ્થથી આવ્યો, તે ૩૦૪૪ વર્ષ સૂધી આવ્યો. ત્યાર બાદ વિક્રમાદિત્યનો શક થયો. જે શક ૧૩૫ વર્ષ સૂધી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. ત્યાર બાદ એટલે ૧૩૫ વર્ષ પછી, શાલિવાહનનો શક શરૂ થયો. આ બાબત રામચાત્રી બાગવતે વિવિધજ્ઞાન વિસ્તારમાં ને કવિ અવિતાનારાયણે આર્ધ જ્ઞાનવર્ધકમાં પુષ્કળ વિસ્તારપૂર્વક, બહુ બારીકાથી વ્રખ્યું છે. કલિ-

યુગની સરખાતમાં યુધિષ્ઠિરનો શક ચાલ્યો, જેના વખતમાં નવ રાજ્ય થયા, ત્યારબાદ વિક્રમનો સંવત્ ચાલ્યો, જે રક્તાક્ષી સંવત્સરના નામથી ઓળખાય છે. પણ કેટલાક કહે છે કે ભર્તૃહરિ ધણા થયા છે અને વિક્રમો પણ ધણા થયા છે. શતકાનો કર્તા ભર્તૃહરિ ધણું કરીને વિક્રમના સમયમાં થયા. તે જ ભર્તૃહરિ હોવા નોંધએ. મી० નંદાગીકરનો સિદ્ધાંત પણ એ જ છે. અમને ડા. ફ્રેન્ચુસનનો સિદ્ધાંત માનનીય લાગતો નથી. આ બધાપરથી ખુદ્દું જણાઈ આવે છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬-૫૭માં જે વિક્રમ થયો, તેના પહેલાં લગભગ ભર્તૃહરિ હોવા નોંધએ; કારણ અર્વાચીન કાશમાં કહેયું છે કે, ભર્તૃહરિ યુધિષ્ઠિરના છેલ્લા સૈકાના પાછલા અર્ધમાં થયલા હોવા નોંધએ. ભર્તૃહરિને આજ બરાબર ૨૦૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં, એમ કહીએ તો ચાલે. વળા કવિ ચરિત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે કે, ભર્તૃહરિ, વિક્રમાદિત્યના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા હતા, જે વિક્રમ શાક્ષીવાહન પહેલાં ૧૩૫ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો હતો. બીજું નીતિશતકનો ૯૧ મો શ્લોક, પંચતંત્રમાં પ્રાથમ પડે છે અને તેવી જ રીતેના આશય કલિલાહિનિ નામની ફારસી કવિતામાં છે, જે કાવ્ય ઇરાનના ફારસી રાજાઓના હિતાર્થે, ઈ. સ. ૫૭૧-૭૯ લગભગ સ્વયંમાં આબુ હતું. આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, પંચતંત્ર ઈ. સ. ૫૭૬ સુધીમાં રચાયેલું હોવું નોંધએ અને નીતિશતક ત્યાર પહેલાં ધણું જૂનું હોવું નોંધએ. મી० તિલ્કિંગના માનવા પ્રમાણે ભર્તૃહરિ કાષ્ટના પહેલા શતકમાં થયો અને આ રીતે ગણતાર ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬-૫૭ પહેલાં વિક્રમ થયો, એ બે સમયોને સરખાવતાં મી० તિલ્કિંગનાં ૧૩૫ વર્ષ વધારે લાગે છે. પ્રાચીન ગ્રંથના પરીક્ષકોના માનવામાં એમ છે કે, મહાભાષ્યોનો કર્તા ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ માં થયો, જે પુસ્તક પહેલાં સર્વ વિદિત ન હતું; પણ ચન્દ્રાગાર્યે તેને લોકપ્રદર્શિન કીધું. ત્યારબાદ યતંજવિના મહાભાષ્યપરથી વલ્લ્લપદીય રચાયું છે. મી० તિલ્કિંગના ધારવામાં વાલ્લપદીયના કર્તા તથા શતકાનો

કર્તા એક જ છે. હવે વાક્યપદીય, મહાભાષ્ય થયા પછી ૨૦૦ વર્ષ સુધીમા રચાયેલું હોતું જોઈએ. જે શતકાનો કર્તા ભર્તૃહરિ હોય તો તે પણ મહાભાષ્ય પછી, એટલે કે શાલિવાહનના પહેલા સૈકામા થવા જોઈએ. આથી જણાશે કે શાલિવાહનના વખત પહેલા વિક્રમાદિત્ય થયલા હોવા જોઈએ. પણ જે વાક્ય-પદીયના કર્તા તથા શતકાના કર્તા, એ જોઈ એક ન હોય તો શનકાનો કર્તા ભર્તૃહરિ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬-૫૭ પહેલા થયેલો હશે કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપનુનકર, વિજ્ઞાનશતકના ઉપોદ્ધાતમા લખે છે કે, શતકત્રયનો કર્તા જ આનો કર્તા હશે અને તે સાતમા સૈકામા થવો જોઈએ, કારણ કે કૌરવની લડાઈ પણ એ જ વખતમા થઈ હતી આ મતને પ્રુદિ આપવાને તેણે આઈનીસ મુસાફર ઈસિમનો હેવાય આપેલો છે કૌરવની લડાઈમા જે વિક્રમ થયો, તેનો ભાઈ તે શનકાનો કર્તા આપણા ભર્તૃહરિ હવે નથી. પણ તે ભર્તૃહરિ જે ઈ. સ. ૬૪૦ મા થયો તે વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા હોય તો હોય! શાસ્ત્રી આ બાબતમા શનકાના વિચારો તથા શકરાચાર્યના વિચારોને સરખાવે છે તેમા ઘણી જ સાદશતા જણાવે છે વિજ્ઞાનશતકને માટે આ પ્રમાણ કહીએ તો ચાલે એમ છે કે શકરાચાર્યના પછી વિજ્ઞાન-શતક થયેલું હોતું જોઈએ; પણ શતકાના કર્તા શકરાચાર્ય પહેલા થયલા હોવા જોઈએ; કારણ વેદાન્તના વિચારો જેવા કે કર્મ-નિર્મૂલન, સત્તારવિચ્છિતિ વગેરે જે દૃશ્યમાન થાય છે, તે કાંઈ શકરાચાર્યના વખતમા જ દાખલ થયા નથી, પણ તે પહેલાના પ્રાચીન પુસ્તકો જેવા કે ઉપનિષદ્ તથા ભગવદ્ગીતા વગેરેમા પણ જોવામા આવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, શંકરાચાર્યની પછી કાંઈ પણ શતક થયેલું હોતું ન જોઈએ.

શતકોમાના વૈરાગ્યશતકના ત્રણમા પુરાણપદન કહેલું છે હવે ધણાઓનું માનવું એમ ■ કે, પુરાણો અર્વાચીન એટલે કે ૧૦૦૦ વર્ષ નજીકમા થયા એમ કહેવામા આવે છે આ ઉપ-

ગયા નિદ્ર કરે છે કે, ગનક પણ ત્યાર બાદ હોય આ વાત જૂન ભગ્ની છે, કારણ શકરાચાર્યે શ્વેતાશ્વતરોપનિષતપર દીકા પ્રાધી છે અને તેમા પુરાણનું કથન આવે છે. હવે શકરાચાર્યે દેહ સંક્રામા થયા તો પુરાણ ત્યાર પછી થયેલા, કેમ હોવા જોઈએ ? વળી ચાત્રાચર્ય સ્મૃતિમા પણ પુરાણનું નામ આવેલું છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પ્રાચીન પુરાણ અને અર્વાચીન પુરાણમા ફેર હોવો જોઈએ અને આપણા કવિએ જે પુરાણપદ્ધતિ કહેલું છે તે કા પ્રાચીન પુરાણની બાબત ન હોય ? બીજું ભોકમા પણ ખ્યાનિ છે કે, પુરાણોના કર્તા વ્યાસ હતા, તેમ વેદની બરાબર ગોઠવણ કરનાર પણ વ્યાસ હતા ને તેથી તે વેદ-બાસ કહેવાય છે હવે વ્યાસ પાંડવોના પહેલા થયા હતા, કારણ પાંડવો વ્યાસના પૌત્રો કહેવાય છે પાંડવો થયાને ઓઝામા ઓઝા ૫૦૦૦ વર્ષ થયા હશે, જે સુધિરિના શક-પરથી જણાઈ આવે છે. આ ઉપરથી વ્યાસ, પાંડવો પહેલા થઈ ગયેના હોવા જોઈએ. આ સંઘળાપરથી ભર્તૃહરિ મિ, જે આપણા ગનકોના કર્તા છે, તે ઇ સ પૂર્વે ૫૮-૫૭ મા થયના હોવા જોઈએ

ભર્તૃહરિ અને તેમનું કુટુંબ

મગદી અર્વાચીન કાશમા ભર્તૃહરિ તથા વિક્રમના પિતા વીરસેનને કહેલા છે, જે એક ગાંધર્વ હતો મરાઠી અથોમા આ જ પ્રમાણે કહેવામા આવેલું છે કે, ગાંધર્વસેનને ચાર સ્ત્રીઓ હતી આ સ્ત્રીઓથી ગાંધર્વસેન-વીરસેનને છ પુત્રો થયા, તેમા જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભર્તૃહરિ હતા, કનિષ્ઠ પુત્ર નિકમ હતો તથા બીજા પુત્રોના નામો જણાયા નથી

અર્વાચીન કાશ પ્રમાણે વીરસેનને ચાર છોકરા હતા જેના નામ નીચે પ્રમાણે છે ભર્તૃહરિ, નિકમાદિત્ય, સુભદ્રવીર્ય અને મેનાવતી આમા મેનાવતીને ગોપીચંદ નામનો પુત્ર હતો

ભર્તૃહરિની માતાનું નામ સુશીલા હતું, જે જંબુદ્વીપના રાજાની પુત્રી હતી. જંબુદ્વીપ રાજાને કાર્ધ છોકરા ન હતા, તેથી તેણે મરતી વખતે રાજ્યની ગાદી પોતાની પુત્રીના મોટા છોકરા ભર્તૃહરિ (ઉજ્જયિનીપતિ)ને આપી. ભર્તૃહરિએ રાજ્ય ગાદી પોતાના ભાઈ વિક્રમને આપી તથા ખીજા ભાઈ સુભદ્રનીયને લશ્કરનો સેનાની મનાવ્યો. ભર્તૃહરિની સ્ત્રીનું નામ પદ્માક્ષી હતું, તે મગધના રાજા સિંહસેનની પુત્રી હતી. પાછળથી તેનું નામ પિંગળા પત્નું કેટલાકના મત પ્રમાણે ભર્તૃહરિને પિંગળા સિવાય ખીજા ત્રણે સ્ત્રીઓ હતી. રોષગિરિ શાસ્ત્રી એક વિચિત્ર હેવાલ વિક્રમાદિત્ય વિષે આપે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે ચદ્રગુપ્ત નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો, તે ચાર વર્ષની ચાર સ્ત્રીઓ પરણ્યો. તેના નામો બ્રાહ્મણી, ભાનુમતી, ભાગ્યવતી, અને સિંધુમતી હતા. આ ચાર સ્ત્રીમાંથી બ્રાહ્મણીને વરચિ નામનો પુત્ર થયો. ભાનુમતીને નિકમ, ભાગ્યવતીને ભટ્ટી તથા સિંધુમતીને ભર્તૃહરિ નામના પુત્રો થયા અને વિક્રમ ન્યારે રાજા હતો ત્યારે તેના ભાઈ ભની વિક્રમનો મુખ્ય અમાત્ય હતો.

શતકો તથા તેની રચના વિષે

જયદેવ અથવા જગન્નાથ પંડિતની ગંગાલહરી વગેરેની રચના કરતા શતકોની રચના સહેજ ઉતરતી કહીએ તોપણ ચાલે આમ છતાં તેની રચના ઘણી જ ચાતુરીવાળી, પૂર્ણ મનોહારક તથા વણા જ વ્યાવહારિક શબ્દોથી ભરપૂર છે. એની રચના કૃત્રિમ કે તાણીતોણીને જનાવેલી નથી. સહજ સરળ છે. વળી એમાં વર્ણન પણ એવી સાદી ભાષામાં તથા એવા આકારમાં કીધેલું છે કે, અલ્પજ્ઞાની હોય, એટલે કે જેને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પૂર્ણ ન હોય, તેને પણ વાચવાથી અર્થનો સહેજસાજ આભાસ થાય છે. વ્યવહારની નિત્ય નીતિના ઉદાહરણો અને ચાતુરીના વર્ણનો ઘણા સ્વાભાવિક જણાય. વળી સામાન્ય

નરવે તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે એવા રૂપમાં ચિત્રેલાં છે તથા છદ્મગીતાં હમેશાં અનુભવવાળાં દૃષ્ટાંતો આપી, એવી રીતે સાખીત કીધાં છે કે, કાંઈ પણ વાંચનારની મનોવૃત્તિને તરત જ અસર થાય. એના શ્લોકમાં એવું કુદરતી વર્ણન છે કે, હમેશાં સાધારણ દૃષ્ટાંતોમાં તથા વાર્તાઓમાં પણ પ્રમાણ તરીકે વપરાય છે. આપરથી ખુશ્ણ જણાઈ આવે છે કે, ભર્તૃહરિનું આ કાવ્ય ધણા જ ઉચ્ચ વિચારોથી ભરપૂર છે. અગર જો કે આ અંથમાં વ્યાકરણ સંબંધી કેટલાક દોષો જોવામાં આવે છે અને કેટલીક રચનાઓ કુદ્દિલ છે, તો પણ તેવી બાબતો ધણી જ ઘોડી છે. વાંચનારના મનપર આ શ્લોક આવી રીતનું રખણન છતાં ધણી જ સારી અસર કરે છે.

શતકમાં વપરાયેલાં વૃત્તો નાના, ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે એવા તથા જૂઠી જૂઠી જાતનાં છે. અગર જો કે સઘળાં વૃત્તો એક જ પ્રકારનાં નથી, તેમ છતાં વાચવાથી ધણે જ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શ્લોકમાં વપરાયેલા અલંકારો એવી રીતના છે કે, જે સમજતાં આપણને કાંઈની મદદ લેવી પડે એમ નથી. આ શ્લોકો જેમ જેમ વધારે વાંચવામાં આવે છે, તેમ તેમ વધારે મનોરંજક લાગે છે. એ વાચવાથી મન કાંઈ દિવસ તૃપ્ત થતું નથી. આમાંના શ્લોકોનું જેમ જેમ વધારે મનન થાય છે, તેમ તેમ તેમાંથી કાંઈ વધારે સ્ફુર્ત્ય કાં તો માલમ પડે છે અથવા તો દર્શિત વિચારો ધણા જ દઢીબૂત થાય છે.

ॐ

भर्तृहरिकृत

नीतिशतक

(मूल अने गुजराती

भंगणावरण

अनुपम

दिक्पालाद्यनमस्त्रिभुवनान्तर्निष्ठाप्रमूर्तये ॥

स्थानभक्त्येकसाराय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

અસ્મત્કૃતે ચ પરિતુષ્યતિ કાચિદન્યા

। ધિરૂ તાં ચ ત ચ મદન ચ શ્મા ચ મા ચ ॥ ૨ ॥

હું જે સ્ત્રીનું હૃદયમાં નિરતર ચિંતન કરું છું તે મારી સ્ત્રી મારાથી વિરક્ત છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ ગરપુરુષ ઉપર આસક્ત છે, તે પુરુષ ખીજી સ્ત્રી ઉપર આસક્ત છે, તે સ્ત્રી મારા ઉપર પ્રસન્ન રહે છે, એટલે મારા ઉપર આસક્ત છે માટે જે સ્ત્રી મારી ઉપર આસક્ત છે તેને, તેની ઉપર જે પુરુષ આસક્ત છે તેને, તે પુરુષ ઉપર જે મારી સ્ત્રી આસક્ત છે તેને, મને અને આ સઘળી આસક્તિ જેનાથી પેદા થયેલી છે તે કામ દેવને ધિક્કાર છે ૨

અન્ન નિન્દા

ચાર્યા

અન્ન. સુસમારાધ્ય. સુલતરમારાધ્યતે ત્રિશેષ ॥

જ્ઞાનલવડુર્વિદગ્ધઞ્ચ વ્રહ્માપિ ત નર ન રજ્ઞયતિ ॥ ૩ ॥

આ લોકમાં અન્ન (કાંઈ પણ ન જાણનાર), સુસ (સારી રીતે જાણનાર), અને અટપન્ન (થોડું જાણનાર), એ રીતે ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો છે તેમાં અન્ન મનુષ્ય મહેલાઈથી વશ થાય છે, સુસ મનુષ્ય ખીલકુલ પ્રયાસ વિના વશ થાય છે, પરંતુ અટપન્નને તો ચાર મુખવાળા બ્રહ્મા પણ વશ કરી શકતા નથી ! ત્યારે ખીજા તો કેમ જ કરી શકે ? અર્થાત્ ન જ કરી શકે કારણ કે અટપન્ન થોડું જાણવા છતાં પણ હું વિદ્વાન્ છું એમ પોતાના મનમાં સમજે છે ૩

મૂર્ખ માણસનું ચિત્ત પ્રસન્ન કરવું દુર્ધટ છે, એ વાત ધણા દષ્ટાંત આપી બે શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે

પૃષ્ઠીવૃત્ત

પ્રસન્ન મણિમુદ્ગરેન્મકરચક્ત્રદણ્ડકુરાત્
સમુદ્રમપિ સતરેત્પ્રચલદ્દર્મિમાલાકુલમ ॥

મુજક્ષમપિ કોપિતં શિરસિ પુષ્પવદ્ધારયે-
જ તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્સજનચિત્તમારાધયેત્ ॥૪॥

મગરના મુળની દાઢોની અણીમાં પહેલાં મણિને
ગળાત્કારથી કોઈ પણ પુરુષ ઠાઢી શકે, ઉછળતા મોઝાથી
ભરેલા સમુદ્રને કોઈ પણ પુરુષ તરી શકે, કોપેલા સર્પને
કોઈ પણ પુરુષ હાથે ઉપાડી પુષ્પની પેઠે માથે ધારણ કરી
શકે, પણ સદસ્તુ વા અસદસ્તુમા ચોટેલાં મૂર્ખ માણસનાં
ચિત્તને કોઈ પણ પુરુષ સાધી શકે નહીં, એટલે તેને
ચલાયમાન કરી શકે નહીં ૪

પૃથ્વીવૃત્ત

લભેત સિકતાસુ તૈલમપિ યત્નતઃ પીઢ્ય-
ન્પિવેષ્ય મૃગતૃષ્ણિકાસુ સલિલં પિપાસાર્દિતઃ ॥

કદાચિદપિ પર્યટ્કદશવિપાળમાસાદયે-

જ તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્સજનચિત્તમારાધયેત્ ॥ ૫ ॥

કોઈ પણ પુરુષ અતિ પ્રયાસથી વાલુકાને-રેતીને પીણે
તો તેમાંથી તેલ ઠાઢી શકે, તૃષ્ણાથી પીડાતો કોઈ પુરુષ
મૃગતૃષ્ણિકા (ઝાંઝવાના જળ)માં પણ જળપાન કરી શકે,
પૃથ્વીમાં ફરતો કોઈ પણ પુરુષ કોઈ પણ દિવસ બ્રહ્માએ
ન સરળેલું એવું શશલાનું શિંગડું પામે, પરંતુ હરકોઈ
વિષયમાં પેઠેલાં મૂર્ખ માણસનાં મનને કોઈ પણ માણસ
કોઈ પણ રીતે ચલાયમાન કરી શકે નહીં. ૫

ખલ પુરખોને કોઈ પણ ઉપાયથી સન્માર્ગમાં પ્રવર્તાવવા
અતિ મુશ્કેલ છે, એમ નીચલા શ્લોકમાં કહે છે.

* આ શબ્દ 'આકારાક્ષુભ'ની માફક વપરાય છે. ગરાલને લો કે
શિંગડું લોતુ જ નથી, તેમ છતાં પણ કદાપિ પ્રાપ્ત થાય, પણ મૂર્ખનું
મન વગ ન થાય.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

વ્યાલ વાલમૃણાલતન્તુમિરસૌ રાદ્ધુ સમુજ્જૃમ્ભતે

છેતુ વજ્રમળીન્નિશરીપકુસુમપ્રાન્તેન સનહ્યતે ॥

માધુર્ય મધુવિન્દુના રચયિતુ ક્ષારામ્બુધેરીહતે

નેતુવાન્ન્યતિય ચ્ચલાન્પથિસતાસૂતે સુધાસ્યન્દિમિ ॥૬॥

જે મનુષ્ય અમૃત જેવા મધુર વચનથી ખલ પુરુષોને સન્માર્ગે લઈ જવા ઇચ્છે છે, તેનો પ્રયાસ કૌમળ કમળના તતુપડે સર્પ અથવા મદોન્મત્ત હાથીને બાધવાને, સરસડાના પુષ્પોના છેડાથી હીરાઓને છેદવાને તથા મધના ગિંદુથી ખારા સમુદ્રને મીઠો કરવા ઇચ્છે, તેના જેવો તેનો ઉદ્યોગ છે અર્થાત્ જેમ કૌમળ કમળતતુ વગેરેથી મદોન્મત્ત હાથી વગેરેનું બધન આદિ અતિ મુશ્કેલ છે, તેમ ખલ પુરુષોને કોઈ પણ પ્રકારે સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવા અતિ મુશ્કેલ છે ૬

અથ જનોનુ અજ્ઞાન છૂપાવવાનો ઉપાય કહે છે

દ્વિત્રયજ્ઞાવૃત્ત

સ્વાયસમેકાન્તગુણ વિધાત્રા વિનિર્મિત છાદનમક્ષતાયા ।

વિશેષતઃ સર્વવિદા સમાજે વિભૂષણ મૌનમપણ્ડિતાનામ્ ॥૭॥

પોતાને સ્વાધીન અને જેમા અનેક શુભ છે એવું મૌન બ્રહ્માએ મૂર્ખપણાને છૂપાવવા માટે બનાવેલું છે સર્વજ્ઞોની સલામા અવિદ્વાનોને એ મૌન વિશેષ અલકારરૂપ થઈ પડે છે, એટલે મૂર્ખની મૂર્ખતા છૂપાવવાનો મૌન સિવાય આ લોકમા બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી ૭

થોડા જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞપણાનું અભિમાન થાય ॥ અને વિશેષ જ્ઞાનથી તો તેનો અભાવ થાય છે, એમ પોતાના દષ્ટાંતથી ભર્તૃહરિ કહે છે

શિલરિણીવૃત્ત

યદા કિંચિજ્ઞોઽહં દ્વિપ ઇવ મદાન્ધઃ સમમંવં
તદા સર્વજ્ઞોઽસ્મીત્યભવદવલિત મમ મન ॥

યદા કિંચિર્ત્તિકિંચિદ્વુધજનસકારાદવગતં

તદા મૂર્ખોઽસ્મીતિ જ્વર ઇવ મદો મે વ્યવગતઃ ॥ ૮ ॥

હું જ્યારે થોડું બાણુતો હતો અને હાથીની પેઠે મદો-
ન્મત્ત થઈ વિવેકશૂન્ય હતો, ત્યારે હું સર્વજ્ઞ છું એમ મારું મન
ગર્વમાં ગરકાવ રહેતું હતું. પછી જ્યારે વિદ્વાનો પાસેથી શાસ્ત્ર
વગેરેમાં થોડો થોડો બાણીતો થયો ત્યારે જ હું મૂર્ખ છું એવી
રીતે મારો મદ, જ્વરની પેઠે નષ્ટ થયો. ૮

તુઝ વિપયોમાં બલયાવેલા માણસને કુતરાનું દર્શાવે,
આપીને નિંદે છે.

હરિણીવૃત્ત

હૃમિકુલચિતં લાલાહ્નિઞ વિગન્ધિ જુગુપ્સિત
નિરપમરસ પ્રીત્યા રુપાદન્નરાસ્થિ નિરામિષમ્ ॥

સુરપતિમપિ શ્વા પાર્શ્વસ્યં ત્રિલોક્ય ન શક્તે

નહિ ગણયતિ શુદ્ધો જન્તુઃ પરિગ્રહફલ્ગુતામ્ ॥ ૯ ॥

મનુષ્યનું હાડકું કે જેમાં કીડા પડેલા હોય, જે લાલાએ
(લાળે)* ઠરીને બિંબાયેલું હોય, જે હર્ગધવાળું હોય માટે નિંદવા
લાયક હોય છે, અને સુકાએલું હોય તો પણ તેને અત્યુત્તમ
સ્વાદવાળાંની પેઠે પ્રીતિથી ખાતો કુતરો, પડખામાં ઉલેલા ઈંદ્રને
બેઠને પણ લજવાતો નથી; કારણ કે નીચ પ્રાણી પરિગ્રહ
(વિપય)ની તુઝતાને ગણકારતો નથી. ૯

ઉત્તમ સ્થાનથી બ્રષ્ટ થયેનો પુરુષ નીચે પડતો પડતો હલકા

* મુખમાંથી નિઝતો ચિપ્પો તે વાસ મારતો પ્રવાહી પદાર્થ

સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ફરીથી ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થતો નથી, એમ ગંગાજીનું દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે

શિવરિણીવૃત્ત

શિર શર્ચ સ્વર્ગાદ્યતતિ શિરસસ્તત્ ક્ષિતિધર

મહીધ્રાદુત્તુદ્ધાદવનિમગ્નનેશ્વાપિ જલધિમ્ ॥

અધો ગદ્ગા સેય પદમુપગતા સ્તોકમથયા

વિવેકમ્નષ્ટાના ભવન્તિ વિનિપાત શતમુલ ॥ ૧૦ ॥

ઉત્તમ વિષ્ણુપદથી નીકળેલી ગંગા, સ્વર્ગથી પ્રથમ મહા દેવજીના મસ્તક ઉપર પડે છે, તે મસ્તકથી હિમાલય પર્વત ઉપર પડે છે, તે પર્વતથી પૃથ્વી ઉપર પડે છે અને પૃથ્વી ઉપરથી હજાર મુખે સમુદ્રમાં પડે છે આ પ્રકારે તે ગંગાજી નીચા પડેને પ્રાપ્ત થયેલા છે આમજ થોડા પણ વિવેકથી બ્રહ્મ થયેલા પુરુષોની અનેક પ્રકારે હલકી સ્થિતિ થાય છે ૧૦

ભાન-એમ ગંગા ઉત્તમ વિષ્ણુપદથી નીકળીને મહા દેવજીના મસ્તક વગેરે નીચા નીચા સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેને ફરીથી ઉત્તમ પદ મળ્યું નહીં, તેમ વિવેક વગરના પુરુષો, અનેક પ્રકારના હલકા સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ફરીથી તેઓ ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થતા નથી ૧૦

સધળા ઉપદેવોની નિવૃત્તિના ઉપાયો ભોલ તથા શાબ્દમાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ મૂર્ખને મોઢ કરવાનો ઉપાય કદાઈ જગોએ પણ જોવામાં આવતો નથી

શાર્દૂલચિકીઢિતટ્ટ

શકયો વારયિતુ જલેન હુતમુક્ છત્રેણ સૂર્યાંતપા

નાગેન્દ્રો નિશિતાઙ્કુરોન સમદો દૃષ્ટેન ગાગર્દભો ॥

વ્યાધિર્મેપજસદ્ગ્રહૈશ્ચ ત્રિવિધેર્મન્ત્રપ્રયાગીર્વિપમ્

સર્વમ્યોપધમસ્તિ શાસ્ત્રગ્રહિત મૂર્ખસ્ય નાસ્ત્યોપધમ્ ॥ ૧૧ ॥

જલથી અગ્નિનું નિવારણ થઈ શકે છે, છત્રથી તડકાનું નિવારણ થઈ શકે છે, વીક્ષુ અકુશવડે મદોન્મત્ત હાથીને નિયમમાં રાખી શકાય છે, દડવડે ગાય અને ગધેડાનું નિવારણ થઈ શકે છે, ઔષધના સેવનથી રોગનું નિવારણ થઈ શકે છે, નાના પ્રકારના મનપ્રયોગથી વિધનું નિવારણ થઈ શકે છે એવી રીતે શાસ્ત્રોમાં સઘળાના ઉપાયો કહેલા છે, પરંતુ મૂર્ખપણાની નિવૃત્તિનો એકે ઉપાય કહેલો નથી ૧૧

જે માણસ સાહિત્ય શાસ્ત્ર વગેરેથી અજાણ્યો હોય, તે મનુષ્યના આકારમાં પણ જ છે

અપજાતિવૃત્ત

સાહિત્યસહીતકલાવિહીન સાક્ષાત્પશુ પુચ્છવિપાળહીન ॥
તૃણ ન લાદન્નપિ જીવમાનસ્તદ્રાગધેય પરમ પશુનામ્ ॥ ૧૨ ॥

સાહિત્ય (કાવ્ય અલંકાર વગેરે), સંગીત (ગાન વગેરે) અને શિલ્પને ન જાણનાર પુરુષ, શિંગડા તથા પૂછડા વિનાનો સાક્ષાત્ પશુ જ છે એ નરપશુ ઘાસ ખાધા વિના જીવે છે, એ તે પશુઓનું મોટું ભાગ્ય છે, કારણ કે, જો નરપશુ ઘાસ ખાતો હોય તો ઘાસ વગેરે ન મળવાથી ખીચારા પશુઓ ગરણ પામત ૧૨

જેઓ વિદ્યા વગેરે કાંઈ પણ જાણતા નથી, તેઓ પશુઓ છે, એ પશુઓ મનુષ્યરૂપે પૃથ્વીમાં ફરે છે, તે વિષે

શ્લોકવિવૃત્ત

યેષા ન વિદ્યા ન તપા ન દાન જ્ઞાન ન શીલ ન ગુણો ન ધર્મ ॥
તે મર્ત્યલોકે મુચિ મારમૃતા મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્ચરન્તિ ॥ ૧૩ ॥

જેઓને વિદ્યા, તપ, દાન, જ્ઞાન, સારો સ્વભાવ, ગુણ કે ધર્મ કાંઈ પણ નથી, તેઓ પૃથ્વીને ભાર આપનાર પશુરૂપ છે, છતાં મર્ત્ય લોકમાં મનુષ્યરૂપે ફરે છે ૧૩

જગલીઓની સાથે પર્વત આદિમા ફરવું ઉત્તમ છે પરંતુ
સ્વર્ગમા પણ મૂર્ખ માણસોનો સગ ઉત્તમ નથી, એમ કહે છે
અનુશ્રુત

ઘર પર્વતદુર્ગેષુ भ्रान्त वनचरैः सा ॥

न मूर्खजनसपर्कं सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ૧૪ ॥

પર્વતમા, ન જઈ શકાય તેવા સ્થાનોમા, જગતી
જનવશની સાથે ભટકવું ઉત્તમ છે, પરંતુ સ્વર્ગમા પણ
મૂર્ખ માણસનો સગ ઉત્તમ નથી, મતલબ કે, મૂર્ખ માણ
સનો સગ સર્વથા તજવો જોઈએ ૧૪

વિદ્રામ્રશસા

જે રાજના દેશમા કવિઓ નિર્ધન હોય છે, તે રાજનો
હોય છે, એમ મણિપરીક્ષક (ઝવેરી) ના દૃષ્ટાંતથી કહે છે
શાર્દૂલચંદ્રીકૃતવૃત્ત

शास्त्रोपसृतशब्दसुन्दरगिर शिष्यप्रदेयागमा

विख्याता कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रमोर्निर्धना ॥

तज्जाड्य वस्तुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थ विनाधीश्वरा

कुत्स्या स्युः कुपरीक्षका न मणयो यैरर्घत पातिता ॥૧૫॥

જેઓની વાણી વ્યાકરણ વગેરેથી અને સુશોભિત
શબ્દોથી સુંદર હોય છે અને જેઓના શાસ્ત્ર શિષ્યોને ભણવા
ચોગ્ય છે એવા પ્રસિદ્ધ કવિઓ, જે રાજના દેશમા નિર્ધન રહે
છે, તે રાજની જ જડતા છે, કારણ કે, ધન વિના પણ કવિઓ
સમર્થ છે (તેપર દૃષ્ટાંત) જે ઝવેરીઓ ઘણી કિંમતવાળા
મણિની થોડી કિંમત કરે છે, તે ઝવેરીઓ જ નિંદવા લાયક છે,
પણ મણિની હલકાઈ થતી નથી મતલબ-જેમ મણિની યથાર્થ
કિંમત ન જાણનાર ઝવેરીઓ નિંદવા લાયક છે, તેમ કવિઓનું
યથાર્થ સ્વરૂપ ન જાણનાર રાજઓ પણ નિંદવા લાયક છે ૧૫

હવે રાજ્યે વિદ્વાનોનું સન્માન કરવું જોઈએ, પણ તેઓને તિરસ્કાર કરવો ન જોઈએ, એમ નીતિ વિદ્વાના વખાણ કરીને રાજ્યે ઘોષ કરવા માટે એ શ્લોક કહે છે.-

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

હર્તુર્યાતિ ન શોચરં કિમપિ શં પુણ્યાતિ વત્સર્વદા
હ્યર્થિભ્યઃ પ્રતિપાદમાનમનિશં પ્રાપ્નોતિ વૃદ્ધિં પરામ્ ॥

કલ્પાન્તેષ્વપિ ન મયાતિ નિધનં વિદ્યાત્યમન્તર્ધનં
યેષાં તાન્ પ્રતિ માનમુજ્જત નૃપાઃ કસ્તૈઃ સહ સ્પર્ધતે ॥૧૬॥

જે ધન, ચોર પગેરના જોવામાં આવતું નથી, અત્યુત્તમ કલ્યાણ કરે છે, માગણ લોકોને નિરંતર આપવાથી હમેશા અતિ વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રલયકાળમાં પણ નષ્ટ થતું નથી, એવું વિદ્યારૂપી શુભ ધન, જે વિદ્વાનો પાસે છે, તેઓની કાંઈ સ્પર્ધા કરે? (અર્થાત્ કોઈ નહીં). માટે હે રાજ્યો! તે વિદ્વાનો પ્રત્યે “અમે શ્રીમત રાજા છીએ અને આ વિદ્વાનો નિર્ધન અને તુચ્છ છે” એવો ગર્વ છોડી દો. ૧૬

માલિનીવૃત્ત

અધિગતપરમાર્થાન્પન્ડિતાન્માવમંસ્થા-

સ્તુળમિવ લઘુ લક્ષ્મીર્નિવ તાન્સંરણદિ ॥

અમિનવમદલેસ્વાશ્યામગણ્ડસ્થલાનાં

ન મવતિ વિસતન્તુર્વારણં ઘારણાનામ્ ॥ ૧૭ ॥

જેમ નૂતન મહાલેખાથી રયામ થયેલા ગંડસ્થળવાળા મહોન્મત્ત હસ્તીને, કમળતંતુથી વારી રખાતો નથી, તેમ તૃણ જેવી તુચ્છ લક્ષ્મીથી જેમને રોકી રખાતા નથી એવા પરમાર્થને પામેલા પંડિતોની અવગણના કરવી નહિ.* ૧૭

* કમળતંતુથી જેમ દાણી બધાનો નથી, તેમ પરમાર્થને પ્રાપ્ત કરવાથી લક્ષ્મીને તુલ્ય ન ગણતા પંડિતો તેની દરમર સખતા નથી

આનુષંગિક (ઉપાધિથી થયેલા) ગુણનું નિવારણ કરનારા
જેવામાં આવે છે, પણ સ્વાભાવિક ગુણનું નિવારણ કરવા માટે
કોઈ પણ સમર્થ નથી, તેપર હંસનું દર્શન:—

યસન્તતિલકાવૃત્ત

અમ્મોજિનીવનનિવાસવિલાસમેવ
હંસસ્ય હન્તિ નિતરાં કુપિતાં વિધાતા ॥
ન ત્યસ્ય દુઃખજલમેદવિધૌ પ્રસિદ્ધાં
ધૈદગ્ધ્યકીર્તિમપહર્તુમસૌ સમર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

હંસ ઉપર કોપેલા પ્રજ્ઞા, તે હંસનું કમળના વનમાં રહે-
વાનું સુખ અવશ્ય હોય છે, પરંતુ દુઃખ અને જળને જૂઠાં
પાડવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી હંસની ચતુરાઈની કીર્તિને, પ્રજ્ઞા પણ
હણી શકતા નથી, ત્યારે ખીજની તો વાત જ શું કરવી? ૧૮

બાબુબંધ વગેરે ધરણીમાં કરતાં વાણીરૂપ ધરણી ઉત્તમ છે,
એટલા માટે વાણીરૂપ ધરણી અવશ્ય મેળવવું જોઈએ, એવા
અભિપ્રાયથી કહે છે:—

શારૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કેયૂરા ન વિમૂષયન્તિ પુરુષં હારા ન ચન્દ્રોઽજ્જ્વલા
ન સ્નાનં ન ચિલેપનં ન કુસુમં નાલદ્ઘ્નતા મૂર્ધજાઃ ॥
ઘાણ્યેકા ન્મલકૂરોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ધાર્યતે
ક્ષીયન્તે સ્વલ્પ ભૂષણાનિ સતતં ઘાગ્ભૂષણં ભૂષણમ્ ॥ ૧૯ ॥

બાબુબંધ, ચદ્ર જેવા ચળકતા હાર, સ્નાન, ચોપડેલું
ચદન, પુષ્પ કે ચારી રીતે શોભાવેલા વાળ પુરુષને શોભા-
વતા નથી, પણ જે સંસ્કારવાળી વાણીને વિદ્વાનો ધારણ
કરે છે, તે વાણી જ કેવળ પુરુષને શોભાવે છે. બાબુબંધ
વગેરે ધરણીનો નાશ થાય છે, માટે વાણીરૂપ ધરણી તે જ
અક્ષય ધરણી છે. ૧૯

પુરુષને વિદ્યા જ આદિ સર્વસ્થ છે, માટે વિદ્યા વિનાનો પુરુષ પશુ જ છે.

નાર્દૂલચિત્રીદિતવૃત્ત

વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નગુપ્તં ધનં

ત્રિગ્યા મોગકરી યદા.સુસ્તકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ ॥

વિદ્યા ઘન્યુજનો વિદેશગમને વિદ્યા પરં દૈવતં

વિદ્યા રાજસુ પૃજિતા ન તુ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ ॥૨૦॥

વિદ્યા જ મનુષ્યને મોટું રૂપ છે, અતિ શુભ ધન છે, વિદ્યા લોગ આપનારી છે, કીર્તિ અને આનંદ આપનારી છે, વિદ્યા શુરુની પણ શુરુ છે, વિદ્યા જ પરદેશ મા ભાઈની પેઠે હિત કરનારી છે અને દેવતા પણ વિદ્યા જ છે, રાજાઓ પણ વિદ્યાની જ પૂજા કરે છે, પણ ધનની પૂજા કરતા નથી, માટે વિદ્યાશ્રુત પુરુષ પશુ જ છે, એટલા માટે પશુ પાછું ફર કરવા માટે વિદ્યા જ અવશ્ય મેળવવી જોઈએ. ૨૦

ક્ષમા વગેરે શુભવાળા પુરુષને વચન વગેરેનું શું પ્રયોજન છે, એમ કહે છે.

નાર્દૂલચિત્રીદિતવૃત્ત

શાન્તિચ્છેદનત્વેન કિં કિમરિભિઃ ક્રોધોઽસ્તિ ચેદેદિનાં
શાન્તિચ્છેદનત્વેન કિં યદિ સુહૃદિવ્યોપધેઃ કિં ફલમ્ ॥

કિં સર્પેયદિ દુર્જનાઃ કિમુ ધનેર્વિદ્યાઽનવદ્યા યદિ
મીડા ચેત્કિમુ ભૂષણેઃ સુકવિતા યદ્યસ્તિ રાજ્યેન કિમ્ ॥૨૧॥

જો ક્ષાંતિ હોય તો મધુર વચનનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે ક્ષમાથી જ સઘળું જગત્ પ્રસન્ન થાય છે) મનુષ્યને જો ક્રોધ હોય તો શત્રુનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે શત્રુનું મધ્ય કામ ક્રોધ જ કરે છે) જો સ્વશાંતિ હોય તો અગ્નિનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે તાપ વગેરે અગ્નિનું કાર્ય સ્વશાંતિ જ છે) જો

મિત્ર હોય તો ઉત્તમ ઔષધનું શું પ્રયોજન છે? (કેમકે મિત્ર જ શરીરમાં સુખ કરે છે.) જો દુષ્ટ પુરુષો હોય તો સર્પનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે પ્રાણનાશ વગેરે કાર્ય દુષ્ટ પુરુષો જ કરે છે.) જો શુદ્ધ વિદ્યા હોય તો દ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે વિદ્યાથી જ સુખ થાય છે.) જો લાજ હોય તો ઘરેણાનું શું કામ છે? (લાજ જ મનુષ્યને શોભાવે છે.) જો સારી કવિતા કરવાની શક્તિ હોય તો રાજ્યનું શું કામ છે? (કારણ કે કવિતાથી જ રાજ્યનું સુખ મળે છે.) ૨૧

યોગ્ય કાર્ય કરનાર મનુષ્યમાં નીતિનો માર્ગ રહે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

વાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરજને શાઠ્યં સદા દુર્જને
પ્રીતિઃ સાધુજને નયો નૃપજને વિદ્વજને પ્યાર્જવમ્ ॥

શૌર્ય શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૂર્તતા
યે ચૈવં પુરુષાઃ કલાસુ કુશલાસ્તેષ્યેવ લોકસ્થિતિઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્રી, પુત્ર આદિ પોતાનાં મનુષ્યમાં સરલપણું, ખીન્ન મનુષ્યો ઉપર દયા, દુર્જનની પાસે હમેશાં શંકપણું, સત્જન ઉપર પ્રીતિ; રાજા પાસે વિનય, વિદ્વાન્ પાસે સરલપણું, શત્રુ પાસે શૂરપણું, ગુરુમાં ક્ષમા અને શ્રી પાસે ધૂર્તપણું રાખવું, એ પ્રમાણે જે માણસો કળામાં કુશળ હોય છે, તેઓમાં જ ન્યાય માર્ગ રહે છે. ૨૨

સત્પુરુષનો સમાગમ જડપણાને દરવા વગેરે સધળાં કાર્યો કરે છે.

વસન્તવિલકાવૃત્ત

જાડ્યં ધિયો હરતિ સિદ્ધિતિ ઘાતિ સત્યં
માનાંઘર્તિ દિશતિ પાપમપાકરોતિ ॥

ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિક્ષુ તનોનિ કીર્તિ

સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ ॥ ૨૩ ॥

સજ્જનનો સમાગમ બુદ્ધિની જડતાને હરે છે, સત્ય બોલવાનું શીખવે છે, સન્માનની ઉત્તમતા બતાવે છે, પાપને દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે અને દિશાઓમાં કીર્તિને ફેલાવે છે. માટે કહો કે, 'સજ્જનસમાગમ માણસોનું કીયું કાર્ય નથી કરતો ? (સઘળાં કાર્યો સિદ્ધ કરે છે.) ૨૩'

મોટા મોટા કવિઓ સઘળાથી ઉત્તમ છે, તેનું વર્ણન

અનુષ્ટુપ્બૃત

जयन्ति ते लुहृतिनां रससिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥ २४ ॥

શૃંગાર વગેરે રસોની સિદ્ધિવાળા અને પુણ્યવાન એવા મોટા મોટા કવિઓ સર્વથી ઉત્તમ છે, કે જેઓનાં કીર્તિ-રૂપી શરીરને જરા-ઘડપણ કે મરણનો ભય નથી. ૨૪'

તાર્પર્ય-જેમ સિદ્ધ પુરુષોના રસોપધના સેવનથી મનુષ્ય જેહુંને ઘડપણ તથા મરણનો ભય દૂર થાય છે અને તેનો નાશ થતો નથી; તેમ શૃંગાર વગેરે રસથી પૂર્ણ કાવ્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી કવિતાઓની કીર્તિ કોઈ દિવસે પલ નષ્ટ થતી નથી.

સ્નેહવાળો મિત્ર મળે છે, નોકર વગેરે શુદ્ધ મનથી રહે છે, મનમાં થોડો પણ ક્વેશ રહેતો નથી, રૂપ આવે છે, વૈભવ સ્થિર થાય છે અને મુખ વિદ્યાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૫

પ્રાણીની હિંસા વગેરે ન કરવી, એ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

સમ્પરાવૃત્ત

પ્રાણાયાતાદિવૃત્તિઃ પરધનહરણં સંયમઃ સત્યવાક્યં
ક્રાલે શક્યા પ્રદાનં યુવતિજનકથામૂકભાવઃ પરંચામ્ ।

વૃણાન્તોતોવિમદ્ગો ગુરુષુ ચ વિનયઃ સર્વભૂતાનુકમ્પા

સામાન્યઃ સર્વશાસ્ત્રેભ્યનુપહતવિધિઃ શ્રેયસામેવ પન્થાઃ ૨૬

પ્રાણુના નાશથી નિવૃત્તિ થવી, પરાયાં ધન હરવામાં ચિત્તને નિયમમાં રાખવું, સત્ય જોણવું, સમય પ્રમાણે યથા-શક્તિ દાન આપવું, પરત્રીની કથામાં મૂગું રહેવું, આશાને વધવા ન દેવી, ગુરુ પાસે વિનય રાખવો અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર હયા રાખવી, એ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્રોમાં ન નિષેધ કરાયેલો અને સર્વ લોકને સાધારણ એવો આ કલ્યાણનો માર્ગ છે. ૨૬

નીચ, મધ્ય અને ઉત્તમ પુરુષોનું, ક્રિયા આરંભવામાં વિચિત્રપણું કહે છે.

યમન્તતિલ્લગ્નવૃત્ત

પ્રારમ્ભ્યતે ન સ્વલુ વિમ્ભમયેન નીચૈઃ

પ્રારમ્ભ્ય વિમ્ભવિહતા ચિરમન્તિ મધ્યાઃ ।

વિમ્ભૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

પ્રારમ્ભ્ય ચાન્તમજ્જના ન પરિત્યજન્તિ ॥ ૨૭ ॥

નીચ પુરુષો વિમ્ભના ભયથી કાર્યનો આરંભ કરતા નથી, મધ્યમ પુરુષો કાર્યનો આરંભ કરે છે, પણ તેમાં વિમ્ભ આવવાથી કાર્ય છોડી દે છે અને ઉત્તમ પુરુષો તે કાર્યનો આરંભ કરીને તેમાં વારંવાર વિમ્ભ પડવાથી પણ કાર્યને છોડતા નથી એટલે

વખતો વખત વિદ્યુત્ત આવી ત્યારે તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય
કરે છે. ૨૭

સન્નિવૃત્તની પેઠે વર્તવું, પણ ખળ પુરુષની પેઠે વર્તવું નહિ,
એમ જણાવવા માટે સત્પુરુષનાં આચરણનાં વખાણુ કરે છે.
શિલરિણીવૃત્ત

પ્રિયા ન્યાય્યા વૃત્તિર્મલિનમસુભક્તેઽપ્યસુકરં
ત્વસન્તો નાભ્યર્થ્યાઃ સુહૃદપિ ન યાચ્યઃ કુશધનઃ
વિપશુષ્ણેઃ સ્થેયં પદમનુવિગ્રેયં ચ મહત્તામ્
સતાં કેનોદ્દિષ્ટં વિપમમસિધારામૃતમિદમ્ ॥ ૨૮ ॥

ન્યાયથી આજીવિકા ચલાવવી જેમને પ્રિય છે તેણે,
પ્રાણુના નાશની વખતે પણ નિહિત કર્મ ન કરવું, દુર્જનની
આગળ યાચના કરવી નહિ, જેનું ધન ક્ષીણ થયું હોય તેવા
મિત્ર પાસે પણ ભાગવું નહિ, (વિપત્તિમાં પણ મોટાઇમાં
રહેવું અને મહાત્માઓના માર્ગને અનુસરવું, એ પ્રકારે
અતિ કઠણ એવું આ અસિધારામૃત (તરવારની ધાર જેવું
તીક્ષ્ણ મૃત) સત્પુરુષોને કેણે બતાવ્યું? અર્થાત્ કેાઇએ
બતાવેલું નથી, પણ સ્વભાવસિદ્ધ છે. ૨૮

માનસૌર્યપ્રશંસા

અત્યંત દુઃખ પામેલા માની પુરુષ, પોતાની ગોટાઇથી
વિરહ એવું નીચ કર્મ કરતો નથી, તેપર સિદ્ધની અન્યોક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

શ્રુત્શામોઽપિ જરાહશોઽપિ શિથિલપ્રાચ્યોત્તિ કષ્ટાં દશા-
માપન્નોઽપિ વિપન્નદીધિતિરપિ પ્રાણેષુ નશ્યત્સ્વપિ ।
મત્તેભેન્દ્રવિભિન્નકુન્દમાપિદિતગ્રાસૈકવદ્દસ્પૃહ-
વિઃ જીર્ણ ત્વણમસિ માનમહતામગ્રેમરઃ કેસરી ॥ ૨૯ ॥

ભૂખથી દુર્ગળ થઇ ગયેલો તોપણ, ઘડપણથી કૃશ થયેલો તોપણ, ક્ષીણ શક્તિવાળો થયેલો હોય તો પણ, અતિ કષ્ટ દશાને પામેલો અને તેજ વિનાનો થયેલો હોય તોપણ જેને મોટા મોટા મદોન્મત્ત હાથીઓના કુંભ-સ્થળો ફાડીને તેમથીજ કેાગીઆ ભરવાની ઇચ્છા બધાયલી છે ને જે માનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે સિંહ પ્રાણ્ણાંત વખતે પણ શું સૂકુ ધામ ખાય છે ? અર્થાત્ ખાતો નથી. ૨૯

તાત્પર્ય—જેમ માની સિંહ પોતાના ભક્ષ્ય મામને છોડીને પ્રાણ્ણાંત વખતે પણ રસરહિત ઘાસને ખાવારૂપ નીચ કર્મ કરતો નથી તેમ માની પુરુષો પણ પ્રાણ્ણાંત સમયે નીચ કર્મ કરતા નથી.

માની પુરુષને ઉપર કહેયે પ્રકારે આચરણ કરવા છતાં પણ પોતાના બળને યોગ્ય રૂપ મળે છે, તેપર કૃતગનુ અને સિંહનુ દષ્ટાંત. શાર્દૂલ્યમીટિતગુણ

સ્વલ્પં ક્ષાયુષસાવશેષમલિનં નિર્માસમપ્યસ્થિ ગાઃ

શ્વા લગ્ન્યા પરિતોષમેતિ ન તુ તત્તસ્ય શ્રુધાશાન્તયે ।

સિંહો જમ્બુકમદ્વમાગતમપિ ત્યસ્મિન્ નિહન્તિ ક્ષિપં

સર્થઃ શુચ્છ્રગતોપિ ધાન્ધતિ જનઃ સત્વાનુરૂપ ફલમ્ ॥૩૦॥

આંતરડા અને ચરખીવાળું માટે જ મલિન અને માંસ-રહિત એવાં બળદનાં હાડકાને પામીને, જો કે તે હાડકાંથી બુખની નિવૃત્તિ થાય તેમ નથી, તોપણ તેથી કૃતરો પ્રમત્ત થાય છે, અને સિંહ પાસે આવેલા ચિયાળને તજીને હાથી-ને જ મારે છે, એટલા માટે સઘળા પ્રાણ્ણીઓ પોતાના બળને અનુકૂળ રૂપની ઇચ્છા કરે છે ૩૦

કૃતરા અને હાથીના દષ્ટાંતથી મુદ્ર માણસનું મુદ્રાપદ અને ઉત્તમ માણસનું ધીરપણ બતાવે છે

વસન્તતિલકાવૃત્ત

લાંડગૂલચાલનમધશ્ચરણાવપાતમ્

ભૂમૌ નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ ।

શ્વાં પિણ્ડદસ્ય કુરુતે ગજપુલ્કવસ્તુ

ધીરં વિલોકયતિ ચાદૃશતેષ્ઠ મુંકે ॥ ૩૧ ॥

કુતરું ખાવાં આપનારની આગળ પુછું હલાવે છે, પણ આગળ નીચે પડે છે અને પૃથ્વી ઉપર પડીને મુખ તથા ચેટ બતાવે છે, પણ ઉત્તમ હાથી તો ગંભીરપણાથી જીવે છે અને મધુર વચનવડે પ્રાર્થના કરવાથી ખાય છે. એ જ પ્રકારે ક્ષુદ્ર માણસ કુતરાની પેઠે મુખ હલાવવા વગેરે ક્રિયા કરે છે ને ઉત્તમ તો ગંભીરપણાથી જીવે છે અને અતિ આદરવાળાં પ્રિય વચનવડે શ્લાઘા કરવાથી લોજન કરે છે. ૩૧

કુળની ઉન્નતિ કરનાર પુરુષ ઉત્તમ છે, ખીજો નહિ.

અનુષ્ટુપવૃત્ત

પરિવર્તિત્તિ સંસારે મૃતઃ કો યા ન જાયતે ।

સ જાતો યેન જાતેન યાતિ ધંશઃ સમુન્નતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

જેમાં ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે એવા સંસારમાં, કયો પુરુષ ઉત્પન્ન નથી થયો ને કયો પુરુષ મરણ નથી પામ્યો? અર્થાત્ અનેક જન્મ્યા અને મરણ પામ્યા, પરંતુ ઉત્પન્ન થયે તો તે જ કહેવાય કે જેનાથી કુળની ઉન્નતિ થાય; અર્થાત્ ખીજ થાય છે ખરા, પણ નહિ થયા જેવા. ૩૨

પુષ્પના મુચ્છનું દૃષ્ટાંત આપી, ઉત્તમ પુરુષોની જે પ્રકારની વર્તણૂક બતાવે છે.

અનુષ્ટુપવૃત્ત

કુસુમસ્તવંકસ્યેવ દ્વે ગતી સ્તો મનસ્વિનામ્ ।

મુખિ યા સર્વલોકસ્ય વિશીર્યેત વનેઽથવા ॥ ૩૩ ॥

પુષ્પના ગુચ્છાની પેઠે ઉત્તમ પુરુષની પણ બે પ્રકારની સ્થિતિ છે:-કાં તો સઘળા લોકના મસ્તક ઉપર રહેવું, કે વનમાંજ સુકાઈ જવું. ૩૩

મતલબ-જેમ, જો કોઈ આહુક હોય તો પુષ્પોનો ગુચ્છ સર્વ લોકનાં મસ્તક ઉપર રહે છે, નહિ તો વજનમાં જ સુકાઈને ખરી ભાય છે; તેમ જો કોઈ શ્રોતા હોય તો ઉત્તમ પુરુષો હિતો-પદ્દેશ કરવાથી પૂજાય છે, નહિ તો ચુપાચુપ બેસી રહે છે.

દુર્જન પોતાનું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અતિ તેજવાળા પુરુષને પીડે છે, પણ થોડા તેજવાળાને પીડતો નથી, તે ઉપર રાહુનું દૃષ્ટાંત.

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

સન્ન્યસ્યેડપિ વૃહસ્પતિપ્રભૃતયઃ સંભાવિતાઃ પંચપા-
સ્તાન્પ્રત્યેષવિશેષવિક્રમરુચી રાહુર્ન વૈરાયતે ।

દ્વાયેષ વ્રસતે દિનેશ્વરનિશાપ્રાણેશ્વરૌ માસુરૌ

મ્રાન્તઃ પર્યાણિ પદ્ય દાનવપતિઃ શીર્ષાવશેષીકૃતઃ ॥૩૪॥

જૂઓ કે, બૃહસ્પતિ વગેરે બીજા પણ પાંચ છ ગ્રહો માનવા લાયક છે, તથાપિ વિશેષ પરાક્રમની ધૃષ્ટાવાળો રાહુ તે ગ્રહોની સાથે વિર રાખતો નથી; એટલા માટે ભટકતો રાહુ પોતાનું મસ્તક બાકી રહ્યા છતાં પણ અમાવાસ્યાને દિવસે મહાતેજસ્વી સૂર્યને અને પૂર્ણિમાને દિવસે અતિ પ્રકાશવાળા ચંદ્રને સારી રીતે પીડે છે. ૩૪

‘વદ્ય’ એ પદ મનુષ્યને સંબોધન કરવા માટે છે.

તાર્પર્ય-જેમ રાહુ બીજા ગ્રહોને છોડીને અતિ તેજસ્વી સૂર્ય અને ચંદ્ર એ બેને જ પીડે છે, તેમ દુર્જન પણ સાધારણ મનુષ્યને છોડીને પોતાનું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તેજસ્વીને પીડે છે.

મોટા પુરુષોના ચરિત્રોની અવધિ નથી.

હરિણીકૃત

વહતિ ભુવનધેર્ણી શેષઃ ફળાફલકસ્થિતાં

ફમટપતિના મધ્યેષ્ટુ સદા સ વિધાર્યતે ।

તમપિ કુરુતે ક્રોડાધીન પયોધિરનાદરા-

દહહ મહતાં નિ સીમાનશ્ચરિત્રવિભૂતયઃ ॥ ૩૫ ॥

શેષનાગ પોતાની ક્ષણરૂપી પાટીઆ ઉપર રહેલાં ભુવ-
નોની પંક્તિને ધારણ કરે છે, તે શેષનાગને ભગવાન કાચખાનુ
રૂપ ધારણ કરીને સદા પીઠ ઉપર ધારણ કરે છે, તે કાચખાને
સમુદ્ર પ્રયાસ વિના પોતાની વચમાં રાખે છે. આ કેવું આશ્ચર્ય
છે કે, મોટા પુરુષોના ચરિત્રોની અવધિ જ નથી । ૩૫

તાત્પર્ય-સર્વથા તૃપ્ત્યાને! ત્યાગ કરવો ઉચિત છે

દુઃખમાં પડેલા પિતાને છોડીને બીજે ઠેકાણે જઈ, પોતાના
પ્રાણની રક્ષા કરવી, એ ઉચિત નથી.

શિવરિણીકૃત

ઘર પક્ષજ્ઞેદઃ સમદ્રમઘવન્મુક્તકુલિશ-

મહારૈરુદ્ધચ્છદ્ધહલદહનોદ્રારગુરુભિઃ ।

તુપારાદ્રે સૂનોરહહ પિતરિ હેશવિયશે

ન ચાસૌ સંપાતઃ પયસિ પયસાં વત્યુરુચિતઃ ॥ ૩૬ ॥

ઉંચી જનારી અગ્નિની શિખાથી મોટા થયેલા એવા
મહાબાળા ધન્દ્રે મારેલાં વજ્રના પ્રહારોથી પોતાની પાંખો કપાવા
દેવી, એ મૈનાઠ પર્વતને યોગ્ય હતું. પરંતુ અરેરે! પોતાના પિતા
હિમાચલ પર્વતના કલેશથી પોતે પરવશ થયા છતાં, પોતાને
ઉદ્ધેાના સ્વામી સમુદ્રના જલમાં પડવું યોગ્ય નહોતું. ૩૬

તાત્પર્ય-આપત્તિ વળતે પણ આપત્તિમાં પડેલા પિતાને

કે કોઈ સજ્જનને છોડી દેવા, એ સજ્જનને ઉચિત નથી.

તેજસ્વી ચૈતન્યવાળો પુરુષ ખીનએ કરેલા વિકારને સહન કરતો નથી. તે ઉપર સૂર્યકાતમણિનું દષ્ટાત.

આર્યા

યદ્વચેતનોઽપિ પાદેઃ સ્પૃષ્ઠ પ્રજ્વલતિ સવિતુરિનિકાન્ત ।

તત્તેજસ્વી પુરુષ પરવૃત્તપ્રિવૃત્તિ કથં સહતે ॥ ૩૭ ॥

જ્યારે જડ એવો પણ સૂર્યકાતમણિ, સૂર્યના કિરણોનો સ્પર્શ થવાથી તેજવાળો થાય છે, ત્યારે તેજસ્વી પુરુષ ખીનએ કરેલા વિકારને કેમ સહન કરે? (અર્થાત્ સહન ન જ કરે.) ૩૭

પરાક્રમને પ્રકાશ કરનાર તેજનો હેતુ અવસ્થા નથી, પણ સ્વભાવ જ છે, તે ૫૦ સિંહના બચ્ચાનું દષ્ટાત.

આર્યા

સિંહ. શિશુરપિ નિપતતિ મદમલિનકપોલભિસ્તિષ્ઠ ગજેષુ ।

પ્રવૃત્તિરિયં સત્વચતાં, ન સત્ત્વ વયસ્તેજસો હેતુ ॥ ૩૮ ॥

સિંહનું બચ્ચું પણ મહાન્મત્ત હાથીઓને મારવા જાય છે. આ બળવાનનો સ્વભાવ જ છે. આથી તેજનો હેતુ અવસ્થા (ઉભર-વય) નથી, એ નિશ્ચય છે. ૩૮

દ્રવ્ય વિષે

દ્રવ્ય વિના સધળા ગુણો તથાત્તુ ૩૯ છે.

શાર્દૂલચિક્રિટિકૃત

જાતિર્યાતુ રસાતલ ગુણગણસ્તસ્યાપ્યર્થો ગચ્છતુ

શીલં શીલતટાત્પતત્યમિજન. સંદાયાતાં યદ્દિના ।

શૌંચં ત્રૈરિણિ ઘજ્જમાશુનિપતત્યર્યોઽસ્તુ ન કેવલં

યેનૈકેન વિના ગુણાસ્તૃણલપ્રાયા. સમસ્તા દમે ॥ ૩૯ ॥

પ્રાદાણુ વગેરે સ્વચ્છતિ પાતાળમા જાઓ, ગુણનો મમુ-દાય તેની પણ નીચે જાઓ, મદાયરણુ પર્વત ઉપરથી પડે, વંશ અગ્નિથી જાગી ભસ્મ થાઓ અને શૂરપણું, કે જે શત્રુ છે,

તેની ઉપર જલદી વજ પડે, પણ અમારી પાસે તો કેવળ
ધન રહે!; કારણ કે ધન વિના ઉપર કંહેલા સઘળાં ગુણો
ધાસનાં તણખલાં જેવા અતિ તુચ્છ છે. ૩૯

*અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વ કરતાં ધનનું શ્રેષ્ઠપણું કહે છે.

તિસકાવૃત્ત

તાનીન્દ્રિયાણિ સકલાણિ તદેવ કર્મ
સા શુદ્ધિરપ્રતિહતા યચ્ચનં તદેવ ।

અર્થોષ્મણા વિરહિતઃ પુરુષઃ સ एव
ત્યમ્યઃ ક્ષણેન ભવતીતિ વિચિત્રમેતત્ ॥ ૪૦ ॥

જે પ્રથમ હતી તે જ સઘળી ઇન્દ્રિયો, તે જ કર્મ, તે જ
અકુંકિત ધ્યેલી બુદ્ધિ, તે જ વચન અને તે જ પુરુષ; જે
ધનરહિત થાય તો ક્ષણવારમાં બીજો બની જાય છે, એ
આશ્ચર્ય છે. ૪૦

અર્થાત્ એક ધન વિના ઇન્દ્રિય વગેરે સઘળાં વ્યર્થ થાય
છે, માટે અવશ્ય ધન મેળવવું જોઈએ.

ઉપજાતિવૃત્ત

યસ્યાસ્તિ વિત્તં સ નરઃ કુલીનઃ સ પण्डितઃ સ શ્રુતવાન્ ગુણજ્ઞઃ ।
સ एव यत्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयन्ति ॥ ૪૧ ॥

જે પુરુષની પાસે ધન છે, તે જ કુલીન, તે જ પંડિત,
તે જ શુભવાન, તે જ શુભ જાણનાર, તે જ જોલનાર અને
તે જ જોવા લાયક છે. કારણ કે, સઘળા ગુણો સુવર્ણ (ધન)માં
રહે છે. ધન હોય ત્યારે જ સર્વ ગુણો પ્રકાશે છે. ૪૧

અરાજ સઘાહ વગેરેથી રાજ વગેરેનો નાશ થાય છે,
એમ કહે છે.

* જેના જાંબી જેનો ભાવ હોય તે અન્વય તથા જેના અભાવથી
જેનો અભાવ હોય તે વ્યતિરેક.

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

દૌર્મન્યાન્નૃપતિર્ધિનશ્યતિ યતિઃ સદ્ગાત્સુતો લાલના-
દ્વિપ્રોઽનધ્યયનાત્કુલં કુતનયાચ્છીલં ચલોપાસનાત્ ।
દ્દૌર્મયાદનવેક્ષણાદપિ ક્રુપિઃ સ્નેહ- પ્રવાસાશ્રયા-

ઐત્રી ચાપ્રણયાત્સમૃદ્ધિરનયાત્યાગાત્પ્રમાદાદ્ધનમ્ ॥ ૪૨ ॥

ખરાખ સલાહથી રાજનો નાશ થાય છે, સ્ત્રી વગેરેના
સગથી યતિનો નાશ થાય છે, લાડ લડાવવાથી પુત્ર નષ્ટ
થાય છે-બગડે છે, ન ભણવાથી બ્રાહ્મણપણું નષ્ટ થાય છે,
કુપુત્રથી કુળનો નાશ થાય છે, દુર્જનના સેવનથી સ્વભાવનો
નાશ થાય છે, મદિરાથી લાજનો નાશ થાય છે, સભાળ ન
રાખવાથી જેતીવાડીનો નાશ થાય છે, પરદેશમાં ફરવાથી
સ્નેહનો નાશ થાય છે, અવિનયથી મૈત્રીનો નાશ થાય છે,
અનીતિથી સમૃદ્ધિનો નાશ થાય છે અને અપાત્રને દાન
દેવાથી વા ગાફલ રહેવાથી ધનનો નાશ થાય છે. ૪૨

દાન અને ભોગરહિત ધનનો સર્વથા નાશ થાય છે.

આર્યા

દ્વાનં ભોગો નાશસ્તિસ્રો ગતયો ભવન્તિ વિત્તસ્ય ।

યો ન દદાતિ ન ભુંક્તે તસ્ય તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥ ૪૩ ॥

દાન, ભોગ અને નાશ, એ ત્રણ ગતિ ધનની થાય
છે. જે માણસ દાન દેતો નથી વા ઉપભોગ કરતો નથી,
તેના ધનનો નાશ થાય છે ૪૩

એટલા માટે જો ધન હોય તો દાન પણ દેવું અને
ઉપભોગ પણ કરવો.

માગણ લોકને પુષ્કળ ધન આપી નિર્ધન થયેલો પુરપ
શોભે તે ઉપર દષ્ટાંત.

શિસરિણીવૃત્ત

મણિઃ શાણોહ્રીદઃ સમરવિજયી હેતિનિહતો
મદક્ષીણો નાગઃ શરદિ સરિતઃ શ્યાનપુલિનાઃ ।
કલાશેષશ્ચન્દ્રઃ સુરતમૃદિતા વાલચનિતા
તનિન્ના શોભન્તે ગલિતવિમલાશ્ચાર્થિણુ જનાઃ ॥ ૪૪ ॥

સરાણે પાસા પાડેલો મણિ, ખડ્ગ વગેરેથી ઘાયલ થયેલો પણ યુદ્ધમાં જ્ય મેળવનાર લડવૈયો, મદ અવાથી ક્ષીણ થયેલો હાથી, શરદ્ ઋતુમાં સુકાયેલા કીનારાવાળી નદીઓ, ખીજનો ચંદ્ર, કામક્રીડામાં ચુંબન વગેરેથી મદન થયેલી બાળા-ઓ અને જેઓએ માગણુ લોકોને મેતાનો વૈભવ આપી દીધો છે એવા મનુષ્યો શોભે છે તાત્પર્ય માણસે અવશ્ય દાન કરવું જોઈએ. ૪૪

વસ્તુની દલકાર્ધ અને મોટાનું કારણ અવસ્થા જ છે, ખીજું કંઈ નથી.

શિસરિણીવૃત્ત.

પરિક્ષીણઃ કશ્ચિત્સ્પૃહયતિ યવાનાં પ્રવૃત્તયે
સ પથ્યાત્સંપૂર્ણઃ કલયતિ ધરિત્રીં તૃણસમામ્ ।
અતઃશ્ચાનેકાન્ત્યાદ્ગુમ્લઘુતયાડર્ચેણુ ધમિના-
મવસ્થા વસ્તુનિ પ્રયયતિ ચ સદ્વોચયતિ ચ ॥ ૪૫ ॥

દરિદ્રાવસ્થામાં હોય ત્યારે જે માણસ એક પોશ જવથી સંતુષ્ટ થાય છે, તે જ માણસ જ્યારે સંપત્તિવાન થાય છે ત્યારે પૃથ્વીને પણ તૃણ સમાન ગણે છે; એટલા માટે અવસ્થા જ વસ્તુને મહત્તા અને લઘુતા આપે છે-સંકોચમાં લાગે છે: પ્રવૃત્ત ધન કંઈ લઘુતા કે મહત્તા આપતું નથી; ઝરણુ કે, ધનવંતોની હરમેશાં એક જ સ્થિતિ રહેતી નથી. વળતે તે ધનાઢ્ય હોય

અનુષ્ટુપ્ભૂત

ત્વમેવ ચાતકાધારોઽસીતિ કેપા ન ગોચર ।

કિમમ્મોદવરાઽસ્માક કાર્પણ્યોત્તિ પ્રતીક્ષ્યતે ॥૫૦॥

હે શ્રેષ્ઠ મેઘ! ગરીબાઈના અમારા વચનની શા માટે રાહ જુવે છે? કારણ કે તું જ ચાતક (બપેયા)નો આધાર છે, એમ કોણ નથી જાણતું? અર્થાત્ સર્વ જાણે છે ૫૦

તાર્પર્ય-પોતાના આશ્રિત માણસની ગરીબાઈના વચનની રાહ જોવી ઉચિત નથી

પુરુષે કાઈનો પાસે ગરીબાઈનું વચન કહેતો નહીં, એપર ચાતકની અન્યોક્તિ

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃન

રે રે ચાતક સાવધાનમનસા મિત્ર ક્ષણ ધૂયતા-

મમ્મોદા વહ્વાં હિ સન્તિ ગગને સર્વેઽપિ નેતાદશા ।

• કેચિદ્વૃષ્ટિમિરાદ્ર્યન્તિ ઘસુધા ગર્જન્તિ કેચિદ્વૃથા

ય ય પશ્યસિ તસ્ય તસ્ય પુરતો મા શૂહિ દીન ઘચ ॥૫૧॥

હે ચાતક! હે ચાતક! હે મિત્ર! ક્ષણવાર સાવધાન મનથી સાબળ કે, આકાશમા ઘણા મેઘો છે, પરંતુ સઘળા હયાળુ નથી કેમકે, કેટલાક મેઘ વૃષ્ટિથી પૃથ્વીને ભીંજીવી દે છે અને કેટલાક ફાકટના ગાજે છે જેને જેને તું જોય છે તેની તેની આગળ દીનતાના વચન કહેતો નહીં ૫૧

અર્થાત્ જે દાતા હોય તેની પાસે માગણી કરવી, ખીજાની પાસે માગણી કરવી નહીં

દુર્જનનું સ્વાભાવિક લક્ષણ કહે છે

દુર્જનનિદા

દ્રુતવિલલિતવૃત્ત

અકલ્પણત્વમકારણવિગ્રહ પરધને પર્યાપિતિ ચ સ્પૃહા ।

સુજનયન્યુજનેપ્રસહિષ્ણુતા પ્રવૃત્તિમિદ્ધમિદ હિ દુરાત્મનામ્ ૨૭

સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર નિર્દયપણું, કારણ વિના કલેશ, પ્રંધન તથા, પરસ્ત્રીની ઈચ્છા અને પોતાના સંબંધીઓનું રહું સહન ન કરવું, એ ચાર દોષ ખેલ પુરુષોમાં સ્વાભાવિક હોય છે. પર

દુર્જન : વિદ્વાન હોય, તોપણ તેના સંગ કરવો નહીં, એમ સર્પના દષ્ટાંતથી કહે છે.

અનુષ્ઠુભ્યુત

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો વિદ્યાયા ભૂપિતાંડપિ સન્ ।

મણિનાલંકૃતઃ સર્પઃ કિમસૌ ન મયંકરઃ ॥ ૫૨ ॥

વિદ્યાથી સુશોભિત એટલે દુર્જન વિદ્વાન હોય તોપણ તેના સંગ કરવો નહીં, (તેપર દષ્ટાંત) કારણ કે મણિથી શોભિતો સર્પ શું ભયંકર નથી ? અર્થાત્ ભયંકર છે જ. ૫૩

તાત્પર્ય-એમ મણિથી શોભતો સર્પ ભયંકર છે, તેમ દુર્જન વિદ્વાન હોય તોપણ તે ભયંકર છે, માટે સર્વથા તેના સંગ તેજવો.

દુર્જનો અણુવાન પુરુષોના સર્વ ગુણોને દોષરૂપ ગણે છે, એમ કહે છે અર્થાત્ ગુણમાં દોષ આરોપવાનો પ્રકાર કહે છે.

સાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃષ્ણ :

જાઢ્ય ઢીમતિ ગણ્યતે વ્રતરુચૌ દમ્મઃ શુચૌ કૈતવં

શૂરે નિર્ઘૃણતા મુનૌ વિમતિતા દૈન્યં પ્રિયાલાપિનિ ।

તેજસ્વિન્યવલિપ્તતા મુલ્લરતા વક્તર્યશકિઃ સ્થિરે

તત્કો નામ ગુણો ભવેત્સ ગુણિનાં યો દુર્જનેર્નાદિતઃ ॥ ૫૪ ॥

દુર્જનો લાજવાળા પુરુષને જડ કહે છે, વ્રત કરનારને દંભી કહે છે, પવિત્ર પુરુષને ધૂર્ત કહે છે, શૂર પુરુષને નિર્દય કહે છે, સરલ પુરુષને બુદ્ધિહીન કહે છે, પ્રિય બોલનારને

દીન કહે છે, તેજસ્વીને ગર્વિષ્ઠ કહે છે, ખોલવામા ચતુરને બહુખોલો કહે છે અને સ્થિર (ઠરેલા) ને અશક્ત કહે છે ત્યારે શુણ્વના પુરુષને એવો કયો શુણ્વ છે કે, જેમાં દુર્જ નોએ દોષ ન મુકયો હોય ? ૫૪

ત્યાગ કરવા યોગ્ય દોષ અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય શુણ્વના લક્ષણ.

શાર્દૂલયિકીઢિતવૃત્ત

લોભધ્વેદગુણેન કિં પિશુનતા યદ્યસ્તિ કિં પાતકે
સત્ય ચેત્તપસા ચ કિં શુચિ મનો યદ્યસ્તિ તીર્થેન કિમ્
સૌજન્ય યદિ કિં ગુણે. સ્વમહિમા યદ્યસ્તિ કિં મણ્ડનૈઃ
સદ્વિદ્યા યદિ કિં ધનેરપયશં યદ્યસ્તિ કિં મૃત્યુના ॥૫૫॥

જે લોભ (ધન મળ્યા છતાં પણ અધિક મળવાની ઇચ્છા) હોય તો નિર્ગુણપણની શી જરૂર છે ? (કારણ કે જે લોભ હોય તો સર્વ શુણ્વ વ્યર્થ થાય છે) જે આડીઆપણું હોય તો પાપનું શું કામ છે ? (કેમકે આડીઆપણામાં જ સર્વ પાપ સમાય છે) જે સત્ય હોય તો તપનું શું પ્રયોજન છે ? (સત્ય ખોલવાથી જ તપનું ફળ મળે છે) જે શુદ્ધ મન હોય તો તીર્થનું શું પ્રયોજન છે ? (તીર્થમા સ્નાનનું ફળ શુદ્ધ મનથી જ થાય છે) જે સુજનપણું હોય તો શુણ્વનું શું પ્રયોજન છે ? (કારણ કે સુજનતાથી સર્વ શુણ્વ આવે છે) જે સારો મહિમા હોય તો ઘરેણાનું શું પ્રયોજન છે ? (કારણ કે મહિમા જ શોભા આવે છે) જે સદ્વિદ્યા હોય તો ધનનું શું પ્રયોજન છે ? (કારણ કે સર્વ ધન કરતાં વિદ્યારૂપી ધન ઉત્તમ છે) જે અપયશ હોય તો મૃત્યુનું શું પ્રયોજન છે ? (કેમકે અપયશ જ મરણનું કાર્ય કરે છે) ૫૫

જેનો પરિહાર ન થઈ શકે એવા માનસિક દુ ખોની ગણના

કરે છે

પૃષ્ઠીવૃત્ત

શશી દિવસધૂસરો મલિતયૌવના કામિની
સરો વિગતવારિજં મુલમનક્ષરં સ્વાકૃતેઃ ।

પ્રભુર્ધનપરાયણઃ સતતદુર્ગતઃ સજ્જનો

નૃપાઙ્ગણગતઃ સ્ખલો મનસિ સત શલ્યાનિ મૈ ॥ ૫૬ ॥

દિવસમાં કાંતિહીન થયેલો ચંદ્ર, જેનું યૌવન આલ્સ્યું ગયું
છે એવી સ્ત્રી, કમળ વિનાનું સરોવર, સારી આકૃતિવાળાનું
અક્ષર વિનાનું મુખ, ધનમાં તત્પર એવો માલિક, નિરંતર
હારિદ્રયવાળો સજ્જન અને રાજાના આંગણમાં ગયેલો ખજ,
એ સાત મારા મનમાં શલ્ય (કાંટા જેવા) છે. ૫૬

અત્યંત કાપેલા રાગઓને કાંઈ પણ પોતાનો નથી, એમ
અગ્નિના દર્પાતથી કહે છે

અનુષ્ટુપ્ભૂત

ન કશ્ચિચ્છણ્ડકોપાનામાત્મીયો નામ મૂઘુજામ્ ।

હૌતારમપિ જુઘ્ઘાનં સ્પૃષ્ટો વહતિ પાવકઃ ॥ ૫૭ ॥

અત્યંત કાપવાળા રાગઓને કાંઈપણ પોતાનો નથી. (તે
પર દર્પાત) અગ્નિ સ્પર્શ થવાથી હોમનારને પણ બાળે છે. ૫૭

અર્થાત્-જેમ અગ્નિ સ્પર્શ થવાથી હોમનારને પણ બાળે
છે, તેમ અત્યંત કાપવાળા રાગઓ અપરાધ થવાથી પોતાના
સંબંધી વગેરેને પણ છોડતા નથી.

; સેવાધર્મ અતિ કઠિન છે.

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

મૌનાન્મુકઃ પ્રવચનપટુશ્ચાદુલો જલ્પકો ચા

ધૃષ્ટઃ પાર્શ્વે વસતિ ચ તદા દૂરતશ્ચાપ્રગલ્ભઃ ।

ક્ષાન્ત્યા મીઠ્યર્થદિ ન સહતે પ્રાયશો નાભિજાતઃ

સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ॥ ૫૮ ॥

ચાકરી કરનાર જે મૌન ધારણ કરે તો મૂળો છે એમ ગણાય, જે વિશેષ બોલે તો વાચાળ અથવા વાચુના રોગવાળો ગણાય, જે માલિકની પાસેજ રહે તો નિર્લક્ષ્ય ગણાય, જે માલિકથી દૂર દૂર ફરતો રહે તો અપ્રોઠ ગણાય, જે ક્ષાંતિ રાખે તો બીકણ કહેવાય અને સહન ન કરે તો મૂર્ખ અથવા નીચા કુળનો કહેવાય. માટે સેવાધર્મ અત્યંત કઠિન છે અને તેને યોગીઓ પણ બળી શકતા નથી. ૫૮

નીચની સેવા કરનારને સુખ મળતું નથી.

વસન્તિલકાવૃત્ત

ઉદ્ભાસિતાશ્ચિલ્લલસ્ય વિષ્ટુલ્લસ્ય

પ્રાંજાતવિસ્તૃતનિજાધમકર્મઘૃતેઃ ।

દેવાંદવાત્તવિમલસ્ય ગુણદ્વિપોઽસ્ય

નીચસ્ય ગોચરગતૈઃ સુખમાસ્યતે કૈઃ ॥ ૫૯ ॥

જેણે સઘળા બળ પુરુષોનો પ્રકાશ કરેલો છે, જે મયોદા રહિત છે, પૂર્વ જન્મમાં થયેલાં અને આ જન્મમાં દેલાયલાં પોતાનાં નીચ કર્મમાં જે વર્તે છે, જેને દેવયોગે અશ્વર્ય મળેલું છે અને જે ગુણનો દ્રેષ કરે છે તેવા નીચ પુરુષની નજરે પડેલાં કયા પુરુષોને સુખ મળે છે? કોઈને નહીં. ૫૯

દિવસના પ્રથમ પહેર અને પાછલા પહેરની છાયાની પેઠે બળ અને સંજનની મૈત્રી ચડતી અને ઉતરતી જાય છે.

ઉપજાતિવૃત્ત

આરમ્ભગુર્વી ક્ષયિણી ક્રમેણ લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતી ચ પશ્ચાત્ ।
દિનસ્ય પૂર્વાર્ધપરાર્ધમિત્રા છાયેવ મૈત્રી ચલસજ્જનાનામ્ ॥ ૬૦ ॥

દિવસના પૂર્વાર્ધની છાયાની પેઠે બળ પુરુષની મૈત્રી આરંભમાં મોટી અને પછી ક્રમે કરી ક્ષય પામનારી છે. દિવસના ઉત્તરાર્ધની છાયાની પેઠે સંજનની મૈત્રી પ્રથમ થોડી હાય છે અને પછી ક્રમે કરી વધે છે. ૬૦

તાત્પર્ય-જેમ દિવસના પ્રથમ પહોરના આરંભમાં સૂર્ય તરફ મોટું રાખી ઉભા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણી મોટી છાયા હોય છે ને પછી જેમ જેમ દિવસ ચડે તેમ તેમ ઓછી (નાની) થતી જાય છે, તેમ જલ પુરુષની મૈત્રી આરંભમાં મોટી ને પછી ઘટી જાય છે અને જેમ દિવસના પાછલા પહોરમાં પ્રથમ છાયા થોડી હોય છે, પણ જેમ જેમ દિવસ ઉતરતો જાય, તેમ તેમ છાયા વધતી જાય છે, તેમ સંજ્ઞાની મૈત્રી આરંભમાં થોડી ને પછી ક્રમે ક્રમે વધતી જાય છે.

જગતમાં દુર્જનો, વિના કારણે વૈરી થાય છે, તે વિશે પારધિ અને મચ્છીમારનું દશાત

બાર્ણ

મૃગમીનસજ્જનાનાં તૃણજલસતોપવિહિતવૃત્તીનામ્ । —

લુપ્થકધીનરપિશુના નિષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥ ૬૧ ॥

જગતમાં પારધિઓ તૃણ ખાઈ જીવનાર મૃગના વિના કારણે વૈરી થાય છે, લીમરો જલથી જીવનારા માછલાના વિના કારણે વૈરી થાય છે અને દુર્જનો સતોષી સંજ્ઞાનોના વિના કારણે વૈરી થાય છે ૬૧ । —

અર્થાત્-જેમ પારધિ અને લીમર-મૃગ અને માછલાના વિના કારણે વૈરી થાય છે તેમ દુર્જન સંજ્ઞાનોના વિના કારણે વૈરી થાય છે

સંજ્ઞાન સમાગમની વાંઝા વગેરે મુશ્કેલી પુરુષો અત્યંત પૂજન થાય છે

સુજનપ્રશંસા

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

વાન્ઞ્છા સજ્જનસદ્ગમે પરગુણે પ્રીતિર્ગુણા નમ્રતા

વિદ્યાયાં વ્યસન સ્વયોપિતિ રતિર્લોકાપવાદાદ્યમ્ ।

મક્તિઃ શૂલિનિ શકિરાત્મદમને સસર્ગમુક્તિ સલે-

ખેતે યેપુ વસન્તિ નિર્મલગુણાસ્તેભ્યો નરેભ્યો નમ ॥ ૬૨ ॥

સલજનના સમાગમમા વાચ્છા (ધૃચ્છા), ખીજના
ગુણમા પ્રીતિ, ગુરુમા નમ્રપણું, વિદ્યાનું વ્યસન, પોતાની
શ્રી ઉપર રતિ, લોકમાં નિદાનો ભય, મહાદેવજી ઉપર
ભક્તિ, મનને વશ રાખવામા શક્તિ, ખજના સહવાસનો
ત્યાગ એટલા નિર્ભય ગુણો જે પુરુષમા હોય છે તે પુરુષો
પૂજ્ય છે. ૬૨

મહાત્માઓના સ્વાભાવિક ગુણ

દ્રુતવિલમિતવૃત્ત

વિપદિ ધૈર્યમયામ્યુદયે ક્ષમા

સદસિ વાકપદ્મતા યુધિ વિક્રમઃ ।

યશસિ ચામિહચિર્યસનં શ્રુતૌ

પ્રકૃતિસિદ્ધમિદ હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૬૩ ॥

વિપતિ વખતે ધૈર્ય, ઉન્નતિ વખતે ક્ષમા, સલામા
વાણીનું આતુર્ય, યુદ્ધમા પરાક્રમ, યશમા પ્રીતિ અને વેદાદિ
ઉપર આસક્તિ, એટલા ગુણો મહાત્માઓમાં સ્વાભાવિક છે ૬૩
સતપુરુષોની મોટાઈ-ખીજો પ્રકાર

શિલરિણીવૃત્ત

પ્રદાન પ્રચ્છન્ન ગૃહમુપગતે સમ્રમવિધિઃ

પ્રિય કૃત્વા મૌન સદસિ કથન નાપ્યુપકૃતે ।

અનુત્સેકો લક્ષ્મ્યાં નિરમિમ્બસારા પરકયા

સતાં કેનાંદિદં વિપમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૬૪ ॥

પ્રાદાશુને ગુપ્ત દાન દેવું, ઘેર આવેલાની આગતા
-વાગતા ઠરવી, હિત કરીને પણ મૌન રાખવું, પોતે કરેલા
ઉપકારને પ્રગટ કરવો નહીં સમૃદ્ધિ છતાં પણ ગર્વ રાખવો

નહીં. અને પરાશવના સારાંચ વગરની બીજાઓની વાતો કરવી, એવી રીતે તલવારની ધાર જેવું ઉપર કહેલું તીક્ષ્ણ-મત સત્પુરુષોને કાણે ખતાવ્યું? અર્થાત્ કોઈએ ખતાવ્યું નથી, પણ એ સ્વાભાવિક છે. ૬૪

સત્પાત્રને દાન આદિ આપવાં, એ જ ભૂપણ છે, પણ ખીજું કંઈ ભૂપણ નથી.

શિવરિણીવૃત્ત

ફરે ત્વઘ્નસ્ત્યાગઃ શિરસિ ગુરુપાદમ્બરવિતા
મુખે સત્યાં ઘાણી વિજયિભુજપાર્શ્વર્યમનુલમ્ ।
હૃદિ સ્વસ્થા વૃત્તિઃ શુભમધિગતં ચ શ્રવણયો-
ર્વિનાયકેશ્વર્યેણ પ્રકૃતિમહતાં મણ્ડનમિદમ્ ॥ ૬૫ ॥

સત્પાત્રને દાન આપવું એ હાથનું ધરેલું છે, શુરને નમસ્કાર કરવા એ મસ્તકનું ધરેલું છે, સત્ય બોલવું એ મુખનું ધરેલું છે, જય મેળવે તેવું અતિ ઉત્તમ વીર્ય એ ભુજનો અલકાર છે, સ્વસ્થ વર્તણૂક એ હૃદયનું ધરેલું છે અને ધ્વજનું જ્ઞાન ધવું એ શાસ્ત્રનું ધરેલું છે-સ્વભાવથી જ મહાત્માઓનાં ઉપર કહેલાં ધરેલાં છે. ૬૫

સંપત્તિ અને વિપત્તિ વખતની મહાત્માઓના મનની રિયતિ આવી હોય છે.

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

સંપત્તિ મહતાં ચિત્તં મધત્યુત્પન્નકોમલમ્ ।

આપત્તિ ચ મહાશીલશિલાસંઘાતકર્કશમ્ ॥ ૬૬ ॥

મહાત્માઓનું ચિત્ત સંપત્તિ વખતે કમળ જેવું કોમળ થાય છે અને આપત્તિમાં મોટા પર્વતની શિલાના સમુદાય જેવું અત્યંત કઠિન થાય છે અર્થાત્ મહાત્માઓનું ચિત્ત સંપત્તિમાં ગર્વરહિત રહે છે અને વિપત્તિમાં ધીરજવાળું રહે છે ૬૬

સંબંધથી જ ગુણનું વિચિત્રપાણું થાય છે, તેપર જળનું દર્શાવે.
શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

સંતપ્તાયસિ સંસ્થિતસ્ય પયસો નામાઽપિ ન જ્ઞાયતે
મુક્તાકારતયા તદેવ નલિનીપત્રસ્થિતં રાજતે ।

સ્યાત્યાં સાગરદ્યુક્તિમધ્યપતિતં તન્મૌન્નિકં જાયતે ;

પ્રાયેનાધમમધ્યમોત્તમગુણઃ સંસર્ગતો જાયતે ॥ ૬૭ ॥

તપેલાં લોખંડ ઉપર પડેલાં જળનું નામ પણ જણાતું
નથી અર્થાત્ તત્કાલ નાશ પામે છે, એ જ જળને કમલનાં
પત્ર ઉપર પડ્યું હોય તો ખોલીનાં દાણા જેવું શોભે છે;
અને એ જ જળને સ્ત્રોતિ નક્ષત્રમાં સંમુદ્રની છીપની
વચમાં પડ્યું હોય તો ખોલી ઘોંચાય છે; માટે અધમ, મધ્યમ
અને ઉત્તમ ગુણ તો પ્રાયઃ સંબંધી જ થાય છે. ૬૭

તાત્પર્ય-જેમ તપેલા તવા વગેરેના સંબંધથી એક જ
જળનું પરિણામ જૂઠું જૂઠું થાય છે, તેમ અધમ, મધ્યમ
અને ઉત્તમ જનના સહવાસથી જૂઠા જૂઠા ગુણની પ્રાપ્તિ
થાય છે; એટલા માટે મનુષ્યે ઉત્તમનો સહવાસ કરવો
અને અધમનો સહવાસ કરવો નહીં.

આચરણથી પુત્ર વગેરેનું લક્ષણ કહે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

યઃ પ્રીણયેત્સુચરિતૈઃ પિતરં સ પુત્રાં

યદ્વર્તુરેય હિતમિચ્છતિ તત્કલંત્રમ્ ।

તન્મિત્રમોપદિ સુખે ચ સમક્રિયં ચ ;

દેતત્ત્રયં જગતિ પુણ્યકૃતો લભન્તે ॥ ૬૮ ॥

જે સારી વર્તણૂકથી પિતાને પ્રસન્ન કરે તે જ પુત્ર; જે
પિતાનું હિત ઇચ્છે તે જ સ્ત્રી અને આપત્તિ તથા સુખમાં જેની
વર્તણૂક સમાન જ રહે તે જ મિત્ર સમજવો. પુણ્ય કૃત્યો કરેલાં
હોય એવા પુરુષને જ ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુ મળે છે. ૬૮

સત્પુરુષો નમ્રતા વગેરે ગુણોથી જગતમાં પૂજ્ય થાય છે.
સ્વધર્માદૃત

નમ્રત્વં નોર્જમન્તઃ પરગુણકથનૈઃ સ્વાન્ગુણાન્સ્થાપયન્તઃ

સ્થાપ્યન્સંપાદયન્તો વિતતપૃથુતરાસ્મયત્નાઃ પરાયે ।

જ્ઞાન્સ્યૈવાડઽક્ષેપકૃત્તાક્ષગમુખરમુખાન્ હર્મુસ્તાન્દૃષયન્તઃ

સન્તઃ સાશ્વર્યચર્યા જંગતિ વહુમતાઃ કસ્ય નામ્યર્ચનીયાઃ ॥

સત્પુરુષો નમ્રપણાથી ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થાય છે, (નમવાથી કોઈ પણ ઉંચું થાય નહીં ને સત્પુરુષો તે નમવાથી ઉચ્ચ થાય છે-શ્રેષ્ઠ ગણાય છે) એ જ તેઓનું આશ્ચર્યકારક અસ્તિત્વ છે; સત્પુરુષો ખીલોના ગુણના વર્ણનથી પોતાના ગુણને પ્રસિદ્ધ કરે છે (પરોપકાર માટે મોટા પ્રયાસથી આરંભ કરે છે, અને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે) અને તિરસ્કારથી કઠોર અક્ષરવાળાં જોયોનાં મુખ છે એવા દુર્જનેને ક્ષમાથી જ હોપયુક્ત કરે છે. આશ્ચર્યકારક આચરણવાળા અને અંતિ માનવાલાયક એવા સત્પુરુષો કોને પૂજ્ય નથી? સર્વને પૂજ્ય છે. ૬૬

વૃક્ષ વગેરેનું દર્શન આપી પરોપકારીઓના સ્વભાવને વર્ણવે છે.

પરોપકાર પદ્ધતિ

વૈશત્યવૃત્ત

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः

नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् ॥ ૭૦ ॥

ફળ આવવાથી વૃક્ષો નમી બાય છે, નવાં જળથી મેઘ નમી બાય છે, તેમ સમૃદ્ધિથી સત્પુરુષો નમે છે. પરોપકારીઓનો એ સ્વભાવ જ છે. ૭૦

અર્થાત્ જેમ કુળ આવવાથી વૃક્ષ વગેરે નાશ થાય છે તેમ ઐશ્વર્ય મળતા પણ સત્પુરુષો અનુદત્ત-નાશ બને છે શ્રવણ આદિ ગુણથી જ કાન વગેરે ઉત્તમ છે

उपजातिवृत्त

શ્રોત્ર ધૃતેનૈવ ન કુણ્ડલેન દાનેન પાણિનં તુ કક્ષુજેન ।

विमानि काय. कदणापराणां परोपकारिर्न तु चन्दनेन ॥૭૧॥

શાસ્ત્રના શ્રવણથી જ કાન શોભે છે, પણ કુણથી શોભતા નથી, દાન કરવાથી હાથ શોભે છે, પણ કક્ષુથી શોભતા નથી, અને દયાળુ માણસોનું શરીર પરોપકારથી શોભે છે, પરંતુ અદનથી શોભતું નથી, એટલા માટે પુરુષોએ અવશ્ય શાસ્ત્રશ્રવણ આદિ કરવું જોઈએ ૭૧

સારા મિત્રનું લક્ષણ

उमन्तनिष्काग्र

पापानिचारयति योजयते हिताय

गुह्यं च गूहति गुणान्प्रकटीकरोति ॥

आपद्रुतं च न जहाति ददाति काले

सन्मित्रलक्षणमिदं प्रदन्ति मन्त ॥ ૭૨ ॥

પાપથી નિવારણ કરે છે, ક'યાણુકારક આચરણમાં લગાડે છે, ગુપ્ત વાતને છુપાવે છે, ગુણને પ્રસિદ્ધ કરે છે, આપત્તિ વખતે પણ છોડતો નથી અને સમયે ધન વગેરે પણ આપે છે, એ પ્રકારનું સારા મિત્રોનું લક્ષણ છે, એમ સત્પુરુષો કહે છે ૭૨

સત્પુરુષો કામની પણ પ્રાર્થના વિના જ બીજાના કલ્યાણ માટે ઉદ્યોગ કરે છે, એપર ધર્મ વગેરેના દષ્ટાન્ત

उमन्तनिष्काग्र

पद्माकरं दिनकरो विक्कीकरानि

चन्द्रा विकासयति कैरवचक्रवात्मम् ।

નામ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલં દદાતિ ।

સન્તઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતામિયોગાઃ ॥ ૭૩ ॥

સૂર્ય પ્રાર્થના વિના જ ઠમળના સમુદાયને પ્રકુલ્લિત કરે છે, ચંદ્ર કોઈની પણ પ્રાર્થના વિના પોયણી (કુમુદિની) ને પ્રકુલ્લિત કરે છે અને મેઘ પણ કોઈની પ્રાર્થના વિના જળ આપે છે, તેમ જ સત્પુરુષો પણ જાતે જ બીજાનાં કલ્યાણ માટે ઉત્સાહથી પ્રયાસ કરે છે. ૧૩

ક્રિયાના ભેદથી મનુષ્યોના ચાર ભેદ છે.

શાર્દૂલવિકીટિતવૃષ

एके सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थ परित्यज्य ये

सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।

तेऽमी मानुपराक्षसा परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये

ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ ७४ ॥

જેઓ સ્વાર્થ છોડીને પરોપકાર કરે છે તે સત્પુરુષ કહેવાય છે, જેઓ સ્વાર્થને ધણો ન લાગે તેવી રીતે પરોપકાર કરે છે તે મધ્યમ પુરુષ કહેવાય છે, જે સ્વાર્થ માટે પરના હિતનો નાશ કરે છે તે મનુષ્યમાં રાક્ષસ કહેવાય છે અને જે વૃથા બીજાના કલ્યાણનો નાશ કરે છે, તે કાણુ છે? એ અમે જાણતા નથી, અર્થાત્ તેઓ અતિ નિંધ છે ૭૪

સજ્જનની મૈત્રી, સંતાપ થાય તોપણ નાશ પામતી નથી, એ સમયે જળ તથા દૂધનું દષ્ટાંત

શાર્દૂલવિકીટિતવૃષ

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिला,

क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा रुशानो हुतः ।

गन्तुं पावकमुन्मनस्तदमवद्दष्ट्वा तु मित्रापदं

गुप्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्स्वीदशी ॥ ७५ ॥

પ્રથમ પોતા પાસે આવેલા જળને દૂધ પોતાની મધુરતા વગેરે સર્વ ગુણો ~ ૧૫૧ દે છે-જન્મે એકરૂપ થઈ જાય છે, પછી અગ્નિનો સંયોગ થવાથી દૂધને તાપ થતો જોઈ, જળ પોતાના શરીરને અગ્નિમા હોમે છે-પ્રથમ જળ જળી જાય છે પછી મિત્ર જે જળ તેની આપતિ જોઈ, દૂધ પણ અગ્નિમા પડવા માટે તૈયાર થાય છે, એટલે તે ઉલરાવા લાગે છે, પછી તેમા જળ છાટવાથી તે ઉલરા પાછો જોડી જાય છે. સત્પુરુષોની મેનીતો દૂધ અને જળના જેવી હોય છે ૭૫

મહાત્માઓ ધરાને આશ્રય આપે છે, તેપર સમુદ્રની અન્યૌક્તિ ધૃતીગુણ

इत रजपिति केशव कुलमितस्तदीयद्विगा
मितश्च शरणार्थिना क्षिप्ररिणां गणा जेरते ।

इतोऽपि चटवानल सह समम्नसवर्नके
ग्दो वित्तनमृजित भरसहं च सिन्धार्चपु ॥ ७६ ॥

સમુદ્રમા એક ઠેકાણે નારાયણ સૂવે છે, એક ઠેકાણે નારાયણના શત્રુ હૈથ્યોનો સમુદાય રહે છે, એક ઠેકાણે શરણે આવેલા પર્વતોનો નમુદાય સૂવે છે અને એક ઠેકાણે પ્રજ્વળના મધળા અગ્નિઓ સાથે વડવાનલ (મમુદ્રમા રહેનાર અગ્નિ) રહે છે એવી રીતે મમુદ્રનું શરીર આશ્વર્યકારક વિસ્તારવાળું, જળવાળું અને ભારને મદન કરનાર છે-મહાત્માઓ સમુદ્રની પેઠે ઉપકાર કરનાર અને ઉપકાર નહીં કરનાર મધળાને આશ્રય આપે છે ૭૬

૧૫૫૫ વગેરે તજવાથી સન્નિવનપણું આવે છે, એ સંગી મનુ' ૧૦ પ્રતિ ઉપદેશ

गार्दूलमिमीहिरण्य

नृष्णा त्रिन्त्रि मत्र दमां जहि मदं पापे रति मा वृथा
सय यद्यनुयाति माधुपद्री मेयम्य यिहजनम् ।

માન્યાન્માનય ચિદ્વિપોઽપ્યનુનય પ્રન્છાદય સ્વાન્ગુણાન્
કીર્તિં પાલય દુ સ્થિતે કુર દયામેત્તત્સતા ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૭૭ ॥

તૃષ્ણાને છેદો, ક્ષમાનુ સેવન કરો, મદને તજો, પાપમા
પ્રીતિ ન રાખો, સત્ય બોલો, સત્જનના માર્ગને અનુસરો,
વિદ્વાનોની સેવા કરો, માનવા યોગ્યને માનો, શત્રુઓને
પણ મનાવો, પોતાના ગુણોને ઢાંકો, કીર્તિની રક્ષા કરો
અને દુખિયા ઉપર દયા રાખો, કારણ કે, ઉપર ઠહેલા
લક્ષણો સત્જનના છે ૭૭

બીજા પ્રકારે પણ સત્પુરુષોનું લક્ષણ અને તેનું દુર્લભપણ કહે છે
માલિનીવૃત્ત

મનસિ ઘચસિ કાર્યે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણા
સ્ત્રિભુષનમુપકારથેગિમિ પ્રીણયન્ત ।

પરગુણપરમાણૂર્નર્પતીઋત્ય નિત્ય

નિજહૃદિ વિકસન્ત સન્તિ સન્ત ક્રિયન્ત ॥ ૭૮ ॥

જેના મન, વચન અને કાર્યા પુણ્યરૂપ અમૃતથી ભરેલા
છે-મન, વચન અને શરીરથી જે પુણ્ય કરે છે, પણ પાપ કરતા
નથી-અને ઉપકારથી તથા જગતને પ્રસન્ન કરે છે અને બીજા-
ના થોડા ગુણને પર્વત જેવડા મોટા કરી નિત્ય પોતાના
મનમા પ્રસન્ન થાય છે, એવા સત્પુરુષો વિરલ છે! ૭૮

સત્પુરુષો પોતાના ગુણ બીજાને આપે છે, તે સગમે મલગ
પર્વતની અન્યોક્તિ

વસન્તાતિલાવૃત્ત

કિં તેન હેમગિરિના રજતાદ્રિના વા

યનાગ્રિતાઘ તરવસ્તરવસ્ત યત્ ।

મન્યામંદ મલયમેવ યદાશ્રિયેણ

વદ્ધોલનિમ્બવૃટ્જાન્યપિ ચન્દનાનિ ॥ ૭૯ ॥

જેમાં રહેલાં વૃક્ષો જેવાં હોય તેવાં ને તેવાં જ રહે છે, એવા સોનાના મેરુ પર્વતથી અથવા રૂપાના કૈલાસ પર્વતથી શું પ્રયોજન છે? અર્થાત્ કાંઈ પણ નહીં અમે તો મલયાચળને જ માટે માનીએ છીએ. કારણ કે, જે પર્વતના આશ્રયથી ચલુકબાળ, લિમ્બડા અને ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષો પણ ચંદન ઘર્ધ બન્યા છે. ૬૬

ધીર પુરુષો મેળવવા ધારેલી વસ્તુને મેળવવા માટે યત્ન કરતાં વચમાં વિઘ્ન આવે તો પણ ધારેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ વિના વિરામ પામતા નથી, એ સંબંધે સમુદ્રમથન કરતા દેવતાઓનું દૃષ્ટાંત આપી સિદ્ધ કરે છે.

ધીરજ પ્રશંસા

ઉપેન્દ્રવગ્નાવૃત્ત

રત્નર્મહાદૈસ્તુતુપુર્ન દેવા ન મેજિરે भीमविषेण भीतिम् ।

સુધાં વિના ન પ્રયયુર્ધિરામં ન નિશ્ચિતાયાંઠિરમન્તિ ધીરાઃ ૮૦

દેવતાઓ અમૂલ્ય રત્નોથી પ્રસન્ન થયા નહીં અને ભય-કર વિષથી ડર્યા નહીં; (કારણ કે, તેઓ અમૃત માટે સમુદ્ર મથન કરવા હતા, માટે) અમૃત નીકળ્યા પહેલાં વિરામ પામ્યા નહીં. ધીર પુરુષો ધારેલી વસ્તુ મળ્યા સિવાય વિરામ પામતા નથી, એટલે ધારેલી વસ્તુ મળે ત્યાં સુધી (સત્પુરુષો) ઉદ્બોધ કર્યા કરે છે. ૮૦

પોતાનાં કાર્યમાં પૂર્ણ રીતે ઉતરેલા વિવેકી પુરુષ, વચમાં આવેલાં શુભ વા ફુઃખને ગણકારતો નથી, એ પર-બોધવચન. શિવરિણીવૃત્ત

कचिद्रूपो शायी कचिदपि च पर्यङ्कशयनः

कचिच्छाकाहारी कचिदपि च शाल्योदनगच्छिः ।

कचित्कन्याभारी कचिदपि च दिव्याम्बरधरः

‘मनस्यै कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ૮૧ ॥

કોઈ વખતે પૃથ્વી ઉપર સૂવે છે અને કોઈ વખતે પલંગ ઉપર પોઢે છે, કોઈ વખત શાક ખાઈ રહે છે અને કોઈ વખત ભાત આદિનું સુંદર ભોજન કરે છે, કોઈ વખત ઠંથા-ફાટેલી તૂટેલી ગોદડી આઢે છે અને કોઈ વખત મનોહર વસ્ત્ર પહેરે છે, એમ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા-વાળો વિવેકી પુરુષ સુખને કે દુઃખને ગણતો નથી. ૮૧

સુજનપણા વગેરે સર્વ અલંકાર કરતાં સ્વભાવ જ ઉત્તમ અલંકાર છે.

શાર્દૂલચિકીઢિતઢૂત

પેશ્વર્યસ્ય વિભૂષણં સુજનતા શૌર્યસ્ય ઘાન્સંયમો

જ્ઞાનસ્યાંપશમઃ શ્રુતસ્ય ચિનયો વિસ્રસ્ય પાત્રે ઘ્યયઃ ।

અક્ષોષસ્તપસઃ ક્ષમા પ્રમચિતુર્ધર્મસ્ય નિર્ઘ્યાજતા

‘સર્વેષામપિ સર્વકારણમિદં શીલં પરં ભૂષણમ્ ॥ ૮૨ ॥

સૌજન્ય મોટાઈને શોભાવે છે (સુજનતા વિના મોટાઈ શોભતી નથી); વાહસંયમ (વાણી નિયમમાં રાખવી) એ શૌર્યને શોભાવનાર છે, (વાણીથી પોતાનાં પરાક્રમનાં વખાણ કરવાં નહીં); જ્ઞાનનું ભૂષણ શાંતિ છે (તત્ત્વજ્ઞાન ધાય ત્યારે શાંતિ અવશ્ય રાખવી જોઈએ); નમ્રતા શાસ્ત્રનાં શ્રવણને શોભાવે છે (શાસ્ત્રશ્રવણથી નમ્રતા અવશ્ય મેળવવી જોઈએ); સત્પાત્રને દાન, આપણું એ ધનને શોભાવે છે (જો ધન હોય તો અવશ્ય સત્પાત્રને દાન આપવું); ક્રોધ ન કરવો એ તપને શોભાવે છે (તર્પ કરનારે ક્રોધ ન કરવો જોઈએ); ક્ષમા સમર્થ પુરુષને શોભાવે છે (સમર્થ પુરુષે ક્ષમા રાખવી જોઈએ), નિષ્કપટપણું ધર્મને શોભાવે છે (દંભથી ધર્મોચરણ કરવું નહીં); સુજનતા વગેરે સર્વ ગુણોનું કારણ શીલ* એ જ પરમ ભૂષણ છે. ૮૨

* ધર્મશાસ્ત્રમાં તેર પ્રકારનું શીલ કહેવું છે

ધીર પુરુષો નિહા વગેરે થવા છતાં પણ ન્યાયમાર્ગથી
ચલાયમાન થતા નથી.

વમન્તતિલકાવૃત્ત

નિંદન્તુ નીતિનિપુણા यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशन्तु गच्छन्तु वा यथेष्टम् ।

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ૮૩ ॥

નીતિમાં કુશળ પુરુષો નિહા કરે અથવા તેો સ્તુતિ
કરે, લક્ષ્મી યથેચ્છ આવે વા જાયો, આજે જ મરણ થાયો
વા યુગાન્તરે મરણ થાયો, પરંતુ ધીર પુરુષો ન્યાયમાર્ગથી
એક પગલું પણ ચલાયમાન થતા નથી. ૮૩

તાત્પર્ય-નિહા વગેરે થાય તો પણ ન્યાયમાર્ગ છોડવો નહીં.

મનુષ્યની ક્ષત્તિ અને ક્ષયનું કારણ પ્રારબ્ધ જ છે, એપર
સર્પનું દૃષ્ટાંત.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત,

भग्नाशस्य करण्डपीडिततनोम्लानेन्द्रियस्य क्षुधा

कृत्वाऽऽद्युर्विषयं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ।

तृप्तस्तत्पિશितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा

लोकाः पश्यत देवमेव हि नृणां वृद्धો क्षये कारणम् ૮૪

કોઈ એક વાદીએ એક સર્પને 'કરંડીઆમાં પૂંચો તેથી
તેનું શરીર બહુ પીડાવા લાગ્યું, તેની સર્વ આશા ભંગ થઈ
ગઈ અને ક્ષુધાવડે તેની ઈદ્રિયો પણ મ્લાન થઈ ગઈ, એવામાં
રાત્રિને વખતે એક ઉદર ખોરાકની આશોથી તે 'કરંડીઆમાં
ઠાણું પાડીને પોતે જ તે સર્પના મુખમાં જઈ પડ્યો, એટલે
સર્પ તેના માંસથી તૃપ્ત થઈને તુરંત ઉદરે પાડેલા બાકામાંથી

ખહાર નિકળી ગયો માટે હે મનુષ્યો ! તમે નિશ્ચયે સમજા
કે, મનુષ્યોના ઉદયસ્તનુ કારણ દેવ જ છે ૮૪

આત્મને દૂર કરી ઉઘોગી પુરુષ લોકમાં સુખ પામે છે
એમ કહે છે. ૧

મનુષ્યમૂલ

પાતિતોઽપિ કરાઘાતૈરતપતત્યેય કન્દુકઃ ।

પ્રાયેણ સાધુવૃત્તાનામસ્થાયિન્યા વિપત્તયઃ ॥ ૮૫ ॥

હાથવડે વાસ્વાર પાડવા છતાં પણ દડો જેમ ફરીફરીને
ઉછળે છે, તેમ સાધુ વૃત્તિવાળા પુરુષો ઉપર આવેલી વિપત્તિઓ
પણ ઘણું ફરીને સ્થિર રહેતી નથી ૮૫

મનુષ્યમૂલ

આલસ્ય દિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્યો મહાત્રિપુઃ ।

નાસ્ત્યુદ્યમસમો વન્ધુઃ કૃત્યાર્ય નાવસીદતિ ॥ ૮૬ ॥

આલસ્ય જ મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે,
ઉદ્યોગ જેવો કોઈ પણ બંધુ નથી, કારણ કે ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષ
દુઃખી થતો નથી. ૮૬

વૃક્ષ વગેરેની પેઠે આપત્તિ આવે છે અને નષ્ટ થાય છે,
માટે સત્પુરુષો મનમાં દુઃખ ધરતા નથી.

આર્યો

છિન્નોઽપિ રાંહતિ તદ્દ ક્ષીણોપ્યુપવીયતે પુનઃચન્દ્રઃ ।

इति विमृशन्त- सन्त- सन्तप्यन्ते न विप्लुता लोके ॥ ૮૭ ॥

છેદેલું વૃક્ષ પણ ફરીથી ઉગે છે અને ક્ષીણ થયેલો ચંદ્ર
પણ ફરીથી વધે છે, એવી રીતે વિચારતા સત્પુરુષો જગતમાં
આપત્તિમાં આવવાથી સતાપ કરતા નથી. ૮૭

દેવની પ્રશંસા

પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂલ હોય તો પરાક્રમ બ્યર્થ થાય છે, એપર
ધનું દર્શાવે

ધીર પુરુષો નિદા વગેરે થના યતા પણ ન્યાયમાર્ગથી
અયાયમાન થતા નથી
વસન્તતિલ્કાવૃત્ત

નિંદન્તુ નીતિનિપુણા यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मी समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

અદ્યેવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા
ન્યાયયાત્પથ પ્રવિચલન્તિ પદ્મ ન ધીરા ॥ ૮૩ ॥

નીતિમા કુશળ પુરુષો નિદા કરે અથવા તો સ્તુતિ
કરે, લક્ષ્મી યથેચ્છ આવે વા જાયે, આજે જ મરણ થાયે
વા યુગાન્તરે મરણ થાયે, પરંતુ ધીર પુરુષો ન્યાયમાર્ગથી
એક પગલુ પણ અયાયમાન થતા નથી ૮૩

તાર્પણ-નિદા વગેરે થાયતો પણ ન્યાયમાર્ગ છોડવો નહીં
મનુષ્યની વૃદ્ધિ અને ક્ષયનું કારણ પ્રારબ્ધ જ છે, એપર

સર્પનું દૃષ્ટાંત

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

। ૬

भग्नाशस्य करण्डपीडिततनाम्लानेन्द्रियस्य श्रुधा
वृत्त्याऽऽखुर्यिवरं स्वथ निपतितो नक्त मुखे भागिन ।
तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसो तेनैव यात पथा

લોકા પશ્યત દેવમેવ હિ નૃણા વૃદ્ધો ક્ષયે કારણમ્ ૮૪

કેાઈ એક વાદીએ એક સર્પને ઠરડીઆમા પૂચ્યો તેથી

તેનું શરીર બહુ પીડાવા લાગ્યું, તેની સર્વ આશા લગ થઈ
ગઈ અને ક્રુધાવડે તેની ઇદ્રિયો પણ મ્હાન થઈ ગઈ, એવામા
રાત્રિને વખતે એક ઉદર ખોરાકની આશાથી તે ઠરડીઆમા
ઠાણું પાડીને પોતે જ તે સર્પના મુખમા જઈ પડ્યો, એટલે
સર્પ તેના માસથી તૃપ્ત થઈને તુરંત ઉદરે પાડેલા ખાકામાથી

ખહાર નિકળી ગયો. માટે હે મનુષ્યો ! તમે નિશ્ચયે સમજાને
કે, મનુષ્યોના ઉદયાસ્તનુ કારણ દેવજ છે ૮૪

આલસ્યને દૂર કરી ઉદ્યોગી પુરુષ લોકમાં મુખ પામે છે
એમ કહે છે. ~ ~ ~

અનુદ્યુમ્ન

પાતિતોઽપિ કરાઘાતૈસ્તપત્તયેવ કન્દુકઃ ।

- પ્રાયેણ સાધુવૃત્તાનામસ્થાવિન્યો વિપત્તયઃ ॥ ૮૫ ॥

હાથપડે વારવાર પાડવા છતાં પણ દડો જેમ ફરીફરીને
ઉછળે છે, તેમ સાધુ વૃત્તિવાળા પુરુષો ઉપર આવેલી વિપત્તિઓ
પણ ધણી ફરીને સ્થિર રહેતી નથી ૮૫

અનુદ્યુમ્ન

આલસ્યં हि मनुष्याणां शरीरस्थो महाशिरः ।

नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वायं नावसीदति ॥ ૮૬ ॥

આલસ્યજ મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે,
ઉદ્યોગ જેવો કોઈ પણ બંધુ નથી, કારણ કે ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષ
હુઃખી થતો નથી. ૮૬

વૃક્ષ વગેરેની પેઠે આપત્તિ આવે છે અને નષ્ટ થાય છે,
માટે સત્પુરુષો મનમાં હુ ખ પરતા નથી.

આર્યો

છિન્નોઽપિ રંહતિ તદ્-ક્ષીણોપ્યુપચીયતે પુનઃશ્ચન્દ્રઃ ।

इति विमृशन्त-सन्तः सन्तप्यन्ते न विस्तृता लोके ॥ ૮૭ ॥

છેદેલું વૃક્ષ પણ ફરીથી ઉગે છે અને ક્ષીણ થયેલો ચંદ્ર
પણ ફરીથી વધે છે, એવી રીતે વિચારતા સત્પુરુષો જગતમાં
આપત્તિમાં આવવાથી સતાપ કરતા નથી. ૮૭

દેવની પ્રશંસા ~ ~ ~

પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂલ હોય તો પરાક્રમ બર્ચ થાય છે, એપર
ઈદ્રનું દષ્ટાંત

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

નેતા यस્ય વૃહસ્પતિ પ્રહરણ વજ્ર સુરા સેનિકા
સ્વર્ગો દુર્ગમનુગ્રહ કિલ હરેરૈરાવતો ધારણ ।

इत्येभ्यर्वलान्वितोऽपि बलमिद्वज्र परै सगरे
तद्वचक्त वरदैवमेव शरण धिग्धिग् वृथा पौरपम् ॥ ૮૮ ॥

જેના મુખ્ય કારભારી ગૃહસ્પતિ છે, જેનું શસ્ત્ર વજ્ર છે,
જેના સૈનિકા દેવતા છે, જેનો સ્વર્ગ જેવો કિલ્લો છે, જેની ઉપર
વિષ્ણુ ભગવાનનો અનુગ્રહ છે અને જેને ઐરાવત હાથી છે,
એવી રીતે એશ્વર્ય અને બળવાળા ઇંદ્રને પણ યુદ્ધમાં શત્રુએ
જિતી લીધો, તો પ્રારબ્ધ જ શરણે જવા યોગ્ય છે એ પ્રસિદ્ધ
છે પ્રારબ્ધ વગરના પુરુષાર્થને ધિક્કાર છે (નમીબ ન હોય તો
માણસોનો ઉદ્યોગ નિષ્ફળ થાય છે) ૮૮

સમગ્ર કાર્ય કર્માધીન છે તોપણ વિદ્વાન્ માણસે જે કરવું
તે વિચારીને કરવું, એપર બોધ વચન

અનુદ્યુમ્વત

कर्मायत्त फल पुत्तां बुद्धि कर्मानुसारिणी ।

तथाऽपि सुधिया भाव्य सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ૮૯ ॥

પુરુષને ક્ષણ મળવું તે કર્મને આધીન છે અને બુદ્ધિ
કર્માનુસારી છે, તથાપિ વિદ્વાન્ માણસે સારી રીતે વિચારીને જ
કર્મ કરવું જોઈએ ૮૯

ભાગ્ય વગરનો પુરુષ જ્યાં જાય ત્યાં હુ ખ પામે છે, એપર
ટાલ પડેવાનું દૃષ્ટાંત

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

खल्याटा दिवसेश्वरस्य किरणै सन्तापितो मस्तके

वाञ्छन्देशमनातप विधिवशात्तालस्य मूल गतः ।

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता मग्न सशब्द शिर

प्रायो गच्छति यत्र माग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापद् ॥ ૯૦ ॥

એક માણસને માથે ટાલ પડેલો હતો, તે સૂર્યના ઠિરજોથી માથું તપ્તું ત્યારે છાયાવાળાં સ્થળની ઇચ્છાથી નસી-બયોગે તાડનાં મૂળ આગળ ગયો, તો ત્યાં પણ તાડનું મોટું ફળ પડવાથી તડાકાબધ તેનું માથુ ફૂટ્યું. ભાગ્યરહિત જ્યાં જાય છે ત્યાં જ પ્રાય આપત્તિઓ આવી પડે છે ૬૦

તાત્પર્ય-તડકાથી તપેલો ટાલીઓ છાયાવાળી જગ્યાએ ગયો, તો ત્યાં પણ તાડનું ફળ પડવાથી તેનું માથુ ફૂટી ગયું તેમ ભાગ્યરહિત પુરુષ જ્યાં જાય છે ત્યાં દુઃખ જ પામે છે સર્વત્ર પ્રારબ્ધ જ બળવાન છે, એ પર દર્શાવે.

દ્રુતવિલંબિતવૃત્ત

શશિત્રિવાકરયોર્ગ્રહપીડનં ગજમુજગમયોરપિ बन्धनं ।
મતિમતાં ચ વિલોક્ય દરિદ્રતાં વિધિરહો વલવાનિતિ મે મતિઃ
સૂર્ય અને ચંદ્રને પણ રાહુથી પીડા થાય છે, હાથી અને સર્પ પણ બધાય છે, અને શુદ્ધિમાનો દરિદ્ર હોય છે, તે જોઈને મારું મત તો એવું છે કે, પ્રારબ્ધ જ બળવાન છે ૬૧

પુરુષો ઉત્તમ છતાં અદ્યાયુષી હોય છે તે જોઈ, તેઓને બનાવતા બ્રહ્મા વિચાર વગરના છે એમ યોક્ષમત છે તે પર શ્લોક.

દ્રુતવિલંબિતવૃત્ત

સૃજતિ તાવદશેષગુણાકરં પુરુષરત્નમલકૂરણ મુચ ।
તદપિ તત્કાળમદ્વિકરંતિચેદદદ કદમપણ્ડિતતા વિદ્યે ॥૧૨॥

બ્રહ્મા પ્રથમ સર્વ શુભની ખાણ અને પૃથ્વીના અલ-કારરૂપ ઉત્તમ પુરુષને સર્જે છે તદ્દપિ તત્કાલે જો એ ઉત્તમ પુરુષની અદ્ય આયુષ કડે છે, તો એ કેવી જોઈની વાત છે કે, બ્રહ્મા પણ અજ્ઞાની છે ૬૨

જન્મ વખતે બ્રહ્માએ લલાટમાં લખેલા લેખને કાંઈ પણ ફેરવી શકતું નથી; એપર કરીર (કેરડા)નું દષ્ટાંત.

શાર્દૂલચિક્રીડિતવૃત્ત

પત્રં નૈવ યદા કરીરવિટપે દોષો વસન્તસ્ય કિમ્
 નોત્ક્રુકોપ્યવલોકતે યદિ દિવા સૂર્યસ્ય કિં દૂષણમ્
 ધારા નૈવ પતન્તિ ચાતકમુખે મેઘસ્ય કિં દૂષણં
 યત્પૂર્વં વિધિના લલાટલિખિતં તન્માર્જિતું કઃ ક્ષમઃ ॥૧૩॥

કરીર. (કેરડા)ના વૃક્ષમાં પાંદડાં થતાં નથી, એમાં વસંતઋતુનો શો દોષ? દિવસમાં ઘૂડ ભેઈ શકતું નથી, તેમાં સૂર્યનો શો દોષ? ચાતક (બપૈયા)ના મુખમાં જળની ધાર પડતી નથી, તેમાં મેઘનો શો દોષ? માટે બ્રહ્માએ પ્રથમ લલાટમાં જે લખેલું હોય, તેને ફેરવવા માટે કોણ સમર્થ છે? હાં, આમાં જો કે વસંતઋતુ હોય ત્યારે સર્વ વૃક્ષોને પાંદડાં આવે છે, માત્ર કેરડાનાં વૃક્ષને પાંદડાં આવતાં નથી; દિવસમાં સંઘળાં દેખે છે, પણ ઘૂડ દેખી શકતું નથી અને મેઘની ધારા સર્વત્ર પડે છે પણ ચાતકના મુખમાં પડતી નથી, તેમાં પ્રારબ્ધ વિના ખીજું કાંઈ પણ કારણ નથી, માટે સર્વત્ર પ્રારબ્ધ બળવાન છે.

કર્મની પ્રબળતા

કર્મ પ્રસિદ્ધાપર જે શ્લોક. . .

શિશ્વરિણીવૃત્ત

નમસ્યામો દેવાન્નનુ હતંવિધેસ્તેऽપિ વશાગા
 વિધિર્વન્યઃ સોऽપિ પ્રતિનિયતકર્મેકફલદઃ ।
 ફલં કર્માયત્તં કિમમરણૈઃ કિંચ વિધિના
 નમસ્તત્કર્મભ્યો વિધિરપિ ન ચેભ્યઃ પ્રમદ્યતિ ॥ ૧૪ ॥

દેવોને નમસ્કાર કરીએ છીએ; પરંતુ તે તો પ્રદાને વશ છે; (તો) પ્રદા વંદન કરવા યોગ્ય છે, (પરંતુ) તે પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જ કર્મનું ફળ આપે છે, તે ફળ કર્મના વશમાં છે, માટે દેવો તથા પ્રદાને (વંદવાનું) શું પ્રયોજન છે? માટે પ્રદા પણ જેને ફેરવી શકતા નથી, એવાં કર્મને જ નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૯૪

તાર્પય-સર્વ કરતાં કર્મ જ પ્રબળ છે.

ગારૂડવિક્રીડિતંબુત

બ્રહ્મા યેન કુલાલવન્નિયમિતો બ્રહ્માણ્ડમાણ્ડોદરે

વિષ્ણુર્યેન દશાયતારગહને ક્ષિતો મહાસંકટે ।

રુદ્રો યેન કપાલપાણિપુટકે મિશ્રાટનં કારિતઃ

સૂર્યો બ્રામ્પતિ નિત્યમેવ ગગને તસ્મૈ નમઃ કર્મણે ॥૧૫॥

જે કર્મે પ્રદાને પ્રદાંડની વચમાં કુલારનું કામ સોંપેલું છે, વિષ્ણુને દશ અવતારના એટલા સંકટમાં નાંખેલા છે, જે કર્મ મહાદેવજીની પાસે જોખરીમાં ભીખ મંગાવે છે અને સૂર્યને નિરંતર આકાશમાં ભભાવે છે, તે કર્મને નમસ્કાર કરું છું. ૯૫

સર્વ જગોએ વખતો વખત ભાગ્યજ ફળે છે, પરંતુ આમૃતિ વગેરે ફળતાં નથી, એપર જ્ઞાનું દર્શાવે.

વસન્તિલકાદૃત

નૈવારુતિઃ ફલતિ નૈવ કુલં ન શીલં

વિદ્યાઽપિ નૈવ ન ચ યત્નરુતાઽપિ સેવા ।

માગ્યાનિ પૂર્વતપસા સ્વલુ સંચિતાંનિ

કાલે ફલન્તિ પુરુષસ્ય યથેવ વૃક્ષાઃ ॥૧૬॥

આમૃતિ, કુલ, સ્વભાવ, વિદ્યા અને યત્નથી કરેલી સેવા કેઈ પણ પુરુષને ફળ આપતું નથી, માત્ર પ્રથમ કરેલાં તપથી મેળવેલું ભાગ્ય, વૃક્ષની પેઠે પુરુષને વખતો વખત ફળ આપે છે. ૯૬

તાત્પર્ય-જેમ વૃક્ષ સમય આવે ફળ આપે છે, પણ વખત વિના ફળ આપતાં નથી, તેમ ભાગ્ય પણ વખતે ફળ આપે છે, માટે ભાગ્ય જ ફળ આપનાર છે, પણ ખીજું કંઈ નથી.

પૂર્વે મેળવેલાં પુણ્ય માણસની સર્વત્ર રક્ષા કરે છે, એમ કહે છે.

ઉપેન્દ્રવજ્રાવૃત્ત

ઘને રણે શત્રુજલાશિમધ્યે મહાર્ણવે પર્વતમસ્તકે વા ।

સુતં પ્રમત્તં વિપમસ્થિતં વા રક્ષન્તિ પુણ્યાનિ પુરા કૃતાનિ ।૧૭।

વનમાં, રણમાં, શત્રુ, જલ અથવા અગ્નિની વચમાં, મહા સમુદ્રમાં અને પર્વત ઉપર, નિદ્રામાં પડેલા હોઈએ ત્યારે મદ્ય મગેરથી લાન વગરના અને જોખમ ભરેલા રથણમાં પૂર્વે કરેલાં પુણ્યો, પુરુષની રક્ષા કરે છે; એટલા માટે માણસો-એ સર્વદા પુણ્ય જ કરવું જોઈએ. ૬૭

માણસે સત્ક્રિયા જ કરવી; એમ તેનાં કારણો બતાવીને કહે છે.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

યા સાધુંદ્ર ચ્ચલાન્કરોતિ વિદુષો મૂર્ખાન્હિતાન્દ્વેષિણઃ ।

પ્રત્યક્ષં કુરુતે પરોક્ષમમૃતં હાલાહલં તત્ક્ષણાત્ ।

તામારાધય સત્ક્રિયાં ભગવતીં ભોક્તું ફલં ધાંછિતં

દે સાધો વ્યસનૈર્ગુણેષુ વિપુલેષ્વાસ્થ્યાં વૃથા મા કૃથાઃ ॥ ૧૮॥

હે સજ્જન ! જો પાંછિત-ફળ ભોગવવાની ઇચ્છા હોય તો સત્ક્રિયા કે જે ખલ પુરુષને પણ સજ્જન કરે છે, મૂર્ખોને વિદ્વાન કરે છે, શત્રુઓને (મિત્ર) કરે છે, પરોક્ષને પ્રત્યક્ષ કરે છે, અને ઝેરને તત્કાળ અમૃત કરે છે, તે ભગવતી સત્ક્રિયા (સકર્મ)ની સેવા કર અને અન્ય પુષ્કળ ગુણોમાં આસક્તિથી ફેાકટ પ્રયાસ મા કર. ૬૮

શુદ્ધિમાન માણસે જે કાર્ય કરવું, તે છેવટ સુધીનો વિચાર કરીને કરવું.

માલિનીવૃત્ત

ગુણવદગુણવદ્વા કુર્વતા કાર્યમાદો
પરિણતિરવધાર્યા યત્નતઃ પણ્ડિતેન ।
અતિરમસકૃતાનાં કર્મણામા વિપસે
ર્ભવતિ હૃદયદાહી શલ્યતુલ્યો વિપાક ॥ ૯૯ ॥

ગુણવાળુ વા ગુણ વગરનું કાર્ય કરનારા પંડિતે પ્રથમથી જ યત્નથી પરિણામનો વિચાર કરવો જોઈએ (એટલે આ કાર્યનું પરિણામ સુખદાયક થશે વા દુઃખદાયક તે વિચારવું જોઈએ, તેમ ન કરે તો દુઃખ થાય) અતિ ઉતાવળથી કરેલા કર્મોનું પરિણામ શલ્ય (ખાણના કૃણા) પેઠે મરણ પર્યંત હૃદય-મા દાહ કરનારું થઈ પડે છે. ૯૯

આ કર્મભૂમિમા જન્મીને માણસે તપ જ કરવું જોઈએ, પણ ખીણું કાઈ નહીં, એ અભિપ્રાયથી કહે છે.

લઘ્વરાટ્ન

સ્થાલ્યાં વૈદૂર્યમય્યાં પચતિ તિલકર્ણોઞ્ચાંદનેરિધનાયૈઃ
સૌવર્ણેર્લાઙ્ગલાગ્રેર્વિલિખતિ ઘસુધામર્કમૂલસ્ય હેતાઃ ।
છિત્ત્વા કર્પૂરસ્તજ્જાન્નૃતિમિહ કુરતે કોટવાણાં સમન્તા-
ત્પ્રાપ્યેમાં કર્મભૂમિં ન ચરતિ મનુજો યસ્તપો મન્દમાગ્ય ૧૦૦
જે માણસ આ કર્મભૂમિમા જન્મીને તપ કરતો નથી તે મન્દભાગ્ય માણસ વૈદૂર્યમણિના પાત્રમા સંદનના ઇંધણાથી તલને પકાવે છે, આકાશનાં મૂળ માટે સોનાના હાળના અથ ભાગથી પૃથ્વીને ખેડે છે અને કપૂરના ઝાડને કાપી (તેથી) કોદરાના ઝાડને વાડ કરે છે. ૧૦૦

તાત્પર્ય—જેમ તલ પકાવવા માટે વૈદ્યનું પાત્ર અને ચઢનના ઈંધણા વ્યર્થ છે, જેમ આકડાના મૂળ કાઢવા માટે સોનાના અથ્ર લાગથી પૃથ્વી ખેડવી વ્યર્થ છે અને જેમ કોદરાની રક્ષા માટે કપૂરની વાડ વ્યર્થ છે, તેમ આ કર્મ મૂમિમા તપ સિવાય બીજા કર્મ વ્યર્થ છે

સઘળું કર્મોધીન છે, માટે મોટો યત્ન કરવાથી પણ જે અવશ્ય થવાનું હોય, તે થાય જ છે

શાર્દૂલવિક્રીઢિતઘૃત

મજ્જત્વમ્મસિ યાતુ મેરુશિલ્લર શત્રૂજ્ઞયત્વાહવે ।

ઘાણિજ્ય ઘૃપિસેવનાદિ સકલા વિદ્યા કલા શિક્ષતુ ।

આકાશ વિપુલ પ્રયાતુ સ્વગચત્કૃત્યા પ્રયત્ન પર ।

નાભાઘ્ય મઘતીહ માઘ્યવશતો માઘ્યસ્ય નાશ કુત્ત ૧૦૧

(મોટા પુરુષ) જળમા ખૂડે, મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર જાય, યુદ્ધમા શત્રુઓને છતે, વેપાર, ખેડ, સેવા કરે અને સઘળી વિદ્યા ને કળા શીખે અને પક્ષીની પેઠે પરમ પ્રયત્ન કરીને મોટા આકાશમા જાય તો પણ જે ન થવાનું હોય તે થાય નહીં, ને જે થવાનું હોય તેનો નાશ કયાથી? અર્થાત્ નાશ થતો નથી ૧૦૧

ન ઘટે તેવા પણ સઘળા કાર્યો પૂર્વજન્મના કર્મથી સિદ્ધ થાય છે.

વસ તતિલકાવૃત્ત

મીમ વન મવતિ તસ્ય પુર પ્રધાન

સર્વો જન સુજનતામુપયાતિ તમ્ય ।

કૃત્ત્ના ચ મૂર્મવતિ સન્નિધિરત્નપૂર્ણા

યસ્યાસ્તિ પૂર્વસુદૃત વિપુલ નરસ્ય ॥ ૧૦૨ ॥

જે માણસે પૂર્વ જન્મમા પુષ્કળ પુણ્ય કર્યા હોય તે માણસ માટે ભયંકર વન પણ મોટું નગર થાય છે, સઘળા

મનુષ્યેા સઠજન થાય છે, અને આખી પૃથ્વી ઉત્તમ ભંડાર તથા રત્નથી પૂર્ણ થાય છે, એટલા માટે માણસે પુણ્ય જ કરવું જોઈએ. ૧૦૨

પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી પુરુષને કરવા લાયક અને ન કરવા લાયક શું છે ? તે કહે છે. '

શાર્દૂલપિત્રોદિતવૃત્ત

કો લાભો ગુણિસંગમ. કિમસુખં પ્રાપ્તેતરૈ સંગતિ
કા હાનિ. સમયચ્યુતિર્નિપુણતા કા ધર્મતત્ત્વે રતિઃ ।
ક. શૂરા વિજિતેન્દ્રિય. પ્રિયતમા કાઽનુવ્રતા કિં ધનં
વિદ્યા કિં સુખમપ્રવાસગમનં રાજ્ય કિમાશાફલમ્ ॥૧૦૩॥

પ્ર-લાભ કયો ? ઉ-શુભવાનનો સમાગમ જ લાભ છે
પ્ર-હુ ખ કયું ? ઉ-મૂખોનો સમાગમ એ જ હુ ખ છે પ્ર-હાનિ
કઈ ? ઉ-સમય ભૂલી જવો એ જ હાનિ છે (એટલે માણસે
વખતો વખતે સાવધાનીથી રહેવું જોઈએ) પ્ર-ચતુરાઈ કઈ ?
ઉ-ધર્મમા પ્રીતિ રાખવી એ જ ચતુરાઈ છે પ્ર-શૂર કયો ?
ઉ-જે જિતેન્દ્રિય હોય તે શૂર કહેવાય છે. પ્ર-અતિ પ્રિય સ્ત્રી
કઈ ? ઉ-જે પોતાને અનુસરે તે અતિ પ્રિય સ્ત્રી સમજવી.
પ્ર-ધન કયું ? ઉ-વિદ્યા જ ધન છે. પ્ર-સુખ શું ? ઉ-પરદેશ
ન જવું એ જ સુખ છે પ્ર-રાજ્ય કયું ? ઉ-જેમા આજ્ઞાનો
અમલ થાય તે રાજ્ય કહેવાય એટલે જે રાજ્યથી આજ્ઞા
સફળ થાય, તેવું રાજ્ય કરવું ? ૧૦૩

વિવેકી પુરુષની જે ગતિ થાય છે, તેપર માણસીના પુષ્પનું

દર્શાવ

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

માલતીકુસુમસ્યેવ છે ગતીહ મનસ્વિના ।

મૂર્ધ્નિ યા સર્વલોકમ્ય શીર્યતે વન યવ યા ॥ ૧૦૪ ॥

વિવેકી પુરુષની માલતીનાં પુષ્પની પેઠે જો ગતિ છે; (એક તો) સર્વ લોકના મસ્તક ઉપર રહેવું, (ને બીજું) વનમાં સૂકાઈ જવું. ૧૦૪

તાર્પર્ય-જેમ માલતીનું પુષ્પ સર્વ લોકના મસ્તક ઉપર રહે છે અથવા વનમાં જ સૂકાઈને ખરી બાય છે, તેમ વિવેકી પુરુષ ધરમાં રહી લોકને માન્ય થાય છે અથવા વનમાં વસે છે.

પૃથ્વી ઉપર સન્મનની સ્થિતિ દુર્લભ.

આર્યા

અપ્રિયવચનદર્દિઃ પ્રિયવચનાદ્યૈઃ સ્વદારપરિતુષ્ટૈઃ

પરપરિવાદનિવૃત્તૈઃ ક્વચિત્કચિન્મણિહતા ઘસુધા ॥ ૧૦૫ ॥

જે અપ્રિય વચનનો દરિદ્ર છે અને પ્રિય વચનનો ભરેલો છે, જે પોતાની સ્ત્રી સંતુષ્ટ રહે છે અને બીજાની નિન્દાથી અળગો રહે છે, તેવા સત્પુરુષોથી પૃથ્વી કાંઈ કાંઈ જગે શોભી રહી છે. અર્થાત્ તેવા પુરુષો અતિ દુર્લભ છે. ૧૦૫

ધીર પુરુષના ધૈર્યનો નાશ કરવાને કાંઈ પણ સંમર્થ નથી, એપર અમિનું દર્શાવ.

ઉપજાતિવૃત્ત

કદર્થિતસ્યાપિ હિ ધૈર્યવૃત્તેર્ન શક્યતે ધૈર્યગુણઃ પ્રમાર્દુમ્ !

અધોમુલસ્યાપિ કૃતસ્ય વહેર્નાથઃ શિશ્વા યાતિ કદાચિદેવ ॥

જેમ અમિનું મુખ નીચું કરીએ તો પણ તેની જવાબા કાંઈ દિવસે નીચે જતી નથી, પરંતુ ઉપર જ બાય છે, તેવી રીતે ધીર પુરુષ દુઃખી છતાં પણ ધૈર્ય છોડતો નથી. ૧૦૬

ધીર પુરુષ સધળાં જગતને વશ કરે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

કાન્તાકટાક્ષવિશિશ્વા ન લ્હનન્તિ યસ્ય

ચિત્તં ન નિર્દહતિ કોપકૃશાનુતાપઃ ।

કર્પન્તિ મૂરિવિપયાશ્ચ ન લોભપાદૈ-
લોકધર્મં જયતિ કુસ્ત્રમિદં સ ધીરઃ ॥ ૧૦૭ ॥

સ્રીનાં કટાક્ષરૂપી બાણુ જેનાં ચિત્તને લેહતાં નથી, ક્રોધ-
રૂપી અગ્નિનો તાપ જેના ચિત્તને આળતો નથી અને ઘણા
વિધયો લોભરૂપી પાશથી જેનાં ચિત્તને ખેંચતા નથી, તે ધીર
પુરુષ આ ત્રણેય લોકને જિતે છે. ૧૦૭

એક જ શઃ પુરુષ સધળા જગતને જિતે છે, એપર
સૂર્યનું દર્શાવ

અનુષ્ટુપ્વુત્ત

एकेनापि हि शूरेण पादाप्रान्तं महीतलम् ।

क्रियते भास्करेणेन स्फारस्फुरिततेजसा ॥ १०८ ॥

જેમ અતિ દેદિપ્યમાન તેજવાળો એક સૂર્ય પોતાના
કિરણોથી આખા ભૂમંડળને વ્યાપ કરે છે, તેમ એક જ શૂર
પુરુષ પોતાના પગથી આખા ભૂમંડળને વ્યાપ કરે છે-એટલે
પોતાને વશ કરે છે ૧૦૮

લોકને પ્રિય લાગે તેના સ્વભાવવાળા પુરુષને સધળા અનુ-
કૂલ થાય છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

घट्तिस्तस्य जलायते जलनिधिः कुट्यायते तत्क्षणा-

ग्नेर. स्वत्पशिलायते मृगपति सद्य. कुरङ्गायते ।

व्यालो मातृगुणायते विपरस पीयूषवर्णायते

यस्याङ्गेऽसिललोकवह्नमतमं शीलं समुन्मीलति ॥ १०९ ॥

સર્વ લોકને પ્રસન્ન કરે તેવો સ્વભાવ જે પુરુષના શરીરમા
શોભે છે તે પુરુષની પાસે અગ્નિ જળ જેવો શીતલ થાય છે,
સમુદ્ર નાની સરખી નદીના જેવો થાય છે, (એટલે ન વરાય તેવો

પણ સમુદ્ર સુખથી તરાય છે.) મેરુ પર્વત તત્કાળ નાની સરખી શિલા જેવો થાય છે, સિંહ હરિણ જેવો થાય છે, સર્પ પુષ્પ-માળાના જેવો થાય છે અને ઝેર અમૃતની વૃદ્ધિ જેવું થાય છે. (એટલે પોતાનો મારણનો ગુણ છોડી દે છે.) ૧૦૬

તેજસ્વી પુરો. પ્રતિજ્ઞાને ઊડતા નથી, તેપર પોતાની માતાનું દૃષ્ટાંત.

યમન્તતિલકાવૃત્ત

લજ્જાગુણૌચજનનોં જનનોમિવ સ્વા-

મત્યન્તશુદ્ધહૃદયમનુચર્તમાનામ્ ।

તેજસ્વિનઃ સુખમસૂનપિ સંત્યજન્તિ

સત્યવ્રતવ્યસન્નિનાં ન પુનઃ પ્રતિજ્ઞામ્ ॥ ૧૧૦ ॥

સત્યવાદી તેજસ્વી પુરુષો પોતાના પ્રાણોનો આનંદથી ત્યાગ કરે છે, પણ જે લજ્જાસ્વરૂપ ગુણસમુદાયને ઉત્પન્ન કરવા-વાળી છે, જે હૃદયને અત્યંત શુદ્ધ રાખવાવાળી છે, અને જે અત્યંત શુદ્ધ હૃદયની અને અનુકૂળ માતા જેવી છે, એવી પ્રતિજ્ઞાનો કદી પણ ત્યાગ કરતા નથી. ૧૧૦

તાર્પર્ય-સત્યવાદી પુરુષે પ્રાણ તજવા ઇચ્છે છે, પરંતુ પોતાની પ્રતિજ્ઞા તજવી નહીં.

શ્રીના સ્વાભાવિક દોષો.

ક્ષેપક-સ્તોકો

શાર્દૂલવિક્રાદિતવૃત્ત

અપ્રાહ્નં હૃદયં યયૈવ ઘડનં યદ્દર્પણાન્તર્ગતં

માયઃ પર્વતસૂદમમાર્ગવિયમઃ સ્ત્રીણાં ન વિશાયતે

ચિત્તં પુષ્કરપત્રતોયતરલં, વિઢદ્ધિરાશંસિતં

નારી નામ વિષાડરૈરિય લતા દોષેઃ સમં ઘડિતા ॥૧॥

। દર્પણમા જણાતા વદનની માફક સ્ત્રીનું હૃદય અગ્રાહ્ય-
ન સમજાય તેવું છે, તેણીના ભાવ પર્વનોના સાકડા અને વિષમ
માર્ગની માફક સમજાતા નથી, કમળના પત્ર ઉપર રહેલા
પાણીની માફક અચળ અને વિદ્વાનોથી શકા કરાયલું જેનું ચિત્ત
છે એવી નારીરૂપ લતા, વિષના અકુરોના જેવા દોષોની સાથે
ઉછરેલી છે અર્થાત્ સ્ત્રીઓમા આ દોષો સ્વાભાવિક રહેલા છે ૧
આર્યા

અભિસુપ્તનિહતસ્ય સતસ્તિષ્ઠતુ તાઘજ્જયાઽથવા સ્વર્ગ ।
ઉમયબલસાધુવાદ શ્રવણસુખાસૌ વતાત્યર્થમ્ ॥ ૨ ॥

સામી છાતીએ રણુમા ધૂમનારને સ્વર્ગ મળે છે કે
જય મળે છે? એ વાત એક કોરે રાખીએ તો પણ, એટલું
તો છે જ કે, કાનને સુખ ઉપજાવનારો ઉભય પક્ષના સૈન્યનો
સાધુવાદ-ધન્યવાદ તે પામે છે એ ઘણી મોટી વાત છે ૨

શ્લોક ૨૫૯ નથી, તો પણ તેના એમ અર્થ થાય છે કે,
રણુસમામને મોખરે મરનારને સ્વર્ગ મળ્યું કે જય મળ્યો? એ
પ્રશ્નનો નિર્ણય ન થાય તો પણ એ તો નક્કી જ છે કે, તેને જોઉં
પક્ષનો ધન્યવાદ મળે છે અને આવો ધન્યવાદ રણુને મોખરે
મરનાર માટે ઓછો ખર્તિપ્રદ નથી જય કિંવા સ્વર્ગ તો મળ
વાના હોય ભારે મળે, પરંતુ મરતા વેત ઉભયપક્ષ તેને ધન્ય
વાદ આપે છે, એ જ મોટી વાત છે

શિલ્પરિણીવૃત્ત

इयत्येतस्मिन्वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
वराहां वा राहु प्रभवति चमत्काररिपय ।
महीमेका मग्ना यदयमवहदन्तसलिलै-
शिर शेष शशुर्निगिलति पर सत्यजति च ॥ ૩ ॥

આ અવધિ વગરના ચમત્કારસમૂહમાં વરાહ અને રાહુ ખરેખર મોટા ચમત્કારના વિષય બનેલા છે, જેમાનો પહેલો વરાહ, એકલો જ દાત ઉપર ચઢાવીને જળમાંથી પૃથ્વીને ઉપર લઈ આવે છે અને મસ્તક માત્ર રહેલો રાહુ શત્રુને ગળી જાય છે અને મૂકી દે છે ૩

ટીકા-આ સ્તોત્ર ગુચવણુ ભરેલો છે તેનો ભાવ અને વૈયાકરણીય અન્ય વિચિત્ર છે ત્રીજુ ચરણુ વધારે વિરામ છે, પરંતુ કર્તાનો વાચ્યાર્થ એમ જણાય છે કે, વરાહ દાત ઉપર ચઢાવી પૃથ્વીને સમુદ્રમાંથી ઉપર લઈ આવે છે અને રાહુ મસ્તક માત્ર રહેલો છતાં શત્રુ-ચંદ્ર સૂર્યને ગળી જાય છે, એ ચમત્કારથી ભરેલા જગતમાં ચમત્કારનો વિરામ જ છે શિલ્પરિણીવૃત્ત

उदन्यच्छन्ना भू स च निधिरपा याजनशत
सदा पान्थ पूषा गगनपरिमाण कलयति ।
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिता
सत्ता प्रज्ञोन्मेप पुनरयमसीमा विजयते ॥ ४ ॥

પૃથ્વી ચાર સમુદ્રના માપમાં અને સમુદ્ર સો યોજનના માપમાં આવેલો છે, હુમ્મેશા કરતા સૂર્યનારાયણુ ગગનનું માપ લે છે, આ પ્રમાણે પ્રાય સઘળી દિશાઓના અવધિ માપમાં આવેલા છે, પરંતુ સતજનની બુદ્ધિ ખરેખર અસીમ-અવધિ રહિત છે અને તેજ જય પામે ૪
અર્થાત્-પૃથ્વી, સમુદ્ર અને આકાશ સૌનું માપ થઈ શકે છે, પરંતુ સત્પુરુષની પ્રજ્ઞાનું માપ થતું નથી, માટે તેને જ ધન્ય છે શાલ્મીનીવૃત્ત

एको देव केशवो वा शिवो वा
एक मित्र भूपतिर्वा यतिर्वा ।

एको वास पत्तने वा वने वा

एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥ ५ ॥

એક દેવને લગવો જોઈએ, કા તો વિષ્ણુ લગવાનું કે કાં તો શિવ, મેત્રી પણ બેભાથી એક સાથે રાખવી, કા તો રાજ સાથે કે કા તો સન્યાસી સાથે, નિવાસસ્થાન પણ બેભાથી એક સારુ, કા તો શહેર કે કા તો વન, તેમ જ સ્ત્રી પણ એક જ સારી, કા તો સુંદરી કે કા તો શુદ્ધ ! ૫

અર્થાત્—આ મોકમા માણસને બે રીતના માર્ગ બતાવે છે, તે બેભાથી એક મહત્ત્વ કંવો, એટલે કે પહેલો નહીં બને તો બીજો ગીતિ

कमठकुलाचलदिग्गजफणिपतिविध्रतापि चलति वसुधेयम्
प्रतिपक्षममलमनसा ॥ फलति पुसां युगान्तेऽपि ॥ ६ ॥

કાચબે, કુલાચલપર્વતે, દિગ્ગજે તથા શેષનાગે ધારણ કર્યા છતાં પણ આ પૃથ્વી (હિમ્વેશા) ફરે છે પણ નિર્મળ મનવાળા પુરુષો જે કામ માથે લે છે, તે સાહસ-કામભાથી યુગાન્તે પણ પાછા ફરતા નથી ૬

शार्दूलविक्रीडितवृक्ष

किं कूर्मस्य भव्यया न वपुषि क्ष्मा न क्षिपत्येव य
त्किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चल ।
किं त्वङ्गीरुतमुत्सृज्य मनसा श्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्वाह प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रघ्नतम् ॥ ७ ॥

શું કાચબાને પોતાના શરીરપર ક્ષમા લાગતો નહિ હોય કે એ પૃથ્વીને પોતાના શરીરપરથી ફેંકી દેતો નથી? સૂર્યને શું યાદ લાગતો નથી કે તે કોઈ પણ દિવસ નિશ્ચય થઈને બેસતો નથી? શું મોટા પુરુષો મનવડે જે કામ માથે લે છે, તે છોડીને

ચાલ્યા જવાથી તેઓને શરમ આવતી નથી ? અર્થાત્ આવે છે જ. કારણ કે મોટા માણસોની આ એક ખાથસ જ છે કે, જે કામ માથે લીધું હોય, તે હમ્મેશાં નિભાવ્યા જ કરવું. છ

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

કો ન યાતિ વશં લોકે મુખે પિણ્ડેન પૂરિતઃ ।

મૃદ્ધો મુખલેપેન કરોતિ મધુરધ્વનિમ્ ॥ ૮ ॥

મુખમાં કોળીઓ આપીએ તો આ જગતમાં કોણુ વશ ન થાય ? મૃદંગ-પખાજ પણ તેના મુખ ઉપર લોટનો લેપ કરતાં મધુર શબ્દ ૫૩

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

ક્ષુદ્રાઃ સન્તિ સહસ્રશઃ સ્વભરણવ્યાપારમાત્રાદ્યતાઃ

સ્વાર્થો यस્ય પરાર્થ એવં પરમો નૈકઃ સતામગ્રણીઃ ।

દુઃપૂરોદરપૂરણાય પિવંતિ સ્ત્રોતઃ પતિ ઘાડવો

જીમૂતસ્તુ નિર્વાયસંભૃતજગત્સંતાપવિચ્છિન્નયે ॥ ૯ ॥

પોતાનું જ પેટ ભરવાને ઉદ્યમે લાગેલા હજારો ક્ષુદ્ર-જનો માલમ પડશે, પણ પારકાનો અર્થ-એજ પોતાનો સ્વાર્થ, એવું જાણનારા સારા પુરુષોમાં અગ્રેસર એક પણ નથી. વડવાનંદ જેવો ક્ષુદ્ર અગ્નિ પોતાનું જ પેટ-ભરવાને માટે સમુદ્રનું પાણી પી જાય છે, પણ જગતને વિષે-ધાંમ-રૂપી લાગેલા સંતાપને ટાળવાને માટે વાહાણ, ઉદ્યમે-લાગેલાં છે, (તેનાં સરખાં સારાં માણસો-ચોડાં જ હોય છે). ૯ ;

હવે પંચીના શ્લોકમાં કવિને મંત્રી સાથે સરખાવે છે.

મન્દં મન્દં રંચયતિ પદં લોકચિત્તાનુવૃત્ત્યા

કામે મન્ત્રી કવિરિચ સદા શ્લેદમારૈરુત્કઃ ॥ ૧૦ ॥

ખરેખર કવિની માફક મંત્રી હુમ્મેશાં ખેદરૂપી ભારથી મુક્ત હોતો નથી; કારણ કે તે દૂરથી નવીન અર્થ (મંત્રીપક્ષે દ્રવ્ય અને કવિપક્ષે અર્થાલંકાર) આણવાની ઘટના કરે છે, અને અપશબ્દ (મંત્રીપક્ષે ધનુષનો ટકાર એટલે લડાઈ અને કવિપક્ષે વ્યાકરણ વગેરે શુદ્ધિથી રહિત શબ્દ) છોડી દેખે સારા માણુ-સના સમૂહને રંજન કરવામાં હુમ્મેશાં મથેલો રહે છે, અને લોકોની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂળ ધીમે ધીમે પદ ભરે છે. (મંત્રી-પક્ષે પદ એટલે તંત્ર વ્યવહાર અને કવિપક્ષે પદ રચના.)

મંત્રી (રાજ્યનો કારભારી) પુરરાજ્યમાંથી નવીન દ્રવ્ય પોતાના રાજ્યમાં આણવા વાસ્તે યોજનાઓ ઘડી કાઢે છે; અપશબ્દો વાપરતો નથી અને સારા માણુસના સમૂહને રંજન કરવામાં હુમ્મેશાં મથેલો રહે છે; રેયતના ચિત્તને અનુસરીને ધીમે ધીમે પંગતો ભરે છે. ખરેખર કવિની માફક મંત્રી હુમ્મેશાં ખેદરૂપી ભારથી ભરેલો જ હોય છે. કવિ પાસુ દૂરથી નવીન અર્થને ખેંચી લાવે છે અને અપશબ્દોનો (દુષ્ટ શબ્દોનો) દૂરથી ત્યાગ કરે છે, સભ્યનની સલાને રંજન કરવામાં તત્પર રહે છે, લોકોની ચિત્તવૃત્તિને અનુસરીને, ધીમે ધીમે પદોની રચના કરે છે. આ રીતે કવિ મંત્રીની પેઠે સદા સંપૂર્ણ રીતે ખેદના ભારથી ભરેલો હોય છે. ૧૦

શાર્દૂલચિક્રીકૃતિવૃત્ત

દેવેન પ્રમુખા સ્વયં જંગનિ યદ્યસ્ય પ્રમાણીકૃતં
તત્તસ્યોપનમેન્મનાગપિ મહાનૈવાધયઃ કારણમ્ ।

સર્વાંશાપરિપૂરકે જલધરે વર્ષત્યપિ પ્રત્યહં

સૂક્ષ્મા ષ્વ પતન્તિ ચાતકમુખે દ્વિત્રાઃ પયોવિન્દયઃ ॥ ૧૧ ॥

દેવવડે જેટલું જેના નસીબમાં નિર્મોણ કીધેલું હોય છે તેટલું તેને વહેલું મોડું મળે છે, વધતો વા ઝોઝો આશ્રય એ કંઈ કારણભૂત નથી. સર્વ પ્રાણી માત્રની આશા પૂર્ણ કરવાને વાદળાં હુમ્મેશાં વરસ્યા કરે છે, તે છતાં પણ ચાતકનાં મોઢાં વિપે તો ઝીણાં જ બે અથવા ત્રણ સુધીનાં ટીપાં બાય છે. ૧૧

ગાર્યા

परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति न सदुपदेशम् ।

यास्त्वेषां स्वैरકथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ ૧૨ ॥

અગર જે સાધુ પુરુષો સારો ઉપદેશ નહીં આપે, તે છતાં પણ તેઓ સેવવા યોગ્ય છે; કારણ કે તેઓની સાથે જે વાતચિતો થાય છે, તે જ શાસ્ત્રરૂપ થઈ પડે છે. ૧૨

શત્રુભયુક્ત

प्रायः कन्दुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्नपि ।

तथा त्वनार्यः पतति, मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ ૧૩ ॥

આર્ય પુરુષો પડ્યા છતાં પણ, હઠો જેમ પડ્યા પછી પાછો ઉછળે છે તેમ કુરીને ઉચ્ચ સ્થિતિને પહોંચે છે; પણ અનાર્ય પુરુષ તો માટીના ગોળાની માફક પડ્યા પછી, પાછો ઉઠી શકતા નથી. ૧૩

ગાર્યા

यदि नाम देवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।

अचकरनिकरं विकिरति तर्कि, रुक्वाकुरिच हंसः ॥ ૧૪ ॥

અગર જે દેવયોગે જગત કમળ વિનાનું થયું અર્થાત્ જગતને વિષે કમળ નહીં હોય, - તો શું પણ હંસ કાઈ પણ દિવસ કુકડાની માફક ઉકેડો ખોતરવા જશે ? ૧૪

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

યન્નાગા મદમિદ્ધગણ્ડકરટાસ્તિષ્ઠન્તિ નિદ્રાલસાઃ
દ્વારે હેમવિભૂષણાશ્ચ તુરગા ત્રલાન્તિ યદર્પિતાઃ ।
ઘીનાવેણુમૃદહ્નશદ્ધપટહૈઃ સુમસ્તુ યદ્દોદ્ધચતે
તત્સર્વં સુરલોકદેવસદૃશં ધર્મસ્ય વિસ્ફૂર્જિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

જેને ત્યાં મદ, ઝરવાથી, મુગંધી ગંડસ્થળવાળા હાથીઓ
સુસ્તીમાં ડાહ્યા કરે છે, અને, જેનાં, બારણામાં સુવર્ણથી
શણગારેલા અને મહોન્મત્ત એવા ઘોડાઓ હણહણાટ કરે
છે, જે ઉઘેલો હોય છે, ત્યારે વીણા, વેણુ, મૃદંગ, શંખ
અને નગારાના અવાજથી ભરે છે, તે સર્વ, ઇંદ્રના સરખું
મુખ ધર્મની પ્રાપ્ત્યતા દર્શાવે છે. ૧૫

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

યે સંતોષસુખપ્રમોદમુદિતાસ્તેષાં ન મિદ્ધા મુદ્ધો
યે ત્યન્યે ધનલોભસંકુલધિયસ્તેષાં ન તુષ્ણા હતા ।
દૃશ્યં કસ્ય રુતે રુતઃ સ વિધિનાં તાદૃકપદં સંપદાં
સ્વાત્મન્યેષ સમાત્મદમમદિમા મેરુર્ન મે રોચતે ॥ ૧૬ ॥

જે સંતોષરૂપી મુખમાં આનંદ માનનારા છે તે તો દિલ-
ગીર થતા જ નથી અને જેમની મુદ્ધિ ધનના લોભથી વ્યાકુળ
થયેલી છે, તેમની તૃષ્ણા મટલી જ નથી. ત્યારે પ્રજ્ઞાએ સંપ-
ત્તિઓના સ્થાનરૂપ આ મેરુ પર્વત કેને માટે બનાવ્યો હશે
અર્થાત્ સંતોષીને તો આત્મચંતોષમાં જ ઝીંતો સમાવેશ
થવાથી મેરુ રુચતો નથી, અને લોભી તો મેરુથી પલુ તૃપ્ત
થવાનો નથી, ત્યારે મોનાનો મેરુ પર્વત બનાવવાનું શું
પ્રયોજન હશે, તે સમજાતું નથી. ૧૬

આયાં

રક્તત્વં કમલાનાં મનુરુચાણાં પરાંપકારિચ્છ્ર
અસતાં ચ નિર્દયત્વં સ્વમાગસિદં ત્રિપુ ત્રિવલ્લ

કમળનું રકતપણું, સત્પુરુષોનું પરાક્રમી,
માણસોનું નિર્દયપણું, આ ત્રણ વસ્તુઓ ત્રણ રૂ-
પોને વિષે કુદરતથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૧૭

વંદાસ્થવૃત્ત

વચો હિ સત્યં પરમં વિભૂષણં

ગજાઙ્ગનાયાઃ કૃશતા હિ તચ્ચ ।

દ્વિજસ્ય વિદ્યેષ પુનસ્તથા શ્વમા

શીલં હિ સર્વસ્ય નરસ્ય ભૂષણમ્ ॥ ૧

સાચી વાણી એ માણસોનું મોટું ભૂષણું,
ગજગામિ સ્ત્રીનું ભૂષણું છે, વિદ્યા અને શ્વમા
મોટું ભૂષણું છે, અને સર્વ માણસનું ભૂષણું શી-
લરિણીવૃત્ત

શિલરિણીવૃત્ત

ચરં તુઙ્ગાચ્છૃઙ્ગાઙ્ગશાખારણઃ ક્ષાપ પુ

પતિત્વાયં કાયઃ કઠિનદંડપદન્તર્વિદલિત

ચરં ન્યસ્તો હસ્તઃ ફણિપતિમુખે તીવ્રદ

ચરં ઘઘૌ પાતસ્તદપિ ન કૃતઃ શીલવિ

આ કાયા કોઈ મોટાં પર્વતનાં ઊંચાં

રેતીવાળા પ્રદેશમાં પંડીને, કઠણ પેદ્યેરોના આ

થૂરાં થઈ જાય તે સારી; આ હાથને તીક્ષ્ણ દાંત

સર્પના મુખમાં ઘાલવો તે પણ સારું; અહિ

તે પણ સારું, પણ સંદાયરણનો નાશ કરવો તે

ઓ જડ મતિના! આપત્તિમા આવી પડેલા મોટા
 પુરુષોની ધીરજનો નાશ થતો જોવાની તુ ઈચ્છા રાજો છે,
 પરતુ આ પ્રકારના ફેાકા અને મૂર્ખતા ભરેલા પ્રયાસથી વિરામ
 પામ દુનિયાનો લય થાય તો પણ મોટા પર્વતોનુ પરાક્રમ
 એવું થતું નથી, તેમ જ સમુદ્રો પલુકુદ્ર ણનીજતા નથી ૨૦
 ભાર્યો

કમળનું રકતપણું, સત્પુરુષોનું પરાક્રમીપણું, દુષ્ટ
માણસોનું નિર્દયપણું, આ ત્રણ વસ્તુઓ ત્રણ રીતના પુરુ-
ષોને વિષે કુદરતથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે: ૧૭

વંશસ્થવૃત્ત

વચો हि सत्यं परमं विभूषणं

गजाङ्गनायाः कृशता हि तच्च ।

द्विजस्य विधेय पुनस्तथा क्षમા

शीलं हि सर्वस्य नरस्य भूषणम् ॥ ૧૮ ॥

સાચી વાણી એ માણસોનું મોટું ભૂષણ છે, કૃશતા તે
ગજગામિ સ્ત્રીનું ભૂષણ છે, વિધા અને ક્ષમા એ બ્રાહ્મણનું
મોટું ભૂષણ છે, અને સર્વ માણસનું ભૂષણ શીલ છે. ૧૮

શિલરિણીવૃત્ત

वरं तुङ्गाच्छृङ्गाद्वरुशिखरिणः कापि पुलिनै

पतित्यायं कायः कठिनदृषदन्तर्विदलितः ।

वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीव्रदशने

वरं घहो पातस्तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ ૧૯ ॥

આ કાયા કોઈ મોટા પર્વતના ઊંચા શિખરેપરથી
રેતીવાળા પ્રદેશમાં પડીને, ઠકણ પદ્મપરેના આંધાતથી, ચૂરે-
ચૂરા થઈ જાય તે સારી; આ હાથને તીક્ષ્ણ દાંતવાળા મોટા
સર્પના મુખમાં ઘાલવો તે પણ સારું; અગ્નિમાં અંપલાવવું
તે પણ સારું, પણ સંઘાચરણનો નાશ કરવો તે ખોટા છે. ૧૯

રિણીવૃત્ત

विरम विरसायासादस्माद्दुरन्ध्यवसायतो

चिपदि मदतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीदमे ।

अपि जडमते कल्पापाये व्यपेतनिजकामाः

कुल्लशिखरिणः क्षुद्रा नेते न वा जलराशयः ॥ ૨૦ ॥

૧૯. ઓ જડ મૂર્તિના! આપત્તિમાં આવી પડેલા મોટા પુરુષોની ધીરજનો નાશ થતો જોવાની તું ઈચ્છા રાખે છે, પરંતુ આ પ્રકારના ક્ષણે અને મૂર્ખતા બદલા પ્રયાસથી વિરામ પામ. દુનિયાનો લય યાય તો પણ મોટા પર્વતોનું પરાક્રમ ઓછું થતું નથી, તેમ જ સમુદ્રો પણ કુદ્ર બની જતા નથી. ૨૦

સ્પૃહયતિ મુજયોરન્નરમાયતકરવોલકરહરહિદીર્ગમ્ ।

વિજયપ્રીર્ધીરાણાં ધ્યુત્પસપ્રૌઢવનિતેય ॥ ૨૧ ॥

૨૧. 'જેમ' ધ્યુત્પસ પ્રૌઢ વનિતા પોતાની છાતી, તરવાર સરખા તીક્ષ્ણ નખોના આઘાતવાળી થવા ઈચ્છે છે, તેમ જ વીર પુરુષોની વિજયરૂપી લક્ષ્મી, પોતાની છાતી, નખોના જેવી તરવારથી આઘાતવાળી થવા સ્પૃહા કરે છે. ૨૧

વસન્તતિલકાવૃત

અયમમૃતનિધાનં નાયકોઽપ્યોપધીનાં

જાતભિપગનુયાતઃ શમ્ભુમૂર્ખોવતંસઃ ।

વિરહયતિ ન ચૈનં રાજયશ્મા શશાઙ્કં

હતવિધિપરિપાકઃ કેન ઘા લઘ્વનીયઃ ॥ ૨૨ ॥

પોતે અમૃતનું નિધાન, ઔપધિનો નાયક, સો વૈદથી અનુગત અને શંકરના મસ્તકનો વાજ હોવા છતાં પણ ચંદ્રમા જ્યારે ક્ષયરોગથી મુક્ત થતો નથી, ત્યારે અરેરે! કોઈથી ન ફીટાડી શકાય તેવો વિધિનો પરિપાક જ બળવાન છે. ૨૨

હરિણીવૃત

પ્રિયસલિ વિપદ્વંડાઘાતપ્રપાતપરંપરા

પરિચ્ચવલે ચિન્તાચક્રે નિધાય વિધિઃ સ્વલઃ ।

મૃદમિવ વલાત્પિણ્ડીકૃત્ય પ્રગલ્ભકુલાલવ-

ક્લમયતિ મનો નો જાતીમઃ કિમત્ર વિધાસ્યતિ ॥ ૨૩ ॥

હું પ્રિય સખી ! કુશળ કુભાર જેમ માટીને બળાત્કારથી પિંડારૂપ કરીને દડના પ્રહારપરિચયથી ચાલતા ચાકડા ઉપર ચઢાવે છે, તેમ જ બળ એવો વિધિ પણ વિપત્તિરૂપી દડના મારની પરપરાના પરિચયથી ચાલનારા એવા ચિંતારૂપી ચાકડા ઉપર બળાત્કારથી મૃત્તિકાની પેઠે અમારો પિંડ કરી, તેના ઉપર અમને ચઢાવીને અમારા મનને લમાવે છે. આમાથી તે શુ કરશે, તે અમે જાણતા નથી. ૨૩

स्वर्गस्य तेनमनी नीतिगतकनी 'युनिवर्स'ની વાળી પ્રતમા, જુમ્મથી આરભાતો સ્લોક 'શૂંગારસતક મા હોવાથી અત્ર તેની પુનરાવૃત્તિ થી નથી

॥ इति श्रीमद्राजर्षिप्रवरमर्तृहरिकृत नीतिगतक सपूर्णम् ॥

ભર્તૃહરિકૃત

સાગરશતક

મંગળાચરણ

પ્રથમ નીતિ બતાવીને પછી સુગાર વર્ણવતા રાજર્ષિપ્રવર
ભર્તૃહરિ કામદેવની સ્તુતિથી મંગળાચરણ કરે છે
વસન્તતિરકાવૃત

શમુસ્વયમુહરયો હરિણેક્ષણાના
યેનાક્રિયત સતત ગૃહકર્મદાસા ।
ઘાચામગોચરચરિત્રવિચિત્રિતાય
તસ્મે નમો મગવતે કુસુમાયુધાય ॥ ૧ ॥

શબ્દ, સ્વયંબુ અને હરિને પણ જોશે સતત હરિલેક્ષણા
ઓના-ઓના ઘર કામ કરનાર-હુડા બનાવેલા છે એવા,
અને વાણીથી પણ અગમ્ય, ચરિત્રોથી વિચિત્ર એવા ભગવાન
કુસુમાયુધ-કામદેવને હું નમસ્કાર કર છું ૧

પુણ્ય તપત્તુ હોય ત્યાં સૂધી શુભ મળે છે અને પુણ્યનો અસ્ત
થતા શુભનો પણ અસ્ત જ થાય છે

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત

શુભ્ર સન્ન સવિમ્નમા યુવતય ષ્વેતાતપગોજ્જ્વલા
લક્ષ્મીરિત્યનુભૂયતે સ્થિરમિવ સ્ફીતે શુભે કર્મણિ ।
વિચ્છિન્ને નિતરામનઙ્ગકલહક્રીડાગ્રુદત્તતુકમ્
મુક્તાજાલમિવ પ્રયાતિ શટ્તિતિ મ્રદ્યદિશો દ્યયતામ્ ॥ ૨ ॥
જ્યાં સૂધી શુભ કર્મ પહોંચતા હોય ત્યાં સૂધી ધવલ

મંદિર, વિલાસવાળી યુવતીઓ અને શ્વેત છત્રથી ઉભાવલ
લક્ષ્મીનું સુખ સ્થિર હોય, એમ અનુભવાય છે; પણ તે કર્મના
અવધિ આવી રહેતાં તો તે સર્વે, કામક્રીડાના કલકુમાં તૂટી
ગયેલા દોરાવાળા મૌક્રિક હારના મૌક્રિકની પેઠે, સપાટાબંધ
દૃશ્યે દિશાએ વેરાઈ જાય છે—અસ્ત પામી જાય છે. ૨

વિવેકી પુરુષને પણ સ્ત્રીનાં કટાક્ષ ન વાગ્યાં હોય ત્યાં
સૂધી જ તેના હૃદયમાં વિવેક રહે છે.

રયોદ્ધતાવૃત્ત

તાવદેવ કૃતિનાં દ્વાદિ સ્ફુરત્યેષ નિર્મલવિવેકદીપકઃ ।

યાવદેવ ન કુરઙ્ગચ્છ્રુપાં તાઙ્યતે ચપલ્લોચનાંબલેઃ ॥ ૩ ॥

જ્યાં સૂધી કુરંજના જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓનાં ચંચળ
નેત્રકટાક્ષ ન વાગ્યાં હોય, ત્યાં સૂધી જ વિવેકી પુરુષના
હૃદયમાં પણ નિર્મળ વિવેકદીપક પ્રકાશે છે. ૩

સ્ત્રીને જોધને જેમને વિકાર થતો નથી, તેમને જ ધન્ય છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ધન્યાસ્ત યઃ ચપલાયતલોચનાનાં

સારુણ્યવર્ષધનપીનપયોધરાણામ્ ।

ક્ષામાંદરોપરિલસન્નિવલીલતાનાં

દૃષ્ટ્વાડઽઽર્કતિ વિજૃંભિતિમેતિ મનો ન ચેવામ્ ॥ ૪ ॥

ચપળ અને દીર્ઘ નેત્રવાળી, યૌવનના મદમાં તથાતી,
પુષ્ટ અને મોટાં પયોધરવાળી તથા જેમના કૃશ ઉદર ઉપર
ત્રિવલ્લી પડેલી હોય છે એવી સ્ત્રીઓની આકૃતિ જોધને જે-
મના મનમાં વિકાર થતો નથી, તે જ પુરુષોને ધન્ય છે. ૪

કહેવું રહેલ છે, પણ કંરવું દુસ્તર છે.

માલિનિવૃત્ત

જઘનમરુણરત્નગ્રન્થિકાઙ્ગીકલાપમ્ . .

કુચલયનયનાનાં કો વિહાતું સમર્થઃ ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રશ્રવણથી વાંચાણાં પંડિતોની વાણીમાં 'સીનો સંય
ન કરવો' એવી વાત જ થાય છે, પણ ત્યાગ થતો નથી;
કારણ કે જેપર લાંલ રત્નથી ઘુંથેલો મેખલાંમણિ હોય છે,
એવું કમળોનયના સીઓતું જઘન વળવા કોણું સમર્થ છે? ૫
હાથીતો મર્ષ કરવામાં કેટલાક શૂરા છે, પરંતુ કામને નિત-
નાંસે તો વિરલ જ હોય છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

મત્તેભકુમ્ભદલને મુવિ સન્તિ શૂરાઃ

કેચિત્પ્રચ્છન્દમ્ભરાજયધેડપિ દક્ષાઃ ।

કિન્તુ દ્રવીમિ વલિનાં પુરતઃ પ્રસદા

ફન્દર્પદર્પદલને વિરલા મનુષ્યાઃ ॥ ૬ ॥

મહમત્ત હસ્તીનાં ઝંડરથળ કાંડી નાંખે એ...
પૃથ્વી ઉપર છે અને કેટલાક પ્રચંડ સિંહનો વધ કરવામાં
પણ કુશળ છે; પરંતુ હું બળવાનોની સમક્ષ આગ્રહથી ઠકું
ધું કે, કંદર્પનો હર્ષ ઉતારનારા મનુષ્યો વિરલા જ છે. ૬

સીઓતું શું શું બંધનકર્તા નથી ?

વંશસ્થવૃત્ત

સ્મિતેન ભાવેન ચ લજ્જયા મિયા પરાઙ્મુલ્લરઘકટાક્ષવાક્ષણઃ
વચ્ચાંમિરીપ્યાકલદ્વેન લીલયા સમસ્તમાર્ચઃ સ્વત્તુ વન્ધનં સ્ત્રિયઃ

મહ હાસ્ય, હોવભાવ, લજ્જા, ભય, આહું ભેલું, અર્ધ
વચ્ચેલ આંખે ભેલું, મધુર વાપણ, ઈર્ષ્યા, કલેશ અને
વિદાસ, એ સીઓના સંઘળા લાવો પુરુષને બંધનરૂપ છે. ૭

શ્રી કૈાને વશ કરતી નથી ?

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ઘતાશ્ચલદ્વલયસહતિમેષલોત્ય

શ્ચઙ્કારનૂપુરરવાદ્ધતરાજહસ્ય* ।

કુર્ચન્તિ કસ્ય ન મનો વિવશ તરુણ્યા

વિનસ્તમુગ્ધહરિણીસદૃશાક્ષિપાતૈ ॥ ૮ ॥

ઉંચા નીચા થવાથી ખણખણાટ કરી રહેલા વલયોના અને મેખલાના ઝમકારથી તથા નૂપુરના શબ્દથી રાજહસીઓનું આકર્ષણ કરનારી, ત્રાસ પામેલી સુદર હરણીના જેવા નેનના કટાક્ષથી શ્રીઓ કૈાના મનને વ્યાકુળ કરતી નથી ? તાત્પર્ય-શ્રીઓ સર્વથા પુરુષને વશ કરે છે. ૮

શ્રી જ સુખદુ ખનું કારણ છે

શ્વવજ્રાવૃત્ત

સત્ય જના વન્મિ ન પક્ષપાતાહ્લાકેપુ સર્વેષ્યતિતથ્યમેતત્ ।

નાન્યન્મનાહારિ નિતયિનીભ્યા દુ સ્વસ્ય હતુર્ન દિ કશ્ચિદન્ય. ૯

હે જનો ! નિતળિની શ્રીઓથી ખીજી કંઈ (પણ) મનોહારી નથી, તેમ તેના જેવો ખીજો દુ ખનો હેતુ પણ નથી જ, એમ હું પક્ષપાતથી કહેતો નથી, પણ સત્ય કહું છું સર્વ લોકોમા આ અતિ સત્ય છે ૯

શ્રીઓના સ્વાભાવિક કટાક્ષ વગેરેને જોઈ, 'આ મારા પ્રત્યે કટાક્ષ કરે છે' એમ સમજી મૂઠ પુચ્છ મોહ પામે છે, તે ભમરાના દૃષ્ટાંતથી કહે છે

શ્વવજ્રાવૃત્ત

લીલાવતીનાં સહજા સ્વમાવાસ્ત ઘન મૂઢસ્ય હૃદિ સ્ફુરન્તિ ।

રાગો નલિન્યા દિ નિસર્ગસિદ્ધસ્તત્ર મ્રમત્યેઽ મુઘા પડધિ. ૧૦

કટાક્ષ વગેરે શ્રીઓના સ્વાભાવિક ધર્મો છે, અને તે ધર્મો મૂઠ પુરુષના હૃદયમા પ્રકાશે છે તેમા દૃષ્ટાંત-ઠમળનો

રગ સ્વભાવસિદ્ધ છે, અને તેમા બ્રમર વ્યર્થ જ લાગ્યા કરે છે. અભિપ્રાય-જેમ બ્રમર કમળના રગને જ આ રગ મારે માટે છે એમ માને છે, તેમ મૂઢ પુરુષ સ્ત્રીઓના કટાક્ષને જોઈને 'આ મને કટાક્ષ મારે છે' એમ માને છે ૧૦

શ્રી ઉપર આસક્તિ જ પ્રણામ વગેરેનું કારણ થાય છે
શાર્દૂલચિકીઢિતયુત

સિદ્ધાધ્યાસિતકન્દ્રે હરવૃષસ્કન્ધાયગાઢદ્રુમે
ગદ્ગાધૌનશિલાતલે હિમવતઃ સ્થાને સ્થિતે ધ્રેયસિ ।

૫ કુર્યાત શિર પ્રણામમલિનં મ્લાનં મનસ્વી જનો
યદ્વિનસ્તકુરજ્જશાયનયના ન સ્યુ સ્મરાત્ત્વસ્ત્રિય ॥૧૧॥

જો બચ્ચીન થયેલા હરિણના જગ્યાના જેવા નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ કામદેવનું શસ્ત્ર ન હોય તો કયો મનસ્વી મનુષ્ય પ્રણામથી મલિન અને ખેદવાળું મસ્તક કરત? અર્થાત્ કોઈ નહીં, કારણ કે જેની શુદ્ધામા સિદ્ધ પુરુષો વસે છે, જેના વૃક્ષોની સાથે શકરનો પોઠીઓ કાઢ ઘસે છે અને જેના શિલાતળને ગંગાજી ધૂવે છે, એવા કટાક્ષકારક હિમાલય પર્વતનું નિર્જન સ્થાન વિદ્યમાન છે (અર્થાત્ શ્રી ઉપર આસક્તિ ન થાત તો સર્વે ઉપદ્રવ રહિત હિમાલય પર્વતમા જઈને વસત, પણ સ્ત્રીને પ્રણામ વગેરે કરત નહીં) ૧૧

આ સસારમા જેમ પરાપકારથી ખીલુ ઉત્તમ પુરુષ નથી, તેમ કમલ સરખા નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ વિના ખીલુ કાંઈ પણ સુદર નથી

શિવરિણીવૃત્ત

મયન્તો વેદાન્તગ્રણિહિતધિયામાત્તગુરવો
વિચિત્રાલાપાનાં વયમપિ કવોનામનુચરા ।

તથાપ્યેનદ્વૃમ્મો નદિ પરહિતાત્પુણ્યમધિક
ન ચામ્મિન્ સસાર કુવલયદદા રમ્યમપરમ્ ॥૧૨॥

તમે વેદાંતીઓના હિતકારક શુરુ છે, તો અમે પણ વિચિત્ર લાપણ કરનાર કવિઓને અનુસરનાર છીએ; તથા અમે એટલું તો કહીએ છીએ કે, આ જગતમાં પરોપકારથી બીજું અધિક પુણ્ય નથી અને કમલનયના સ્ત્રીઓથી બીજું (કંઈ) સુંદર નથી । ૧૨

પર્વતના નિતંબ (તળેટી) અને સ્ત્રીના નિતંબ એ બન્ને મુખ્ય આપનાર છે, પણ તેમાં કાણુ વિશેષ મુખ્ય આપે છે ?
ઉપજાતિવૃત્ત

માત્સર્યમુત્સાર્ય વિચાર્યકાર્ય-

માર્યાઃ સમર્યાદમિદં ઘદન્તુ ।

સેવ્યા નિતમ્બાઃ કિમુ ભૂધરાણા-

મુત સ્મરસ્મેરનિતમ્બિનીનામ્ ॥ ૧૩ ॥

‘હે આર્ય પુરુષો ! ધર્મ્યાને દ્વંદ્વ કરી (વધા) કાર્યનો વિચાર કરીને, શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે જ ઉત્તર આપો કે, શું પર્વતોના નિતંબનું સેવન કરવું, કે કામદેવનાં મંદ હાસ્યવાળી સ્ત્રીઓના નિતંબનું સેવન કરવું ? ૧૩

અધિકાર પ્રમાણે પર્વતનાં નિતંબ અને સ્ત્રીઓનાં નિતંબ બન્ને સેવવાં.

માલિનીવૃત્ત

કિમિહ વદુભિર્કર્ત્યુક્તિશૂન્યઃ પ્રલાપે-

ઠ્યમપિ પુરુષાણાં સર્વદા સેવનીયમ્ ।

અમિનવમદલીલાલસં સુન્દરીણાં

સ્તનમરણરિચિદ્ધં યૌવનં વા ઘનં વા ॥ ૧૪ ॥

આ જગતમાં યુક્તિ વગરનાં ઘણાં વ્યર્થ બકવાદનું શું પ્રયોજન છે ? પુરુષોએ ‘નવીન મદની લીલાથી’ સુંદર અને સ્તનના ભારથી મદવાળું સ્ત્રીઓનું ‘યૌવન અથવા વન’ એ બન્ને સદા સેવવાં જોઈએ. ૧૪

તારપર્ય-વૈરાગ્ય ન બ્યાપ્યો હોય તો યુવાન સ્ત્રી સેવવી
અને વૈરાગ્ય બ્યાપ્યો હોય તો વન સેવવું, કારણ કે અવસ્થા
પ્રમાણે બંને સુખ આપે છે

સ્ત્રીએ આનિગન કરાવનાં જે માણસ સૂવે છે, તેને ધન્ય છે
વસન્તતિલ્પાવૃત્ત

મત્તેમકુમ્ભપરિણાહિનિ કુદ્ધુમાર્દ્રે
ફાન્તાપયોધરતટે રસસેદ્ધિન્ન ।

વક્ષા નિધાય મુજપત્તરમધ્યવર્તી

ધન્ય ક્ષપા ક્ષપયતિ ક્ષણલ્બ્ધનિદ્ર ॥ ૧૫ ॥

કામક્રીડાના પરિક્ષમથી થાકી ગયેલા, મોટા હાથીના ગડ-
રથે લેવા પડેલા અને કુકુમથી ભીંજાયેલા સ્ત્રીના સ્તન ઉપર
પોતાની છાતી માખીને સ્ત્રીના હાથરૂપી પાખરામાં શયન કરીને,
સાણવાર (જે) નિદ્રામાં રાત્રિ ગાળે છે, તેને ધન્ય છે ૧૫

તારપર્ય-આ જગતમાં સ્ત્રીની સાથે પરસ્પર આલિંગન
કરીને સૂવું, તે જ સુખનું કારણ છે

અતિ રૂપવાળી સ્ત્રીને નોંધ મોહ પામે ન અને તે ન પ્રાપ્ત
થતા કોઈ પુરુષની 'આ સ્ત્રી દુર્લભ છે એમ જણાવનારી ઉક્તિ
શિશ્વરિણીવૃત્ત

જમાગ્રાત પુષ્પ કિસ્તલયમલ્લૂન કરકદૈ-

રનાગ્રિદ્ધ રત્ન મધુ નવમનાસ્વાદિતરસમ્ ।

અસ્થળંડ પુષ્પાના ફલમિવ ચ નદ્રૂપમનગ્મ્ ।

ન જાને માત્તાર કમિદ સમુપસ્થાસ્યત વિધિ ॥ ૧૬ ॥

કુમારિકાનું રૂપ ન સુધેલા પુષ્પ જેવું છે, ન ખવડે ન છેદા
યલા નવાકુર જેવું છે, ન વિધેલા રત્ન જેવું છે, ન ચાખેલા નવા
મધ જેવું છે અને પુણ્યના અખડ ફળ જેવું છે, તો કયા બોક્તા
પુણ્યને તે સ્ત્રી બ્રહ્મા મેળવી આપશે, એ હું બાણુતો નથી. ૧૬

તૃણા નિતાય એવી નથી.

સાધરાવૃત્ત

રાજન્ તૃણામ્બુરાશેર્ન હિ જગતિ ગતઃ કશ્ચિદેવાવસાનં
કોવાઽર્થોઽર્થેઃ પ્રભૂતૈઃ સ્વવપુષિ ગલિતે યૌવને સાનુરાગઃ ।
ગચ્છામઃ સદ્ધ યાવદ્વિકસિતનયનેન્દીવરાલોકિનીના-
માક્રમ્યાક્રમ્ય રૂપં જ્ઞાદિતિ ન જરયા લુપ્યતે પ્રેયસીનામ્ ॥૧૭॥

હો રાજન્ ! જગતમાં કેાઈ પણ પુરુષ તૃણારૂપી સમુ-
દ્રના પારને પહોંચ્યો નથી, માટે પુષ્કળ ધનનું શું પ્રયોજન
છે ? (અર્થાત્ કંઈ નહીં.) પોતાનું શરીર શિથિલ થાય છે,
ત્યારે યૌવનની ધમ્મ રહે છે; માટે ફૂલેલાં શ્યામ કમલ
જેવાં નેત્રવાળી આરી. સ્ત્રીઓનાં રૂપનો ઘડપણ જલદી બળા-
ત્કારથી નાશ ન કરે, તેટલા વખતમાં અમે ઘેર જઈએ. ૧૭
પરદેશમાં કમાવા ગયેલા પુરુષની આં ઉક્તિ છે.

આર્યો

उपरि घनं घनपटलं तिर्यग्गिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।

क्षितिरपि कन्दलधवला दृष्टिं पथिकः क यापयतु ॥ १८ ॥

ઉપર જીવે તો મેઘનો ઘાટો સમુદાય છે, આડું જીવે
તો જેમાં મયૂરો નાચે છે તેવા પર્વતો છે અને પૃથ્વી પણ
નવાંદુસ્થી ધોળી છે, ત્યારે પ્રવાસી પુરુષ કેઈ તરફ જઈ
દૃષ્ટિને સુખ આપે ? ૧૮

અર્થાત્-સ્રીના સહવાસ જ સુખનું કારણ છે.

આ સંસારમાં પંડિતોનો જે પ્રકારે કાળક્ષેપ થાય છે.

સાધરાવૃત્ત

/સંસારેઽસ્મિન્સારે પરિણતિતરલે દ્વે ગતી પંચિડતાનાં
તત્ત્વજ્ઞાનામૃતામ્મઃપ્લવલુલિતધિયાં યાંતુ કાલઃ કદાર્ચિત્ ।
નોચેન્મુગ્ધાજ્ઞાનાનાં સ્તેનજઘનઘનાભોગસંસર્ગિણીનાં
સ્થૂલોપસ્થસ્થલીપુ સ્થંગિનકરતલસ્પર્શલોલોચમાનામ્ ॥૧૯॥

આ અસાર અને નાશવાળા સંસારમાં પંડિતોની જે પ્ર-
કારની પ્રવૃત્તિ હોય છે. તેઓએ કદાચિત્ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી અમૃત
જળમાં ધુન્નિને ગોથાં મરાવવામાં કાળ કાઢવો; પરંતુ જે પોતાને
તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તેા સ્થિરતાથી ભરાઉ સ્તન અને ભરાઉ બંધ-
વાળી મુઘાંગનાના મોટા ઉપરથ સ્થળમાં તૃણુસહિત
હસ્તતલથી સ્પર્શ કરવામાં ઉઘમી થઈ કાળક્ષેપ કરવો. ૧૬

તાત્પર્ય-જ્ઞાન થયું હોય તેા સર્વદા તત્ત્વવિચાર કરવો,
નહીં તેા સર્વદા શ્રીસેવન કરવું.

વિદ્વાન્ પુરુષ પશુ સ્ત્રીને બેઈ મોહ પામે છે.

શાર્દૂલયિકીકિતવૃષ

કાન્તેત્યુત્પલ્લોચનેતિ વિપુલધોળીમરેત્યુત્સુકઃ

પીનોત્તુન્નપયોધરેતિ સુમુલામ્મોજેતિ સુમૂરિતિ ।

દદ્ધા મુહ્યતિ મોદતેઽભિરમતે પ્રસ્તૌતિ વિદ્વાનપિ

પ્રત્યક્ષામલિપુત્રિકાં સ્ત્રિયમહો મોહસ્ય દુષ્પેદિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

કેવું આશ્ચર્ય છે કે, વિદ્વાન્ પુરુષ પશુ પ્રત્યક્ષ છરીના
જેવી સ્ત્રીને બેઈ મોહ પામે છે, પ્રસન્ન થાય છે, અને તેમાં
અત્યાસક્ત થઈનેજ સ્તુતિ કરે છે અને ક્રીડા કરે છે કે-હે કાંતા!
હે કમલ જેવાં નેત્રવાળી ! હે મોટા નિતંબવાળી ! હે ભરાઉ અને
ઉંચા સ્તનવાળી ! હે કમલ જેવાં સુંદર મુખવાળી ! અને હે
સુંદર બ્રુકુટિવાળી ! અહો આ મોહની ખરાબ ચેષ્ટા છે. ૨૦

અર્થાત્-મોહથી વિદ્વાન્ પશુ સ્ત્રીમાં લંપટ થાય છે.

નીચેના પાંચ શ્લોકથી શંગારના આલંબનરૂપ સ્ત્રીનું વર્ણન

કરવામાં આવે છે.

શિલ્પરિણીવૃષ

કચિત્સુમૃમઙ્ગૈઃ કચિદપિ ચ લજ્જાપરિગતૈઃ

કચિન્મીતિવસ્તૈઃ કચિદપિ ચ લીલાવિલસિતૈઃ ।

નવોદાનામેતૈર્વદનકમલેનેત્રલસિતૈ

સ્ફુરત્રીલાન્જાના પ્રવરપરિકીર્ણાં દિશ ॥ ૨૧ ॥

કોઈ વેળા સુઠર બુધ્ધિભગવાળા, કોઈ વેળા લજ્જાથી
ઠરેલા હાવભાવવાળા, કોઈ વેળા ભયથી ચમકેલા, કોઈ વેળા
હીલાથી ઠરેલા હાવભાવવાળા તેમજ નેત્રના વિલાસવાળા
નવોદાના મુખકમળોથી દિશાઓ, બાણે ડોલતા શ્યામ કમળના
સમુદાયથી, છવાયેલી હોય તેવી જણાય છે ૨૧

તાત્પર્ય-શ્રીઓ ઉપર અત્યંત આસક્ત પુરુષોને શ્રીઓના
મુખ વગેરેનું સ્મરણ થાય છે અને તેના જેવી ખીણ વસ્તુઓનું
પણ સ્મરણ થાય છે

શ્રીઓનું સ્વાભાવિક બૂપણ

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

ઘન્રત્ન ચન્દ્રવિડમ્બિ પદ્મજપરીહાસક્ષમે શ્લોચને

ઘર્ણ સ્વર્ણમપાકરિષ્ણુરલિનોજિષ્ણુ કચાનાં ચય ।

વક્ષોજાવિમકુમ્ભવિન્નમહરૌ ગુર્વી નિતમ્બસ્થલી

વાચોદારિ ચ માર્દવ યુવતિષુ સ્વાભાવિક મણ્ડનમ્ ॥ ૨૨ ॥

અદ્રનો તિરસ્કાર ઠરેતેવું મુખ, કમળનો પરિહાસ કરવામાં
સમર્થ એવા નેત્ર, સોનાથી સરસ વર્ણ (અગરગ), બ્રમર જેવા
શ્યામ કંથ, હાથીના ગડથળની શોભાને હરીલે તેવા (ભરાઉ)
મ્તન, ભારે નિતબ, મનોહર વચન અને કોમળપણું, આ
શ્રીઓનું સ્વાભાવિક બૂપણ છે ૨૨

એક જ આ જો આસક્ત હોય તો અમૃતની પેટે મુખ
આપે છે અને વિરક્ત હોય તો ઝેરની પેટે દુઃખ આપે છે.

અનુષ્ટુપ

નામૃત ન વિષ કિંચિદેષા મુક્ત્યા નિતમ્બિનીમ્ ।

સૈવામૃતલતા રક્તા વિરક્તા વિપવહરી ॥ ૨૩ ॥

એક સ્ત્રીને છોડી બીજું કાંઈ અમૃત કે ઝેર નથી-અર્થાત્
એ જ અમૃત અને ઝેરરૂપ છે; કારણ કે સ્ત્રીને આસક્ત હોય
તો અમૃતની વેલી જેવી થઈ પડે છે, એટલે તેના જેવું સુખ
આપે છે, અને જો વિરક્ત હોય તો વિધવેલી થઈ પડે છે, એટલે
તેના જેવું દુઃખ આપે છે. ૨૩

સ્વાભાવિક કટાક્ષ વગેરે બાવ સ્ત્રીઓને અલંકારની પેઠે
શોભા આપે છે ન શસ્ત્રની પેઠે પુરોના હાથને મેદ છે.

શાલ્મીનીવૃત્ત

મૃચાતુર્યાશુચ્ચિતાક્ષાઃ કટાક્ષાઃ
સ્નિગ્ધા યાચો લજ્જિતાંતાશ્ચ હાસાઃ ।
લીલામન્દં પ્રસિયતં સંસ્મિતં ચ
સ્ત્રીણામેતદ્દૂષણં ત્રાયુધં ચ ॥ ૨૪ ॥

ભુકુટિનાં ચાતુર્યથી સંકેતવાળાં છે નેત્ર જેનાં એવાં
કટાક્ષ, પ્રેમવાળાં વચનો, લજ્જાવાળાં હાસ્યો, લટકાથી મઢ મેદ
ચાલવું અને મંદ મંદ હાસ્ય, આ મધનાં સ્ત્રીઓનાં અલંકાર
અને શસ્ત્ર છે. ૨૪

આવતી જીવાની વખતે સ્ત્રીઓના જે જે બાવ થાય છે,
તે સધળા સુંદર હોય છે.

શિવરિણીવૃત્ત

સ્મિતં કિંચિદ્દન્ત્રે સરલતરલ્લો દષ્ટિવિમવઃ
પરિસ્પન્દો યાચામમિનવવિલાસોત્કિસરસઃ ।
ગતીનામારમ્મ. કિસલયિતલીલાપરિકરઃ

સ્પૃશન્ત્યાસ્તારુણ્યં કિમિદ્ નદિ રમ્યં મૃગદશ. ॥૨૫॥

સુખ ઉપર મંદ મંદ હાસ્ય, સરલ અને તરલ-દૃષ્ટિને
વેલવ, નવીન શૃંગારમય લાપણીથી સસ્સ એવી વાણીની રચના
અને નવાકુરવાળી લીલાના સમૂહવાળો ગમનનો આરંભ, આ

સઘળા આવતી બુવાનીવાળી સ્ત્રીના ગુણોમા કયો ગુણ મનોહર નથી?—અર્થાત્ સર્વે મનોહર છે ૨૫

પુરુષ જના સૂધી સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિરૂપી ખાણથી વિધાતો નથી, ત્યાં સૂધી સન્માર્ગ વગેરેનું આચરણ કરે છે.

સાધરાવૃત્ત

સન્માર્ગે તાવદાસ્તે પ્રમચતિ પુરુષસ્તાવદેવેન્દ્રિયાણામ્
લજ્ઞાં તાયદિધત્તે વિનયમપિ સમાલમ્બતે તાવદેવ ।

મૂંચાપાકુદ્દમુક્તા. શ્રવણપથગતા નીલપદ્માણ દત્તે
યાવલીલાવતીના ન હૃદિ ધૃતિમુખો દૃષ્ટિયાણા પતન્તિ ॥૨૬॥

ભ્રુકુટિરૂપ ધનુષથી કાન સૂધી ખેંચીને મૂકેલા, શ્યામ છેડાવાળા અને ધૈર્યને ચોરનારા સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિરૂપી ખાણ, જ્યાં સૂધી હૃદયમા પેસતા નથી ત્યાં સૂધી પુરુષ સન્માર્ગમા રહે છે, ઇંદ્રિયોને વશમા રાખે છે, લજ્જા રાખે છે અને વિનયને પણ ત્યાં જ સૂધી આશ્રય કરે છે. ૨૬

અમૃત જેવું પણ સ્ત્રીમુખ પરિણામમા વિષ જેવું થાય છે, તેપર ઝેર કાચનાના પદાર્થ દેખાત.

શિલરિણીવૃત્ત

યદેતત્પૂર્ણેન્દુલુતિહરમુદારાદૃતિધર

મુસાબ્જ તન્વદ્વચા ફિલ વસતિ યન્નાધરમધુ ।

इद नर्त्किपाङ्गुमफलमिदानीमतिरस

व्यतीतेऽस्मिन्काले विषमिव भविष्यत्यसुखदम् २७

જેમાં અધરામૃતનો વાસ છે એવું, સોળે કળાએ ઉગેલા ચંદ્રની કાર્તિને પણ આખી પાડે એવું અને સરલ આકૃતિવાળું આ નાનુકડીનું મુખક્રમણ ઝેર કાચવા જેવું છે. તથાપિ યૌવન-કાળે અતિ રસથી ભરેલું લાગે છે, પણ બુવાની જતી રહ્યા પછી ઝેર જેવું દુઃખકર થઈ પડ્યું છે. ૨૭

હવે સંસારમાં દુષ્ટ રાજાના મહેલના દરવાજાની સેવા કરવાથી ખેદ પામેલા મનવાળા પુરુષો તરુણીઓના આધારથી સ્થિર ચિત્તવાળા થાય છે.

સમ્પરાવૃત્ત

સંસારેઽસ્મિન્નસારે કુનૃપતિમવનદ્વારમેવાવલમ્બ-
ધ્યાસદ્ગ્ધસ્તથૈર્ય કયમમલધિયો માનસં સંનિદ્ધ્યુ. ।
યદ્યેતાઃ પ્રોધદિન્દુદ્યુતિનિચયમૃતો ન સ્યુરમ્ભોજનેન્ના
પ્રેક્ષત્કાઞ્ચીકલાપાઃ સ્તનમરવિનમન્મધ્યમાગાસ્તદ્ગ્ધ ॥૨૮॥

આ અસાર સંસારમાં, જો ઉગતા ચંદ્રની કાંતિના સમુદાયને ધારણ કરવાવાળી, ઠમણ જેવાં નેત્રવાળી, ખણુખણાટ કરતી કટિમેખલાવાળી અને સ્તનના ભારથી જેના મધ્ય ભાગ નમતા હોય છે એવી તરુણ સ્ત્રીઓ ન હોત તો, દુષ્ટ રાજાના મહેલના દરવાજાની સેવાના આધારના અધ્યાસથી જેનું ધૈર્ય રહેતું નથી, એવા સ્વચ્છ બુદ્ધિવાળા પુરુષો, પોતાનાં મનને કયે પ્રકારે સ્થિર રાખત? અર્થાત્ કોઈ પ્રકારે સ્થિર રાખી શકત નહીં. ૨૮

સાર-દુષ્ટ રાજાની સેવાથી મનમાં ખેદ પામતા પુરુષોનું ચિત્ત ઉપર વર્ણવેલી સ્ત્રીનાં સેવનથી સ્થિર થાય છે.

વસત ઋતુ આવે તમારે કામને ઉદ્દીપન કરનાર પદાર્થોના શુભ પ્રકટ થાય છે, એ સમયે પાંચ સ્ત્રીઓથી વસત ઋતુનું વર્ણન. હરિણીવૃત્ત

પરિમલમૃતં વાતાઃ શાણા નરાંકુરકોદયો
મધુરવિસ્તોત્કળા વાચઃ પ્રિયા. પિકપક્ષિણામ્ ।
વિરલસુરતસ્વેદોદ્વારા વધૃત્તદનેન્દ્રઃ

પ્રસરતિ મધૌ રાગ્યાં જાતો ન કસ્ય શુણોદયઃ ॥૨૯॥

વસંત ઋતુનો ફેલાવ થાય છે ત્યારે વાંચુ સુગંધીને ધરતી કરે છે (એટલે સુગંધી વાંચુ પાય છે), શાખાઓમાં

નવાકુર આવે છે, કાચલો ઉલટા ઉત્પન્ન કરનારી મધુર ને પ્રિય વાણી બોલે છે અને રાત્રિમાં ચંદ્ર જેવાં સ્ત્રીઓના મુખ ઉપર કામ ક્રીડાના પરિશ્રમથી પારવા પારવા પસીનાના મોતીઓ બંધાય છે, માટે વસત ઋતુમાં કોના ગુણનો ઉદય થતો નથી? અર્થાત્ સર્વના ગુણનો ઉદય થાય છે. ૨૯

દ્રુતવિલંબિતશૃત

મધુરયં મધુરૈરપિ કોકિલાકલકલેર્મલયસ્ય ચ વાયુભિઃ ।
વિરહિણઃ પ્રણિહન્તિ શરીરિણાં વિપદિ હન્ત સુધાપિ વિવાયતે ॥
આ વસત ઋતુ, કાચલના મધુર કલરવોથી અને મલયા-ચળના વાયુઓથી વિરહી પુરુષોને સતાપે છે. વિપત્તિમાં અમૃત પણ વિષ જેવું થઈ પડે છે. ૩૦

શાર્દૂલવિકીર્ણિતશૃત

આવાસઃ કિલ કિંચિદેઘ દયિતાપાર્શ્વે વિલાસાલસ.
કર્ણે કોકિલકામિનીકલરવઃ સ્મેરો લતામણ્ડપઃ ।
ગોષ્ઠી સત્કવિભિ સમં કતિપયઃ સેવ્યાઃ શિતાંશોઃ કરાઃ
કેવાંચિત્સુખયન્ત્યઘેહિ હૃદયે ચંત્રે ત્રિચિત્રાઃ ક્ષપા ॥ ૩૧ ॥
હે જન! ચિત્ર માસની વિચિત્ર રાત્રિઓ કોઈ પુરુષોને હૃદયમાં મુખ ઉપભવે છે એમ સમજ. કારણ કે તે રાત્રિઓ નાની થવાથી સ્ત્રીના પડખામાં વિલાસથી મંદ એવો આવાસ થોડો થાય છે-એટલે તેની પાસે થોડો વખત રહેવાય છે અને કાનમાં કાચલોનો મધુર કલરવ સાંભળવામાં આવે છે, લના-મંડપ પ્રકૃતિવત થાય છે, કેટલાક સારા કવિઓની સાથે આલાપ થાય છે અને ચન્દ્રના કિન્ચો સેવવા લાયક થાય છે. ૩૧

શાર્દૂલવિકીર્ણિતશૃત

પાન્યસ્ત્રીરિરહાનલાદ્યુતિકયામાતન્વતી મક્ષરી
માકન્દેપુ પિકાક્ષનામિરધુના સાંન્કળમાલોક્યતે ।

અપ્યેતે નવપાટલાપરિમલપ્રાગ્મારપાટચરા

ચાન્તિ ક્ષાન્તિચિતાનતાનવકૃત. શ્રીલક્ષ્મણશેલાનિલા. ॥૩૨॥

વસંત કાળમા આબરાઈઓમા રહેલી કાચલો પ્રવાસી
જનની સ્ત્રીઓને વિરહરૂપી અગ્નિમા હોમવોની વાતો કરતી
આબાની મજરીને ઉત્કંઠથી નિહાળ્યા કરે છે અને નવીન
પાટલાના પુષ્પોની પુષ્કળ સુગંધીને ચોરવાવાળા, એટલે
તેના સુગંધીવાળા અને મોટા પરિશ્રમને દૂર કરવાવાળા
મલયાચળના વાયુઓ વાય છે. ૩૨

આર્થ

સદ્ધારકુસુમકેસરનિકરભરામોદમૂર્ચ્છિસદિગન્તે ।

મધુરમધુવિધુરમધુપે મધૌ ભવેઋસ્ય નોત્કળ્ઠા ॥ ૩૩ ॥

વસંત ઋતુ કે જેમા આબાના પુષ્પ (મોર)ના સમુ
દાયની સુગંધી દિશાઓમા ફેલાય છે અને જેમા સુદર
મકરંદથી ભરેલો બ્યાકુળ થાય છે, એવી વસંત ઋતુમા
કોને હિતકંઠ થતી નથી? અર્થાત્ સર્વને યાય છે ૩૩

મીઠમ ઋતુમા પણ હરિ અને કામદેવને વધારનાર પદાર્થો
છે, માટે તે પદાર્થો બતાવીને વસંત ઋતુનું વર્ણન કર્યો પછી તથા
સ્તોત્રથી મીઠમ ઋતુનું વર્ણન કરે છે.

વસન્તતિલકાદૃત

અચ્છાદ્રંચન્દનરસાર્દકરા મૃગાશ્યો

ધારાગૃહાણિ કુસુમાનિ ચ કૌમુદી ચ ।

મન્દો મરુત્સુમનસઃ શુચિ હર્મ્યપૃષ્ઠ

પ્રીષ્ઠે મદ ચ મદન ચ વિવર્ધયન્તિ ॥ ૩૪ ॥

સ્વચ્છ અને આદ્ર ચદન રસથી જેઓના હાથ ભીંજાયલા
હાય છે એવી હરિણાક્ષીઓ, કૃવારાવાળા ઘર, પુષ્પ, ચાદની,

સુખકારક રૂપશીવાળો વાયુ, માલતી લતા અને ધવલ એંગા-
શીઓ, શ્રીભ્રમ ઋતુમાં હર્ષ અને કામદેવને વધારે છે. ૩૪
શિલ્પરિણીવૃત્ત

ઋજો હૃદ્યામોદા વ્યજનપવનશ્ચન્દ્રકિરણાઃ
પરાગઃ કાસારો મલયજરજઃ સીધુ વિશદમ્ ।

શુચિઃ સૌધોત્સન્નઃ પ્રતનુ વસનં પદ્મકજદશો
નિદાઘાર્તા હોતસુખમુપલભન્તે સુહૃતિનઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીભ્રમ ઋતુથી પીડાયલા પુણ્યવાન પુરુષોને મનોહર
સુગંધવાળી માળાઓ, પંખાનો પવન, ચંદ્રનાં કિરણો, મક-
રંદ, સરોવર, ચંદનનું ચૂર્ણ, સ્વચ્છ મધ, મહેલનો શુદ્ધ
મધ્ય ભાગ, શીણાં વસ્ત્ર અને કમલ જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ,
આટલી વસ્તુનું સુખ મળે છે. ૩૫

શિલ્પરિણીવૃત્ત

સુધાશુભ્રં ધામ સ્ફુરદમલરશ્મિઃ શશધરઃ
પ્રિયાવકત્રામ્ભોજં મલયજરજશ્ચાતિસૂરભિ ।

ઋજો હૃદ્યામોદાસ્તદિદમખિલં રાગિણિ જને
કરોત્યન્તઃ ક્ષોભં ન તુ વિષયસંસર્ગવિમુત્રે ॥ ૩૬ ॥

કળી ચૂના વગેરેથી સજ્જત ઘર, સ્ફુરાયમાન અને સ્વચ્છ
કિરણોવાળો ચંદ્ર, કમલ જેવું સ્ત્રીનું મુખ, અતિ સુગંધી
ચંદનનું ચૂર્ણ અને મનોહર સુગંધીવાળી માળાઓ, આ સઘળી
વસ્તુઓ, આસક્તિવાળા પુરુષના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન
કરે છે, પરંતુ વિષયના સંબંધથી વિમુખ એટલે વૈરાગ્યવાળા
પુરુષના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરતી નથી. ૩૬

પાંચ શ્લોકથી વર્ષાઋતુનું વર્ણન

દોષકટ્ટ

તદ્ગીવેષા ક્ષીપિતકામા વિકસિતજાતિઃ પુણ્યસુગન્ધિઃ ।
ઉન્નતપીનપયોધરમારા પ્રાવૃદ્ તનુતે કસ્ય ન હર્ષમ્ ॥ ૩૭ ॥

જેમ સ્ત્રીમાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વર્ષા ઋતુથી પણ કામ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ સ્ત્રી કેશમા જાંઘનાં પુષ્પને ધારણ કરે છે, તેમ વર્ષા ઋતુમાં પણ જાંઘનાં પુષ્પો ફૂલે છે, જેમ સ્ત્રીના શરીર વગેરેમાં સુંદર સુગંધી હોય છે, તેમ વર્ષા ઋતુમાં પણ સુંદર સુગંધી હોય છે, જેમ સ્ત્રીઓમાં ઉંચા ને મોટા પથોધર (સ્તન) હોય છે, તેમ વર્ષાઋતુમાં પણ ઉંચા ને મોટા પથોધર (મેઘ) હોય છે, માટે સ્ત્રીની પેઠે વર્ષાઋતુ કોના હૃદયને વધારતી નથી? અર્થાત્ સર્વના હૃદયને વધારે છે. ૩૭
માલિનીવૃત્ત

વિયદુષ્પચિતમેઘ મૂમયઃ કન્દલિન્યો

નવકુન્દજકદસ્વામોદિનો મન્થવાહાઃ ।

શિલિફલકલકેકારાચરમ્યા વનાન્તાઃ

સુખિનમસુખિનં ધા સર્વમુત્કણ્ઠયન્તિ ॥ ૩૮ ॥

વધેલા મેઘવાળું આકાશ, નવાંકુરવાળી પૃથ્વીઓ, નવીન ઇન્દ્રજવ અને કદંબની સુગંધીવાળા વાયુઓ અને મયૂરોના મધુર શબ્દોથી સુંદર વનના ભાગો-આ વસ્તુઓ, વિયોગી અથવા વિયોગ વગરના સર્વ પુરુષોને ઉત્ક્રાંતવાળા કરે છે. ૩૮
શિમ્વરિણીવૃત્ત

ઇતો વિદુઃકલ્પીચિલસિતમિત કેતકિતરો.

સ્ફુરદ્ગન્ધ પ્રોચજ્જલદનિનદસ્ફૂર્જિતમિતઃ ।

ઇતઃ કેકિકીટાકલકલરચઃ પદમલદશાં

કથં યાસ્યન્ત્યેતે વિરહદિવસા સમૃતરસાઃ ॥ ૩૯ ॥

એક તરફ વિજળીનો ચમકારા, એક તરફ કેવડાની સ્ફુરી રહેલી સુગંધ, એક તરફ આકાશમાં થતી મેઘગર્જના, અને એક તરફ ડાળા કરતા મયૂરોનો મધુર કલરવ થાય છે, માટે પુષ્કળ

છે શૃંગાર રસ જેમાં, એવા વિરહિણી સ્ત્રીઓના આ વિરહના
દિવસો કેમ નીકળશે ? ૩૬

શિત્તરિણીવૃત્ત

અમૂચીસંસારે તમસિ નમસિ પ્રૌઢજલદ-
ધ્વનિપ્રાયે તસ્મિન્પતતિ દૃપદાં નીરનિચયે ।

इदं सौदामिन्याः कनककमनीयं विलसितं

मुदं च ग्लानिं च प्रथयति पथिष्वेव सुदृशाम् ॥૪૦॥

જેમાંથી સોધનો સંસ્કાર પણ થઈ શકે નહિ એવું અંધારું
છવાઈ રહ્યું છે, પ્રૌઢ મેઘની ગંભીર ગર્જનાઓ થાય છે, શ્રાવણ
માસ ચાલે છે, કરાની સાથે ધોધળું વૃષ્ટિ પડે છે. આ વખતે
માર્ગોમાં સોનાના જેવો સુંદર વિજળીનો ચમકારો, સ્ત્રીઓને
હર્ષ અને ખેદ આપે છે. ૪૦

અભિપ્રાય—‘મારો પતિ આવતો હશે, એવી આશાથી
માર્ગ તરફ જોતી પ્રવાસિની સ્ત્રીને વિજળીનો પ્રકાશ થવાથી
હર્ષ થાય છે અને તે વિજળી કામોદી પડે છે, માટે ખેદ થાય છે.
શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

आसारेण न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं बहिः शक्यते ।

शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृશ गाढं समालिङ्ग्यते ।

जाताः शीतलशीकराश्च महतश्चात्यन्तखेदच्छिदो

धन्यानां वत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासंगमे ॥૪૧॥

વૃષ્ટિ પડવાથી પતિ મહેલમાંથી બહાર બહાં શકતો નથી

અને ટાઢને લીધે કંપવાથી સ્ત્રીઓ પતિને ગાઢ આલિંગન કરે
છે ને શીતલ છાંટાવાળા છાંટાથી જ અતિ પરિશ્રમને દૂર
કરનારા વાયુઓ વાય છે, એવી રીતે ધન્ય પુરુષોને દુર્દિન
(મેઘથી અંધરાયલો દિવસ) પણ, સ્ત્રીના સમાગમથી સુદિન
(સારો દિવસ) થાય છે. ૪૧

શરદ્ ઋતુનું વર્ણન.

સમ્પરાવત

અર્ધ નીત્યા નિશાયા સરમસસુરતાયાસલિન્નરૂપાદ્
પ્રોદ્ભૂતાસદ્ધાતુષ્ણો મધુમદનિરતો હર્મ્યપૃષ્ઠે વિવિક્તે ।
સંભોગહ્રાન્તકાન્તાદિથિલભુજલતાવર્જિત કર્કરીતો
ત્યાન્ત્યામિદ્ધાચ્છગાર પિવતિ ન સલિલ શારદ મન્દમાગ્ય ॥

એકાર્ત એવી અગાસીમા અર્ધ રાત્રિ ગાળી કાઢયા પછી
સયેગ કામક્રીડાના પ્રયાસને લીધે ખિન્ન થવાથી જેના અવ
ધવો શિથિલ હોય, જેને સહન ન થઈ શકે તેવી તૃષા ઉપત્ત
થયેલી હોય અને જે મદિરાના મદવાળો હોય તેવો જે પુરુષ
કામક્રીડાથી થાકી ગયેલી કાન્તાએ શિથિલ હોયથી આણેલું
અને ચદ્રના પ્રકાશથી સ્વચ્છ પારાવાણુ શરદ્ ઋતુનું જળ,
ઝારી (કરવડા)થી પીતો નથી, તે કમનમીળ સમજવો ૪૨

હેમત ઋતુનું વર્ણન

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

હેમન્તે દધિદુગ્ધસર્પિરશના માઙ્ગિષ્ઠવાસોભૃત,
ફાદમીરદ્રવસાન્દ્રદિગ્ધવપુપ. સ્થિત્તા વિચિત્રે રતૈ ।

૫ પીતોદસ્તનકામિનીજનવૃતાસ્તેષા ગૃહામ્યન્તરે
તામ્બૂલીદલપૂગપરિતમુરુત્તા ધન્યાઃ સુલ્લ શેરતે ॥ ૪૩ ॥

હેમત ઋતુમા જેઓને દૂધ, દહીં ને ઘી ખાવાના હોય
છે, જેઓ કુસુંબા વચ્ચ પહેરે છે, જેઓ શરીરે જાડું કેસર
ચોપડે છે, વિચિત્ર એવી કામક્રીડાથી ખિન્ન રહે છે, ભરાઉ
સાથળ અને સ્તનવાળી સ્ત્રીઓ જેને આલિંગન કરે છે અને
જેઓના મોઢા નાગરવેલના પાન તથા સોપારીથી ભરેલાં હોય
છે, એવી રીતે જે પુરુષો શયન કરે છે, તે પુરુષોને ધન્ય છે ૪૩

શિશિર ઋતુનું વર્ણન.

સુગંધરાવૃત્ત

ચુમ્બન્તો ગણ્ડમિત્તીરલ્કવતિ મુખે સીત્કૃતાન્યાદધાના
વક્ષઃસ્ત્કચ્ચુકેષુ સ્તનમરપુલકોદ્ગેદમાપાદયન્તઃ ।

ઝરુનાકમ્પયન્તઃ પૃથુજઘનતટાત્સંસયન્તોઽશુકાનિ
ધ્યન્તં કાન્તાજનાનાં વિદચરિતકૃતઃ શેશિરા વાન્તિ વાતાઃ૪૪
શ્રીએના ગાલનું ચુંબન કરતા, વાંઠા કેશવાળા મુખમાં
સીત્કાર કરાવતા, કાંચળી વગરનાં વક્ષઃસ્થલમાં સ્તન ઉપર
રેમાંથ ઉત્પન્ન કરતા, સાથળને કંપાવતા અને પંહોળાં જઘન
ઉપરથી વસોને ખસેડતા, એવી રીતે શિશિર ઋતુના વાયુએ
બ્યલિચારી પુરુષોની પેઠે આચરણ કરતા વાય છે. ૪૪

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

કેશાનાફલયન્ દશૌ મુકુલયન્ વાસો વલાદાક્ષિપ-

ન્નાતન્યન્પુલકોદ્ગમં પ્રકટયન્નરેષુ કમ્પં ગતૈઃ ।

વારંવારમુદારસીત્કૃતકૃતો દન્તચ્છદાન્ પીડય-

ન્પ્રાયઃ શેશિર ઇવ સંપ્રતિ મરુત્કાન્તાસુ કાન્તાયતે ॥૪૫॥

શિશિર ઋતુનો વાયુ, વાળને આમ તેમ ડોલાવે છે,
નેત્રને બંધ કરે છે, બળાંત્કારથી વચ્ચે ખેંચે છે, રેમાંથ વધારે
છે, ગમનથી શરીરમાં કંપને પ્રકટ કરે છે અને વારંવાર જોરથી
સીત્કાર કરવાવાળા હોઠને પીડે છે, માંટે આ શિશિર ઋતુનો
વાયુ શ્રીએ પાસે પતિની પેઠે આચરણ કરે છે. ૪૫

અભિપ્રાય-જેમ પતિ સ્ત્રીના કેશ દ્વેરવવા વગેરે કરે છે.
તેમ શિશિર ઋતુનો વાયુ પણ કરે છે.

સુગંધરાવૃત્ત

પ્રોચત્પ્રૌઢપ્રિયંગુદ્યુતિભૃતિ વિદલત્કુન્દમાધદ્વિરેફે

કાલે પ્રાલેયવાતપ્રચલવિકસિતોદામમન્દ્રારદાસિ ।

યેષાં નો 'કણ્ઠલગ્ના' ક્ષણમપિ તુહિનક્ષોદરક્ષાં મૃગાક્ષી
તેષામાયામયામા યમસદનંસમા યામિની યાતિ યૂનામ્ ॥૪૬॥

જેમાં ખીલતા પ્રિયગુની શોભા યાંય છે, જેમાં ભ્રમરો
ખીલતા કુન્દથી મદવાળા થાય છે અને જેમાં ઠંડા વાયુથી ચલાય-
માન મંદાર વૃક્ષોની માળા ફૂલે છે. એવા સમયમાં ઠાંઠથી રક્ષા
કરનારી શ્રી કાશ્વર પશુ જેઓનાં ઠંડને વળગતી નથી તે
યુવાન પુરુષોની રાત્રિ મોટાં પહોરવાળી ને ચમનનાં ધર સરખી
થાય છે, એટલે અત્યંત દુઃખ કરનારી થઈ પડે છે. ૪૬

જો શ્રીના નાકના મોંતિનું ચન્દ્રની ઉત્પ્રેક્ષાથી વર્ણન નીચલા
શ્લોકથી કર્યું છે.

અપજાતિવૃત્ત

સુધામયોઽપિ ક્ષયરોગશાન્ત્યૈ નાસાગ્રમુક્તાફલકચ્છલેત ।
અનન્નસંજીવનદષ્ટિશક્તિર્મુક્તામૃતં તે પિવતીવ ચન્દ્રઃ ॥ ૪૭ ॥

હો શ્રી! ચન્દ્ર જે કે અમૃતરૂપ છે, માટે જ દષ્ટિના
સામર્થ્યથી કામદેવને જીવાડે છે; (કામદેવ ઉત્પન્ન કરે છે;) તો પશુ
તે ક્ષય રોગની શાન્તિ માટે નાસિકામાં પહેરેલાં મુક્તાક્ષણના
મિયથી તારા મુખનું અમૃત પીતો હોય, તેમ હું માનું છું. ૪૭

સંસારના મુખની ધચ્છાવાળા પુરુષો શ્રીનો સદવાસ
અવશ્ય કરવો, પણ સંસારને તરવાની ધચ્છાવાળા પુરુષે કરવો નહીં,
તેપર શ્લોક:-

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

સંસારોદધિનિસ્તારપદવી ન દવીયસી ।

અન્તરાદુસ્તરા ન સ્યુર્યદ્રિ રે મદિરેક્ષણાઃ ॥ ૪૮ ॥

જો સંસારસમુદ્રમાં દુસ્તર એવી મદિરેક્ષણાઓ (શ્રીઓ)
ન હોત તો તેને તરવાનો માર્ગ કાંઈ દૂર નથી. ૪૮

અભિપ્રાય—જો વૈરાગ્ય પામવો હોય તો સ્ત્રીનો સંગ તજવો ને જો ન પામવો હોય તો સંસારના સુખની ઈચ્છા-વાળાએ સ્ત્રીનો સંગ કરવો.

ઉપલી જ પાત બીજે પ્રકારે કહે છે.

અનુષ્ટુભૂત

કામિનીકાયકાન્તારે કુચપર્વતદુર્ગમે ॥

મા સંચર મનઃપાન્થ તગ્રાસ્તે સ્મરતસ્કરઃ ॥ ૪૯ ॥

હે મનઃપાન્થ! જેમાં કુચરૂપી દુર્ગમ પર્વત આવેલા છે એવા કામિની-સ્ત્રીરૂપી વનમાં યદ્યપે નજા; કારણ કે તેમાં કામરૂપી ચોર વસે છે. ૪૮

સધળા અનર્થોનું મૂળ યૌવન છે તે નીચલા શ્લોકથી જણાવે છે.

મયમગ્નવૃત્ત.

રાગસ્યાગારમેઘં નરકશતમહાદુઃસ્વસંપ્રાપ્તંદેતુ.

મોહસ્યાંતપત્તિવીજં જલધરપટલં જ્ઞાનતારાધિપસ્ય ।

કન્દર્પસ્યેકમિથ્રં પ્રકટિતવિવિધસ્પષ્ટરોપપ્રવન્ધં

લોકેઽસ્મિન્નહ્યનર્થઘજકુસુમવનં યૌવનાદન્યદસ્તિ ॥૧૦॥

યૌવન એ રાગનું એક ઘર છે, સેકડો નરકમાં મહા દુઃખની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, મોહની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, જ્ઞાનરૂપી ચંદ્રને ઢાંકનાર મેઘનો સમુદાય છે (એટલે જ્ઞાનને ઢાંકનાર છે,) કામદેવનો મુખ્ય મિત્ર છે અને નાના પ્રકારના દોષને પ્રકટ કરનાર છે, માટે આ લોકમાં અનર્થોના સમુદાયનું કુસુમવન યૌવન વિના બીજું એકે નથી. ૫૦

ઉપલાં શ્લોકમાં સધળા અનર્થોનું મૂળ યૌવન છે, એમ કહ્યા પછી તે યૌવન પામીને જેને રિકાર થયો નથી, તેને કન્ય છે, તે સંબંધે શ્લોક—

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

શ્વહારદ્રુમનીરદે વિસ્મરકોઢારસઘોતસિ ,
પ્રયુક્તપ્રિયવાન્ધવે ચતુરતામુકાફલોદન્વતિ
તન્વીનેત્રચકોરપાર્વણવિધૌ સૌભાગ્યલક્ષ્મીનિધૌ
ધન્યઃ કોઽપિ ન વિક્રિયાં કલયતિ પ્રાપ્તે નયે યૌવને ॥ ૧૧ ॥

નવીન યૌવન કે જે શૃંગારવૃક્ષને મેઘરૂપ છે (એટલે જેમ
મેઘ વૃક્ષનું પોપણુ કરે છે, તેમ યૌવન શૃંગારનું પોપણુ કરે છે),
ફેલાતા કીડા રસને પ્રવાહ છે (એટલે કીડા રસને ઉત્પન્ન કરે
છે); કામદેવનો પ્રિયમિત્ર છે, ચતુરાઈરૂપી ચોતીના સમુદ્રરૂપ
છે (એટલે તેને ઉત્પન્ન કરનાર છે), સ્ત્રીનાં નેત્રરૂપી ચકોર
પક્ષીને પૂર્ણિમાના ચંદ્રરૂપ છે (એટલે તેને આનંદ આપનાર
છે) અને સૌભાગ્યની લક્ષ્મીનો ભંડાર છે, એવું નવયૌવન પ્રાપ્ત
થતાં પણ જેને વિકાર થતો નથી, તે પુરુષને ધન્ય છે. ૫૧

શ્રીઓથી જ સદ્ગતિનો અટકાવ થાય છે—

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ પ્રયિતવિનયોઽપ્યાત્મયોષ્ઠોઽપિ વાદં
સંસારંઽસ્મિન્મયતિ વિરલો ભાજનં સદ્ગતીનામ્ ।

યેનૈતસ્મિન્નિરયનગચ્છારમુદ્ધાટ્યન્તી

વામાક્ષીર્ણાં મવતિ કુટિલાશ્ચલતા કુચ્ચિકેષ ॥ ૫૨ ॥

શ્રીઓની વાંધી બુદ્ધિ કે જે નરક નગરનાં બારણાં
ઉઘાડવા માટે કુંચી જેવી છે, માટે શાસ્ત્ર જાણનાર પણ અતિ
વિનયવાળા અને દૃઢ આત્મજ્ઞાની પણ આ સંસારમાં થોડા
જ સદ્ગતિનું પાત્ર થાય છે. ૫૨.

અભિપ્રાય—નરકનાં બારણાંને ઉઘાડવામાં કુંચી જેવી
શ્રીઓની બુદ્ધિ જ્યાં સૂધી જગતમાં છે, ત્યાં સૂધી શાસ્ત્ર
જાણનારા આદિ પણ સદ્ગતિ પામતા નથી.

જેવા લાયક અને સાંભળવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર.

શાર્દૂલચિકીઢિતવૃત્ત

દ્રષ્ટવ્યેષુ કિમુત્તમં મૃગદશાં પ્રેમપ્રસન્નં મુખં

ઘ્રાતવ્યેષ્વપિ કિં તદાસ્યપવનઃ શ્રાવ્યેષુ કિં તદ્વચઃ ।

કિં સ્થાષ્ટ્રેષુ તદોષ્ઠપલ્લવરસઃ સ્પર્શેષુ કિં તત્તત્તુ-

ધ્યેયં કિં નવયૌવનં સુહૃદયૈઃ સર્વત્ર તદ્વિન્નમઃ ॥ ૫૩ ॥

જેવા લાયક પદાર્થોમાં શું ઉત્તમ છે ? પ્રેમપ્રસન્ન મૃગના જેવાં નેત્ર વાળીનું મુખ; સુંઘવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીના મુખનો શ્વાસ; સાંભળા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીનું વચન; આપવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીના અધરોષ્ઠનો રસ; કપરી કરવામાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીનું તન; અને ધ્યાન કરવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીનું નવીન યૌવન. અર્થાત્ સ્ત્રીની એટલા સર્વત્ર ઉત્તમ છે. ૫૩

મૃગારરસનું સેવન કરતા પુરુષે વેશ્યાનો સંગ નહીં કરવો, કારણ કે તે અંતિ નિઃશાયક છે; તેનું વર્ણન:-
અનુષ્ટુપ્મૃત્ત

વેદ્યાઽસૌ મદનજ્વાલા રૂપેન્ધનસંમેધિતા ।

કામિમિર્યત્ર હૃયન્તે યૌવનાનિ ધન્યાનિ ચ ॥ ૫૪ ॥

આ વેશ્યા; રૂપરૂપી ઇંધણાંથી વધેલી કામાગ્નિની જ્વાળા છે, જેમાં કામી પુરુષો યૌવન અને ધનને હોમે છે. ૫૪

અભિપ્રાય—વેશ્યાનો સંગ કરવાથી યૌવન અને ધનનો નાશ થાય છે, માટે તેનો સંગ કરવો નહીં.

આર્ય

કશ્ચુંવતિ કુલપુરુષો વેદ્યાધરપલ્લવં મનોન્નમપિ ।

ચારમટ્ત્વૌરચ્ચેટ્કનટ્ત્વિટ્તિષ્ઠીચનશરાવમ્ ॥ ૫૫ ॥

કયો કુલીન પુરુષ સુંદર છતાં પણ વેશ્યાના અધરપણવનું ચુંબન કરે? અર્થાત્ કોઈ નહીં; કારણ કે તે અધરોષ ચાકર, નીચ પુરુષ, ચોર, ચેટક (દાસ), નટ અને વિટ (બાર) પુરુષને ચુંબવાનું પાત્ર છે. (અધમ-નીચ પુરુષો વેશ્યાના અધરનું ચુંબન કરે છે, માટે કુલીન પુરુષે વેશ્યાનું સેવન ન કરવું જોઈએ.) ૫૫

શાર્દૂલચિકીઢિતવૃત્ત

જાત્યન્ધાય ચ દુર્મુલાય ચ જરાજીર્ણાલિલાઙ્ગાય ચ
પ્રામીણાય ચ લુપ્કુલાય ચ ગલત્કુષ્ઠામિભૂતાય ચ ।
ચક્ષુન્તીપુ મનોહરં નિજવર્ણસ્મીલવચ્ચદયા
પણ્યસ્ત્રીપુ વિવેકકલ્પલતિકાશસ્ત્રીપુ રજ્યેત કઃ ॥ ૫૬ ॥

જન્મથી અંધને, ગંધાતા મુખવાળાને, વૃદ્ધાવસ્થાથી અતિ શિથિલ થયેલા સર્વ અવયવવાળાને, મૂઠ પુરુષને, નીચ કુળવાળાને અને ગળત કોઢીઆને, અલ્પ ધનની આશાથી પોતાનું મનોહર અંગ સ્વાધીન કરતી, અને એટલા જ માટે વિવેકરૂપી કલ્પવૃક્ષને છેડનારી વેશ્યા ઉપર કયો પુરુષ આસક્ત થાય? અર્થાત્ કોઈ નહીં. ૫૬

અભિપ્રાય-યોગ ધનના લોભથી જન્મથી અંધના વગેરેને પણ પોતાનું શરીર સોંપવાને વિવેક વગરની વેશ્યાને વિવેકી પુરુષે સેવવી ન જોઈએ.

એક ચિત્તથી સૌ પુરુષનો સમાગમ થવો, એ કામનું ફળ છે; પરંતુ જાનેનાં એક ચિત્ત વગરનો સમાગમ મઝાના સમાગમની પેઠે બ્યર્થ છે.

અનુષ્ટુપ્ભૂત

યતત્કામફલં લોકે યદ્વયોરેકચિત્તતા ।
અન્યચિત્તકૃતે કામે શવયોરિવ સદ્ગમઃ ॥ ૫૭ ॥

આ લોકમાં કામનું ફળ એ જ છે કે, સ્ત્રીપુરુષ બન્નેનું એક ચિત્ત થવું; પરંતુ જૂઠાં જૂઠાં ચિત્ત હોય તો મઠકાના સંગમની પેઠે (તે સંગ) નિષ્ફળ છે.* ૫૭

પુરુષ જ્યાંસૂધી કામને વશ થતો નથી, ત્યાંસૂધી મોટાઈ વગેરે ગુણિયલ રહે છે.

અનુદ્યુમ્ન

તાયન્મહસ્ત્યં પાંડિત્યં વિવેકિત્યં કુલીનતા ।

યાવજ્જ્વલતિ નાકેષુ હન્તિ પદ્મેષુ પાવકઃ ॥ ૫૮ ॥

જ્યાં સૂધી શરીરમાં કામદેવ પ્રકટ થતો નથી ત્યાં સૂધી મહત્ત્વ, પંડિતપણું, વિવેકીપણું અને કુલીનપણું રહે છે. ૫૮

લોકમાં પ્રસિદ્ધ રાજાની પેઠે કામદેવ નામનો રાજા, સ્ત્રીરૂપ પોતાની મુદ્રા (છાપ)ને ઉલ્લંઘન કરનારને દંડે છે, એમ કહે છે. શાર્દૂલવિક્રીદિતશ્લોક

સ્ત્રીમુદ્રાં ક્ષપકેતનસ્ય પરમાં સર્વાર્થસંપત્કર્ત્રી

યે મૂઢાઃ પ્રવિહાય યાન્તિ કુધિયો મિથ્યાફલાન્યેપિણઃ ।

તે તેનૈવ નિહત્ય નિર્દયતરં નમ્પીરુતા મુંડિતાઃ

કેચિત્પદ્મચશિસીરુતાશ્ચ જટિલાઃ કાપાલિકાશ્ચાપરં ॥ ૫૯ ॥

તે અજ્ઞાની પુરુષો સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિની ધન્યછાથી ઉત્તમ અને સંસારમાં ઉપયોગી પુરુષાર્થોને આપનારી મીનકેતન કામદેવની સ્ત્રીરૂપ મુદ્રા (છાપ)નું ઉલ્લંઘન કરી બીજે ઠેકાણે જાય છે, તેઓને કામદેવજ નિર્દયપણાથી મારીને નમ (એક જાતના

* ભર્તૃહરિનો અભિપ્રાય એવો છે કે, પરજીયા કે સ્વજીયા, કોઈ પણ જો સ્વામિમત્ર ન હોય તો તેની સાથેનો સંગ શી? તે સંગ સ્મરાનમાંનાં મઠકારૂપ છે અને એમાં એમ દર્શાવું છે કે, પરજીયા તો એક ચિત્તવાળો હોય જ નહીં, તેથી તેની સાથેનો સંગ, એ, મઠકા સાથે સંગ કરવા જેવો છે.

સાધુ) કરે છે, અથવા મુંડીઆ કરે છે, અથવા પાંચ શિખા-
વાળા કરે છે, અથવા જટાવાળા કરે છે, અથવા તો કાપા-
સિક (જોપરીને ધારણ કરનારા) કરે છે. ૫૯

અભિપ્રાય—જેમ રાજા પોતાની છાપનું ઉલ્લંઘન કરનાર-
ને દંડે છે, તેમ કામદેવ નામનો રાજા, ‘સંસારમાં સુખનું
સાધન સીજ છે,’ એવો નિશ્ચય કરી તેની સીજી મુદ્રાનું
ઉલ્લંઘન કરી, જેઓ ખીજે પ્રકારે વર્તે છે, તેઓને મુંડિયા
સાધુ વગેરે કરી દંડે છે.

૫૯ સી ઉપર કામથી યગેલી આસક્તિનું નિવારણ મનુ. નથી.
વસન્તતિલકાવૃત્ત

વિસ્તારિતં મકરકેતનધીવરેણ
સ્ત્રીસંશિતં વહિશમત્ર મયામ્યુરાશી ।

તેનાચિરાત્તદધરામિયલોલમર્ત્ય-

મત્સ્યાન્વિરુપ્ય સ પચત્યનુરાગવહ્નૌ ॥૬૦॥

આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કામદેવરૂપી માછીમારે સ્ત્રી
નામનું ઝડિશ (માછલાં મારવાનો લોહાનો કાંટો-ગળ) નાંખ્યો
છે, તેથી સ્ત્રીના અધરોષરૂપી માંસની ઇચ્છાવાળાં મનુષ્યરૂપી
માછલાંને ઝેરીને એ કામદેવ પ્રીતિરૂપી અગ્નિમાં પકવે છે. ૬૦

પ્રેમથી કરાતું સ્ત્રીનું કાર્ય ઉલ્લંઘવા કોઈ પણ સમર્થ નથી.
અનુષ્ટુપ્

ઽન્મત્તપ્રેમસંરમ્ભાદારમન્તે યદક્ષનાઃ

તત્ર પ્રત્યૂહમાધાતું વ્રહ્માપિ સ્વલુ કાતરઃ ॥ ૬૧ ॥

સ્ત્રીઓ અત્યંત પ્રેમના વેગથી જે કાર્ય આરંભે છે, તેમાં
વિદ્ય નાંખવા પ્રહ્મા પણ ખરેખર કાયર છે. ૬૧

અભિપ્રાય—પ્રહ્મા પણ સ્ત્રી ચરિત્રનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા

નથી કારણ કે પોતાની પુત્રી પછત્રાડે દોડ્યા એ વાત પુરાણ
વગેરેમા પ્રસિદ્ધ છે

શ્રીએ પોતામા અત્યત આસક્ત પુરુષનું સર્વસ્વ હરી લે છે.

હરિણીકૃત

પ્રણયમધુરા પ્રેમોદ્રાઢા રસાદલસાસ્તથા
મણિતમધુરા મુગ્ધપ્રાયા પ્રકાશિતસમદા. ।
પ્રવૃત્તિસુમગા વિશ્રમ્ભાર્હા. સ્મરોદયદાયિના
રહસિ કિમપિ સ્વૈરાલાપા હરન્તિ મૃગીદશામ્ ॥૬૨॥

શ્રીએના એકાતમા પ્રણયથી મધુગ, પ્રેમથી ભરપૂર,
મૃગારસથી આળસવાળા અને કામક્રોડા વખતે બોલવાથી
મધુર અન્કુટ, પ્રકટ હૃદયવાળા, સ્વભાવથી જ સુંદર, વિશ્રામ-
યોગ્ય અને કામને ઉત્પન્ન કરનારા અલૌકિક યથેચ્છ ભાષણો
મનને હરણ કરે છે ૬૨

માળા અને ચંદન વગેરે ધારણ કરી શ્રીને સમાગમ
કરવો, એ સ્વર્ગનું મુખ આપે છે
રયોદ્ધતાવૃત્ત

માલતી શિરસિ જૃમ્મણાન્મુખી ચન્દ્રન વપુષિ કુકુમાયિલમ્ ।
ઘક્ષસિ પ્રિયતમા મનોહરા સ્વર્ગ ણ્ય પરિશિષ્ટ આગત ॥૬૩॥
જેના મન્તક ઉપર ખીલવા માલતીના પુષ્પની માળા
હોય છે, શરીરમા કેસરી ચંદન ચોપડેલું હોય છે અને વક્ષ-
સ્થલમા મનોહર પ્રિયતમા હોય છે, ત્યારે ભોગવતા શ્રેય રહેલું
સ્વર્ગમુખ પૃથ્વી ઉપર આવેલું છે, એમ જાણવું ૬૩

આ જગતમા શ્રી જ સર્વને વશ કરવામા સમર્થ થાય છે.

દોષકૃત

કુકુમપદ્મકલદ્વિતદેહા ગૌરવ્યાંઘરકન્પિતહારા ।
નૃપુરહસરણ્યદપન્ના પ્તં ન ઘણ કુદને મુવિ રામા ॥૬૪॥

જેના શરીરમા કેસર ચર્ચેડુ હોય છે, જેનો હાર સ્વેત
સ્તનથી કપાયમાન હોય છે અને જેના ચરણકમળમા ઝાઝરૂપી
હસો અણુઅણુટ કરતા હોય છે, તેવી રામા પૃથ્વી ઉપર કેને
વશ કરતી નથી? અર્થાત્ સર્વને વશ કરે છે ૬૪

શ્રીઓને અબળા (બળરહિત) કહેવાનો વ્યવહાર ખોટો છે,
પણ 'બળવાળી છે' એપર સ્તોક —

વસન્તતિલ્કાવૃત્ત

નૂન હિં તે કચિઘરા ચિપરીતવોધા
યે નિત્યમાહુરવલા इति कामिनीनाम् ।
યામિર્વિલોલતરતારકદરિપાતે

શમ્પાદયોઽપિ વિજિતાસ્તવલા કથ તા ॥ ૬૫ ॥

જે ઉત્તમ કવિઓ શ્રીઓને અબળા (બળરહિત) નિરતર
કહે છે, તે કવિઓ બેશક શ્રીવિષયમા અજ્ઞાત છે કારણ કે
શ્રીઓએ અચળ ક્ષીક્રીવાળા નેના કટાક્ષથી ઇન્દ્ર વગેરેને પણ
જિતી લીધા છે ત્યારે તે કેમ અબળા કહેવાય? (તે અબળા
નહીં, સબળા છે) ૬૫

વનમા જઈ વસવું અથવા શ્રીઓની સાથે રહેવું એ જ
સુખદાયક ॥

માલિનીવૃત્ત

વિશ વનહરિણીભ્યો ઘશકાણ્ડચ્છવીના
કવલ્મુપલ્કોટિચ્છિન્નમૂલ કુશાનામ્ ।

શુકયુવતિકપોલાપાણ્ડુતામ્બૂલવહ્ની

દલમરણનયાયિ પાટિત વા વઘૂમ્ય ॥ ૬૬ ॥

હું જના વાસના દડ જેવી કાતિવાળા દર્શોના કોળીઆ
કે જેના મૂળીઆ પથ્થરના અશભાગથી છેદેલા હોય તેવા દર્શના
કોળીઆ વનની મૃગલીઓને આપ, અથવા તો લાલ નખના

અગ્રભાગથી ચીરેલા અને પોપટની સ્ત્રીના ગાલ જેવા ધોળા પીળા નાગરવેલના પાન સ્ત્રીઓને આપ. ૬૬

અર્થાત્ કા તો વનવાસ કરીને જીવન ગાળ અથવા તો ઉત્તભાગનાઓનાં છળછળ નિરખીને આનંદમાં દિવસ ગુઝર.

સ્ત્રીનાં સ્તન વગેરે તાપ કરે છે, પરંતુ તે કરતાં અધિક તાપ મધ્યમાં રહેલી રામાવલિ પણ કરે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

અભિપ્રાય-કેાઈને નમ્રીજ યોગે આલિંગનનો લાલ થાય, તેા પણ તેથી સંતોષ ન માનીને વિયોગના લયથી નાયક નાયિકાનું એક શરીર થાય તેવી ઇચ્છા કરે છે, એવી રીતે શૃંગારમાં નિમગ્ન પુરુષ તૃપ્ત થતો તથી.

આ સંસારમાં અનુકૂળ સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરનારા પુરુષો પુણ્યવાન્ છે, પણ બીજા પુણ્યવાન્ નથી.

માલિનીવૃત્ત

ઉરસિ નિપતિતાનાં સ્વસ્તધર્મિહુકાનાં
મુકુલિતનયનાનાં કિંચિદુન્મીલિતાનામ્ ।
સુરતજનિતસ્વેદસ્થિન્નગણ્ડસ્થલાના-
મધરમધુ વધૂનાં ભાગ્યવન્તઃ પિવન્તિ ॥ ૭૨ ॥

છાતી ઉપર પડેલી હોય, જેનો ચોટલો છૂટી ગયો હોય, જેનાં નેત્ર-થોડાં વિચેલાં હોય અને થોડાં ખુણાં હોય અને ઠામ-કીડાના પરિશ્રમને લીધે જેના ગાલ ઉપર પસીનો આવી ગયો હોય, તેથી વધૂનાં અધરોધના મધને ભાગ્યવાન્-પુરુષો પીએ છે. ૭૨

પ્રવાસી પુરુષ નવા મેઘને જોઈને આગળ ચાલવાની અશક્તિથી ત્યાં જ બેસીને, પોતાની સ્ત્રીનું સ્મરણ કરે છે, તેનું વર્ણન રપોદ્રતાવૃત્ત

કિં ગતેન યદિ સ્થાન જીવતિ પ્રાણિતિ પ્રિયતમા તંયાઽપિ કિમ્ ।
इत्युदीर्य नवमेघमालिकां न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् ॥ ૭૩ ॥

પ્રવાસી પુરુષ નવા મેઘની માલિકા (જ્યેષ્ઠ માસનાં ઘેરાયલાં વાદળાં) જોઈને, 'જો મારા વિયોગથી મારી પ્રિયા ન હોવતી હોય તો ઘેર જવાનું શું પ્રયોજન છે? ને મારી પ્રિયા હોવે છે તો પણ શું પ્રયોજન?' (કારણ કે મેઘને જોઈ ચાલી શકાતું નથી,) એવી રીતે નવી મેઘમાલિકાને ઠહીને પ્રવાસી પોતાને ઘેર જતો નથી. ૭૩

સ્વીકારેલા કામરૂપી પુરુષાર્થનો પરમ-છેડા, શું છે ?

ગીતિ

આમીલિતનયનાનાં ચત્સુરતરસો નુ સંવિદં કુરુતે ।

મિથુનેર્મિયોઽવધારિનમવિતયમિદમેવ કામનિર્વહણમ્ ॥૭૪॥

અરધાં વિચેલાં નેત્રવાણી શ્રીઓની સાથે કરેલી કામ-
ક્રીડાનો રસ પરમ સુખકારક થઈ પડે છે, એમ સ્ત્રી પુરુષનાં
જોડાંએ મળીને જે નિશ્ચય કર્યો છે, એ જ અરેખર કામ
પુરુષાર્થનો છેડા છે. ૭૪

કુલીન સ્ત્રીની સાથે કામક્રીડા કરવી, એ જ પરમાનંદરૂપ છે.
શાર્દૂલવિકીરિતશ્ચ

પ્રાદ્રમામેતિ મનાગમાનિતગુણં જાતામિલાપં તતઃ

સમીઠં તદનુ શ્ચયોક્તતનુ પ્રત્યસ્તથૈવ પુનઃ ।

પ્રેમાર્દ્ર સ્પૃહણીયનિર્ભરરહઃક્રીડામગલ્મં તતો

નિઃશઙ્કાઙ્કવિકર્ષણાધિકસુખં રમ્યં કુલસ્ત્રીરતમ્ ॥ ૭૫ ॥

પ્રથમ 'નહીં નહીં' એ પ્રકારે નિષેધથી જેમાં શુદ્ધોત્તુ
થોડુંક અપમાન થાય છે તેવું, પછી અલિલાવાવાળું, તે પછી
લજ્જાસહિત, તે પછી જેમાં શરીર શિથિલ થાય છે એવું,
તે પછી જેમાં ધૈર્યનો નાશ થાય છે એવું, તે પછી પ્રેમથી
આર્દ્ર એવું અને તે પછી ઇચ્છા કરવા યોગ્ય અત્યંત એકાંત
ક્રીડાથી પ્રગલ્ભ અને શંકારહિત શરીરનું મર્દન કરવાથી
અધિક સુખ આપનારું એવું કુલીન સ્ત્રીની સાથેનું રત
(કામક્રીડા) રમણીય છે. ૭૫

અંભિપ્રાય-કુલીન સ્ત્રી પ્રથમ તો ઉપર ઉપરથી ના ના
કહે છે, પછી ઇચ્છા કરી લજ્જાસહિત પોતાનું શરીર શિથિલ
કરે છે અર્થાત્ પુરુષને અંગસ્પર્શ કરવા દે છે, છેલ્લે ધૈર્ય
છોડી પ્રેમ બતાવે છે, માટે તેની સાથે 'યથેચ્છ શરીર મર્દન
કરી' એકાંત સ્થળમાં કામક્રીડા કરવાથી અધિક સુખ મળે છે.

એક જ સ્ત્રીને જોવાથી અમૃત જેવું સુખ થાય છે ને નહોતું
જોવાથી વિષ જેવું દુઃખ થાય છે.

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

તાવદેવામૃતમયી યાવલ્લોચનગોચરા ।

ચક્ષુઃપથાદપેતા તુ વિપાદપ્યતિરિચ્યતે ॥ ૭૬ ॥

શ્રી જ્યાંસૂધી દૃષ્ટિ આગળ હોય છે ત્યાંસૂધી અમૃત
જેવી લાગે છે અને નજરથી દૂર જાય છે ત્યારે વિપથી પણ
વધે છે, એટલે તેથી પણ અધિક દુઃખ આપે છે. ૭૬

અપરમાર (વાઈ)ની પેઠે કામ દુર્જય છે, એમ કહે છે.

શિતરિણીવૃત્ત

ન ગમ્યો મન્ત્રાણાં ન ચ ભવતિ ભૈષજ્યવિપયો

ન ચાપિ પ્રધ્વંસં વ્રજતિ વિવિધેઃ શાન્તિશતકૈઃ ।

ભ્રમાવેશાદક્ષે કિમપિ વિદધદ્વદ્મસમં

સ્મરાપસ્મારોડયં ભ્રમયતિ દદ્શં ધૂર્ણયતિ ચ ॥ ૭૭ ॥

કામરૂપી અપરમાર (વાઈ)નો, મંત્રોથી પણ પરિહાર
થતો નથી. (એટલે જેમ અપરમાર, મંત્રથી પણ શાંત થતો
નથી તેમ કામ પણ, મંત્રથી શાંત થતો નથી,) તેને ઔષધ
લાગુ પડતું નથી, નાના પ્રકારની સેકડો શાંતિઓ કરવાથી પણ
તેનો નાશ થતો નથી, તે ભ્રમ કરે છે અને દૃષ્ટિને ધૂમાવે છે. ૭૭

આ કામદેવ સ્ત્રીનાં કટાક્ષ જેમ ફેરવે તેમ ફેરે છે, માટે
સ્ત્રીનો દુકમ ઉઠાવનાર છે, એમ કહે છે.

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

નૂનમાણાકરસ્તમ્યાઃ સુષ્ટુચો મકરધ્વજઃ ।

યતસ્તન્નેત્રસંચારમૂર્ચિતેષુ પ્રવર્તનં ॥ ૭૮ ॥

આ તો નિ સશય છે કે, મકરધ્વજ ઝીનો હુકમ ઉઠાવનાર નોકર છે. કારણ કે એ કામ, ઝીના કટાક્ષે સૂચવેલા પુરુષોમા પ્રવર્તે છે ૭૮

હી ઉપર અતિ આસક્ત પુરુષ જગતનો કોઈ પણ બ્યવહાર જાણતો નથી

અનુપ્રમુત

સતિ પ્રદીપે સત્યગ્નૌ સત્ત્વ તારારવીન્દુપુ ।

વિના મૈ મૃગશાવાશ્યા તમોભૂતમિદ્ જગત્ ॥ ૭૯ ॥

દીવો, અગ્નિ, નક્ષત્ર, સૂર્ય અને ચંદ્ર વિદ્યમાન હતા પણ હી વિના આ જગત્ મને અધકારમય જણાય છે, એટલે ઝીનાં કટાક્ષવડે વિધાયલો હું 'શું કરવું અને શું ન કરવું' તે કોઈ પણ જાણી શકતો નથી ૭૯

મોહ કરનારી ઝીનું વર્ણન

અનુપ્રમુત

મુલ્હેન ચન્દ્રકાન્તેન મહામીલૈ શિરોરુહૈ ।

પાણિભ્યાં પદ્માગમ્યા રેજે રત્નમયીવ સા ॥ ૮૦ ॥

ચંદ્રકાન્ત મણિ જેવા મુખે, મહાનીલમણિ જેવા ક્ષેત્રે અને પદ્માગમણિ જેવા હાથે કરીને હી રત્નમય હોય, એવી શોભે છે * ૮૦

અનુપ્રમુત

ગુરુણા સ્તનભારેણ મુલ્લચન્દ્રેણ માસ્યતા ।

શનેશ્વરામ્યા પાદામ્યા રેજે ગ્રહમયીવ સા ॥ ૮૧ ॥

ગુરુ (એવા) સ્તનભારે, પ્રકાશિત ચંદ્ર જેવા મુખે અને

* ચંદ્રકાન્ત, ધોળો મણિ મહાનીલ કાળો મણિ પદ્માગમ, લાલ મણિ એ મીઠો રાગ મણિ જેવી હોનાથી રત્નમયી

શનૈશ્વર (મંદ ગતિવાળા) પગે ઠરીને સ્ત્રી ગ્રહમય હોય,
એવી શોભે છે.* ૮૧

સ્ત્રી ધનુષ્ધારીથી વિગ્રહાય છે.

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

મુગ્ધે થાનુષ્કતા કેયમપૂર્વા દદ્યતે ત્વયિ ।

યદાગ્નિધ્યસિ ચેતાંસિ ગુણેરેવ ન સાયકૈઃ ॥ ૮૨ ॥

હે મુંદરી! તું ગુણો (ધનુષની દોરી)થી જ પુરુષોનાં
ચિત્તને વિધે છે, પણ બાણથી વિધતી નથી; માટે તારી
પાસે આ અપૂર્વ ધનુષ્ધારીપણું કેવું? ૮૨

અભિપ્રાય-ધનુષ્ધારી પુરુષ બાણવડે પ્રત્યક્ષ લક્ષ્ય
(નિશાન)ને વિધે છે અને સ્ત્રી તો અપ્રત્યક્ષ મનુષ્યોનાં ચિત્તને
બાણથી નહીં પણ ગુણથી વિધે છે, એ જ સ્ત્રીમાં વિલક્ષણપણું છે.

વેરાગ્યવાળા અને વેરાગ્ય વગરના પુરુષોમાં માત્ર શિવ જ
શ્રેષ્ઠ છે, પણ બીજા નથી.

શાંદૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

एको रागिषु राजते प्रियतमादेहाधारी हरो
नीरागेष्वपि यो विमुक्तललनासंगो न यस्मात्परः ।

दुर्वारस्मरवाणपन्नगविपज्वालावलीदो जनः

शेषः कामविडम्बितो हिविपयां न भोक्तुं न मोक्तुं क्षमः॥ ૮૩ ॥

રાગી (સંસારમાં આસક્ત) પુરુષોમાં એક શંકર જ રાજે
છે, કારણ કે, તેણે પોતાની પ્રિયાનું અર્ધું શરીર હરેલું છે અને
વેરાગ્યવાળાઓમાં પણ સ્ત્રીઓનો સંગ તજનારા શંકર જ રાજે

* શુક્ર=સ્ત્રી પક્ષે ભારે સ્તન. ગ્રહપક્ષે બૃહસ્પતિ; ચંદ્ર=સ્ત્રી પક્ષે
મુખચંદ્ર અને ગ્રહપક્ષે ચંદ્રમા; શનૈશ્વર=સ્ત્રી પક્ષે મંદગતિ અને ગ્રહપક્ષે
શનિ નામનો ગ્રહ-એ રીતે ત્રણ પક્ષેગ્રહને મળતી હોવાથી સ્ત્રી ગ્રહમય
હોય, એવી શોભે છે.

છે; કારણ કે શંકરથી બીજા કોઈ, કામી પુરુષથી નિવારણ થઈ ન શકે. એવાં કામનાં આણુરૂપી સર્પની જેરી નવાળાથી બ્યામ થયો થકો વિષયને લોગવવા માટે વા છેડવા માટે સમર્થ નથી, એટલે એક શંકર જ સમર્થ છે. ૮૩

અભિપ્રાય-પાર્વતીની સાથે વિવાહ થયા પહેલાં મોઢ કરવા આવેલા કામદેવને શંકરે જાણીને ભસ્મ કર્યો છે (અર્થાત્ નિંત્યો છે), માટે શંકર વૈરાગ્યવાળામાં ચોલે છે, એટલે શ્રેષ્ઠ છે; અને વિવાહ થયા પછી વિયોગના ભયથી પાર્વતીને પોતાના અર્ધ શરીરમાં ધારણ કરે છે (અર્ધનારીશ્વર છે), માટે રાગી (સંસારી)માં પણ શંકર જ ચોલે છે એટલે શ્રેષ્ઠ છે. શ્રી અને પુરુષની સ્થિતિમાં અવસ્થાભેદથી ઉચિતપણું અને ક્રમથી વિરુદ્ધપણું છે.

પુષ્પિતામાવૃત્ત

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्यपि मान्मथा विकाराः।
यदपि न कृतं नितरिवनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा॥

આ સંસારમાં વૃદ્ધ થાય ત્યાં સૂધી પુરુષોને જે કામવિકાર થાય છે, તે અનુચિત ને ક્રમવિરુદ્ધ છે; વળી મોટા નિતંબવાળી સ્ત્રીઓનાં સ્તન પડી જાય ત્યાં સૂધી વિધિએ તેઓનું જીવન અથવા મુસ્તં નિર્માણ ન કર્યું, એ પણ અનુચિત ને ક્રમવિરુદ્ધ છે. ૮૪

અર્થાત્-પુરુષોને વૃદ્ધાવસ્થામાં કામવિકાર ન થતા હોવા તો સારું, કિંવા સ્ત્રીઓ જીવે ત્યાં સૂધી સંયમી રહેતી હોવા તો સારું, પણ આ તો બેય એક બીજાથી વિરુદ્ધ, માટે અનુચિત.

સર્પના કરડવાનાં જેર કરતાં સ્ત્રીનાં કટાક્ષરૂપી જેરનો ઉપાય કરવો મુશ્કેલ છે.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

વ્યાદોઘેણ ચલેન વક્ત્રાતિના તેજસ્વિના મોગિના

નીલાન્જલિદ્યુતિનાઽહિના વરમહં દષ્ટો ન તચ્ચક્ષુષા ।

દષ્ટે સન્તિ ચિકિત્સકા દિશિ દિશિ પ્રાયેણ ધર્માર્થિનો

મુગ્ધાક્ષીક્ષણવીક્ષિતસ્ય નહિ મે મન્ત્રો નવાપ્યૌપધમ્ ॥૮૫॥

લાંબો, ચંચળ, વાંકી ગતિવાળો, અણિથી શોભીતો

અને ક્ષણવાળો, કાળા કમળના જેવી કાંતિવાળો કાળો સર્પ

કરડે તો તે ઠીક, પણ સ્ત્રીનું નેત્ર કરડે તે ઠીક નહીં, (એટલે

સ્ત્રી કટાક્ષથી જીવે તે ઠીક નહીં,) કારણ કે જો કાળો સર્પ

કરડ્યો હોય તો તેના ઉપાય કરનાર ધર્મિષ્ઠ ચિકિત્સક (વાદી

વગેરે) પુરુષો ઘણું કરીને પ્રત્યેક દિશામાં છે, પરંતુ જો

સુંદર સ્ત્રીનાં નેત્રથી હું જીંવાયો (કરડાયો) હજી તો તેના

માટે મંત્ર કે ઔષધ કંઈ પણ નથી. ૮૫

ઉપક્ષી જ વાત ખીજે પ્રકારે વર્ણવે છે.

હરિણીવૃત્ત

અપસર સખે દૂરાદસ્માત્કટાક્ષવિપાનલાંત્

પ્રકૃતિવિપમાદ્યોપિત્સર્પોદ્વિલાસકળાંભૂતઃ ।

હતરફાળિના દષ્ટઃ શક્યશ્ચિકિત્સિતુમૌપધૈ-

શ્ચદુલંબનિતામોગિપ્રસ્તં ત્યજન્તિ હિ મન્ત્રિણઃ ॥ ૮૬ ॥

હે મિત્ર! સ્ત્રીરૂપી સર્પ કે જેમાં કટાક્ષરૂપી ઝેરી અગ્નિ

હોય છે, જે સ્વભાવથી વિલાસણુ હોય છે અને વિલાસરૂપી

ક્ષણાને ધારણ કરે છે, તે સર્પથી તું દૂર નાશી જા; કારણ

કે જો પ્રસિદ્ધ સર્પ કરડ્યો હશે તો ઔષધોથી તેના ઉપાય

થઈ શકશે, પણ ચતુર સ્ત્રીરૂપી સર્પે કરડેલા પુરુષને મંત્ર

જાણનારાઓ પણ તજે છે (એટલે મંત્રથી વા ઔષધથી પણ

તેનો ઉપાય થઈ શકતો નથી). ૮૬

જેઓનાં મન પરસ્પર મળેલા હોય તેઓને વિયોગ પણ સંયોગ જ છે અને જેઓનાં મન મળેલાં ન હોય તેઓનો સંયોગ પણ વિયોગરૂપ છે, તે સમંધી વર્ણન:—

આર્યા

વિરહોऽપિ સંગમઃ સ્વસ્તુ પરસ્પરં સંગતં મનો યેપામ્ ।

યદ્દહદયવિઘટિતઃ સંગમોऽપિ વિરહં વિશેષયતિ ॥ ૮૭ ॥

જેઓનાં મન પરસ્પર મળેલાં હોય, તેઓનો વિયોગ પણ સંયોગ છે (એટલે તેઓ વિયોગી છતાં પણ મનથી મળેલા છે); ને જેઓનાં મન જુદાં હોય છે તેઓનો સંયોગ પણ વિયોગને વધારે છે (એટલે વિયોગથી અધિક છે; કારણ તેઓનાં મન જુદાં છે). ૮૭

પુણ્ય વિના સુંદર સ્ત્રી મળતી નથી, માટે ચિત્તને પુણ્ય કરવાની પ્રાર્થના રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કરે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

યસ્યાઃ સ્તનૌ યદિ ઘનૌ જઘનં વિહારિ
વપ્રં ચ સ્વારુ તવ ચિત્ત કિમાકુલત્વમ્ ।

પુણ્યં કુરુષ્વ યદિ તેષુ તવાસ્તિ યાચ્છા
પુણ્યૈર્વિના નહિ ભવન્તિ સમીહિતાર્થાઃ ॥ ૮૮ ॥

હે ચિત્તા! તું બ્યાકુળ શા માટે થાય છે? જેનાં સ્તન મળેલાં હોય, જેના જઘન વિહારી હોય અને સુખ સુંદર હોય તેવી સ્ત્રીનાં તેવાં સ્તન વગેરેની ઇચ્છા હોય તો તું પુણ્ય કર; પુણ્યો વિના વાંછિત પદાર્થો મળતા નથી. ૮૮

સુંદર સ્ત્રીના વિલાસની મોટાપનું વર્ણન.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

इमे तारुण्यश्रीनवपरिमलाः प्रौढसुरत-

प्रतापप्रारम्भाः स्मरविजयदानप्रतिभुवः ।

ચિરં ચેતશ્ચૌરા અમિનવવિલાસૈકગુરવો

વિલાસવ્યાપારાઃ કિમપિ વિજયન્તે મૃગદશામ્ ॥૮૯॥

મૃગનયનાના અનુપમ વિલાસના વ્યાપારો કે જેમાં તારુણ્યની શોભાનો નવીન સુંદર ગંધ હોય છે, પ્રૌઢ કામક્રીડાના પ્રતાપનો આરંભ હોય છે, જે કામદેવને વિજય આપવામાં સમર્થ હોય છે, ચિરકાલ ચિત્તને ચોરનારા છે અને નવીન વિલાસના મુખ્ય શિક્ષક હોય છે, તે સર્વ કરતાં ઉત્તમ છે. ૮૯

આ લોક તથા પરલોકના હિત માટે શું કરવું ?

અનુદ્યુમ્નવૃત્ત

આઘાસઃ ક્રિયતાં ગાઢે પાપહારિણિ ધારિણિ ॥

સ્તનદ્વયે તદ્વણ્યા ઘા મનોહારિણિ હારિણિ ॥ ૯૦ ॥

પાપ હરનાર ગંગાના કિનારા ઉપર નિવાસ કરે (એટલે પુણ્ય મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો ગંગાના કિનારા ઉપર રહી તપ કરવું) અથવા તો મનોહર તરુણુ સ્ત્રીના મોતીના હાર-વાળાં સ્તનોમાં વાસ કરે (એટલે સંસારનાં મુખની ઇચ્છા હોય તો સ્ત્રીસંગે ક્રીડા કરવી). ૯૦

સ્ત્રીનું શરીર શાંત છતાં પણ શોભે છે, એપર મેપાલકાર.

શાર્દૂલવિક્રીટિતવૃત્ત

કેશાઃ સંયમિનઃ શ્રુતેરપિ પરં પારં ગતે લાંચને

ચાન્તર્વક્ત્રમપિ સ્વભાવશુચિમિઃ કીર્ણં દ્વિજાનાં ગૃણે ।

મુક્તાનાં સતતાધિવાસઘચિરં ઘક્ષોજકુમ્ભદ્વયં । / /

ચેત્યં તન્ચિ વપુઃ પ્રશાન્તમપિ તે ક્ષોભે કરોત્યેવ ન ॥૯૧॥

કેશ-સંયમી (સુંથેલા અને યોગી) છે, નેત્ર-શ્રુતિ (વેદ તથા કાન)ના પણ પેલા પારને પહોંચેલાં છે, મુખ સ્વભાવથી શુચિ એવા દિલ્લે (દાંત તથા પ્રાદોણ)થી વ્યાપ્ત છે, સ્તનરૂપી જે કુલો મુક્તો (જીવનમુક્ત અને મોતીના હાર)ના રહેવાથી

શેલે છે, એવી રીતે છે સુંદરી! શાંત છવાં પણ તારુ શરીર
અમને વિકાર કરે છે. ૯૧

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

દૃષ્ટા દૃષ્ટિર્મધો દદાતિ કુરુતે નાલાપમાભાપિતા
શય્યાયાં પરિવૃત્ય તિષ્ઠતિ ચલાદાર્લિંગિતા વેપતે ।

નિર્યાન્તીપુ સરંસીપુ યાસમચનાભિર્ગન્તુમેવેહતે

જાતા વામતયૈષ સંપ્રતિ,મમ પ્રીત્યૈ નવોઢા પ્રિયા ॥૯૨॥

સામું જોતાં નજર નીચી કરે છે, બાલાવતાં બોલતી
નથી, શયનમાં પાસું ફેરવીને સુઈ જાય છે અને યાજ્ઞાત્કાર
આલિંગન આપતાં ઠપે છે, અતાપુરમાંથી સખીઓ બહાર જાય
છે ત્યારે તેમની સાથે બહાર જવાને તયાર થાય છે, એવી
રીતે નવી પરણી આણેલી પ્રિયા અને હમણાં તેના સ્ત્રીભાવથી
પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે.* ૯૨

કામને વધારનાર સામગ્રી પાસે હોય તો પણ સ્ત્રીઓના
મનમાં માનનો ઉદય થતો નથી.

આર્યા

પ્રિયપુરત્તાં મુવતીનાં તાવત્પદમાતનોતુ હૃદિ માનઃ ।

ભવતિ ન યાચચન્દનતુલ્યસુરમિનિર્મલઃ પવનઃ ॥ ૯૩ ॥

પતિની પાસે સ્ત્રીઓના હૃદયમાં માન ત્યાંસુધી ટકે છે
કે, જ્યાંસુધી અંદન વૃક્ષની સુગંધીવાળો નિર્મળ પવન વાતો
નથી (એટલે જેવો સુગંધી પવન વાય છે કે, તત્કાળ સ્ત્રીના
માનનો નાશ થાય છે). ૯૩

* અર્થિની સસ્કૃત પ્રતમા ૮૨ માં શ્લોક ફરીને આવેલો છે, માટે
અમે તેની પુનરુક્તિ ન કરતાં કવિતારાણી મહાવ્યસ્રજની પ્રતમાથી આ
શ્લોક હમેશો ॥

મોઝા પ્રયાસથી પણ કામના વેગનો પરિહાર થતો નથી,
એપર કૂતરાનું દષ્ટાત -

શિરરિણિવૃત્ત

કૃશ કાળ સ્વજ્ઞ શ્વચ્છરહિત પુચ્છવિકલા

ઘણી પૂયદ્વિજ્ઞ કૃમિકુલશતૈરાવૃતતનુ ।

શ્વધાક્ષામા જીર્ણ પિઠરકકપાલાર્પિતમલ

શુનીમન્વેતિ શ્વા હૃતમપિ નિહન્ત્યેષ મદન ॥ ૯૪ ॥

કૃશ, કાણો, લગડો, કાનરહિત (બુચો)*-પુચ્છરહિત
(ખાડો), પ્રણવાળો,† પરુથી ખરડાયલો, સેંકડો કીડાઓથી
ભરેલા શરીરવાળો, ભૂખથી દૂબળો થયેલો અને ઘડાના કાઠલામાં
જેણે ગળુ ઘાલેલું છે‡ એવો ઘરડો કૂતરો, કૂતરીની પછવાડે
પછવાડે જાય છે (આ પ્રભાવ કૂતરી કે કૂતરાનો નથી, પણ કામ
દેવનો છે,) કારણ કે કામદેવ ભરેલાને પણ મારે છે ૯૪

ધંદ્રિપનિમ્લ અતિ દુર્ધન છે, એપર વિશ્વામિત્ર વગેરેનું દષ્ટાત
શાર્ફૂલવિશીકિતવૃત્ત

વિશ્વામિત્રપરાશરપ્રમૃતયો યાતામ્બુપર્ણાશના

સ્તેऽપિ સ્ત્રીમુલ્લપદ્મકજ સુલલિત દમ્ભેય મોહ ગતા ।

શાલ્યજ્ઞ સઘૃત પયાદધિયુત ભુજન્તિ ચે માનવા

સ્તેપામિન્દ્રિયનિગ્રહો યદિ ભવેદ્વિન્યસ્તરેત્સાગરમ્ ॥ ૯૫ ॥

વિશ્વામિત્ર અને પરાશર પ્રભૃતિ ઋષિઓ કે જેઓ વાધુ,

* મૈથુન્યજન્ય લાઇઓમાં ખીબ કૂતરાએ માન તથા પુચ્છ નરી
તથા ખચકા ભરીને બુચો ખાડો અને પ્રાણુમાં કરી નાખેલો

† ખચકાના ધાવાળો

‡ સામ । મોઢાના મારીના વાસણમાં ખારાની લાણ્યે પરાત્રે મોઢું
ધારે અને પછી મોઢું નીકળે નહિ ત્યારે બાંધ પછાડી પોતે વાસણ ખાગી
નાખે કે રધાઇને મરી ગયાની ખીમ કોઈ ગમણું ફોગ નાખે ત્યારે તેનો
કાંડનો કૂતરાની કાઠમાં રહી જાય છે

જળ અને પાન ખાઈ નિર્વાહ કરતા હતા, તેઓ પણ સ્ત્રીનાં સુલલિત મુખકમલ નિરખીને મોહ પામ્યા છે, ત્યારે જે મનુષ્યો ધી, દૂધ, દહીં અને ભાત ખાય છે, તેઓની ઇન્દ્રિયનો નિશ્ચય થાય તો નિશ્ચયાચળે સાગર તરવા જેવું છે. (એટલે જેમ વિંધ્ય પર્વતે સમુદ્ર તરવો દુર્ઘટ છે, તેમ મનુષ્યોએ ઇન્દ્રિયનિશ્ચય કરવો દુર્ઘટ છે) ૬૫

સ્ત્રીના કટાક્ષનું પશુ આત્મન અપકારક છે, તેથી તે ખવ પુરુષસમાન છે...

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત -

અજિતાત્મસુ સંવદ્ધઃ સમાધિરુત્તચાપલઃ ।

મુજક્રકુટિલ સ્તમ્બો મૂવિશેષઃ ચલાયતે ॥ ૯૬ ॥

જેમ ખલ પુરુષ જેણે મનને જિત્યું ન હોય તેની સાથે રહે છે તેમ સ્ત્રીનાં કટાક્ષ પણ તેવાની સાથે સબધ રાખે છે. જેમ ખલ સમાધિ (ચિત્તસ્થિર રાખવા) માં અપલતા કરે છે, તેમ કટાક્ષ પણ સમાધિ (મનના નિશ્ચય) માં અપલતા કરે છે; જેમ ખલ, સર્પ જેવો વાંકો હોય છે, તેમ કટાક્ષ પણ વાંકાં હોય છે અને જેમ ખલ સ્વબ્ધ (ગર્વિષ્ઠ) હોય છે, તેમ કટાક્ષ પણ સ્વબ્ધ (સ્થિર) હોય છે, માટે સ્ત્રીના કટાક્ષ ખલાચરણુ સમાન છે. ૬૬

અપકરિધિયાં અર્ધરોષ યુખનમા અને સ્તનના મર્દનમા હેતુ બતાવી વિવિધને ધૂપાવી સ્ત્રીઓનો બદારનો અને અંદરનો સ્વભાવ બૂદો છે, એમ દર્શાવ્યું છે.

ચૈત્તલીયવૃત્ત

મધુ તિષ્ઠતિ વાચિ યોયિતાં હૃદિ હાલાહલમેવ કેવલમ્ ।

અતઃ પૃથ નિર્ણયતેઽધરો હૃદયં મુષ્ટિમિરેચ તાડ્યતે ॥૯૭॥

સ્ત્રીઓના વચનમા મધ રહે છે (એટલે સ્ત્રીઓનાં વચનો મધુર હોય છે), પણ હૃદયમા કેવળ હલાહલ બાધું હોય છે,

માટે અધરોડનું પાન કરવામાં આવે છે ને હૃદયને મૂઠીથી મારવામાં આવે છે (એટલે મરદન કરે છે). ૯૭

અહીં સૂત્રી તુમાર વર્ણનથી પરલોડ પ્રાપ્ત થતો નથી, માટે પરલોડ પ્રાપ્ત કરી આપનાર વૈરાગ્ય મેળવવા માટે પ્રથમ વૈરાગ્યમા વિશ્વરૂપ શ્રીને તથા શ્લોકથી નિદો છે.

સાધરાશ્લોક

આચરતઃ સંશયનામાચિનયમચરતં પત્તનં સાહસાનાં
દોષાણાં સંનિધાનં કપટશતમયં ક્ષેત્રમપ્રત્યયાનામ્ ।
સ્વર્ગદ્વારસ્ય વિમ્બો નરકપુરમુખં સર્વમાયાકરણં
સ્ત્રીયન્ત્રં કેન મૃદં ત્રિપદમમૃતમયં પ્રાણિનામેકપાદઃ ॥૧૮॥

સશયોનો આવર્ત (ધુમરી), અવિનયનું ભવન, સાહસોનું નગર, દોષનો ભંડાર, સેંકડો કપટનું સ્થાન, અવિશ્વાસનું ક્ષેત્ર, સ્વર્ગદ્વારનું વિમ્બ, નરકપુરીનું દ્વાર, સઘળી માયાનો કરડીઓ, અંદર વિષ સમાન, બહાર અમૃત સમાન અને પ્રાણીઓનું મુખ્ય બધનરૂપ શીરૂપી યત્ર કોણે બનાવેલું હશે? તે હું બલ્યતો નથી. ૮૮

શાર્દૂલવિજીઢિતયુગ

સત્યત્યે ન દાશાંક વપ ચદનોભૂતો ન પેન્દીવર-
દ્વન્દ્વે લોચનતાં ગતે ન કનકૈરપ્યક્લયષ્ટિઃ કૃતા ।
કિંત્વેવં કવિમિઃ પ્રતારિતમનાસ્તત્ત્વં વિજાનન્નપિ
ત્વદ્માંસાસ્થિમયં ઘપુર્મગદ્દશાંમન્દો જનઃ સેવતે ॥૧૯॥

યથાર્થ વિચાર કરીએ તો (આમ જ બાલ્યુએ કે) ચંદ્ર કોઈ શીનું મુખ થયો નથી, શ્યામ કમલ શીનાં નેત્ર થતાં નથી અને શ્રીનું શરીર સોનાથી બનાવેલું નથી, તોપણ શ્રીનું મુખ ચન્દ્ર છે, ને । શ્યામ કમલ છે અને શરીર સોનાનું છે,

એવી રીતે કવિના કહેવાથી જેનું મન ઠગાયલું હોય છે,
એવો મૂઠ મનુષ્ય યથાર્થે જાણવા છતાં પણ સ્ત્રીઓના ચામડી,
માસ અને હાડકાવાળા શરીરને સેવે છે ૯૯

અનુષ્ટુપ્ભૂત

સ્મૃતા મયતિ વાપાય દૃષ્ટા ચોન્માત્રકારિણી ।

સ્પૃષ્ટા મયતિ મોહાય સા નામ દયિતા કથમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

જેનું સ્મરણ કરવાથી પાપ લાગે છે, જેને જોવાથી
ઉન્માદ (ગાડાપણું) થાય છે અને સ્પર્શ કરવાથી મોહ થાય
છે, એવી સ્ત્રીને દયિતા (પ્રિય) કેમ કહેવાય ? ૧૦૦

॥ इति श्रीमद्राजर्षिप्रवरमर्तृश्रित्त शृगारशतकं सपूर्णम् ॥

।

મર્ત્યહરિકૃત વૈરાગ્યશતક

મંગળાચરણ

અનુપ્રભવ

દિક્કાલાયનવચ્છિદ્રાનન્તચિન્માત્રમૂર્તયે ।

સ્વાનુભૂત્યેકસારાય નમ શાન્તાય તૈજસે ॥ ૧ ॥

જેની ભૂતિ, દિશા અને કાલ વગેરેથી અવ્યાપ્ત છે, એટલા જ માટે અનન્ત અને ચૈતન્યરૂપ છે, જે કે એક જ આત્મજ્ઞાનના સારરૂપ છે, જે શાંત છે અને પ્રકાશરૂપ છે, તે પરબ્રહ્મને હું નમસ્કાર કર છું ૧

પૃષ્ઠાનુ દ્વપણ

સુભાષિત કાણુ સાબળે છે ?

અનુપ્રભવ

ઘોદ્ધારો મત્સરપ્રસ્તા પ્રમથ સ્મયદૂષિતા ।

અવોધાપહતાશ્ચાન્યે જીર્ણમદ્દે સુભાષિતમ્ ॥ ૨ ॥

જ્ઞાનીઓ મત્સરથી વ્યાપ્ત છે, રાજાઓ પોતાના અભિમાનમાં જ ખેંચાયલા રહે છે અને બાકીના બધા અપ્રુધો છે, તેથી સુભાષિત અમારા અગમી જીર્ણ થઈ ગયું ૨

અર્થાત્ સસારમાં ત્રણ જાતના પુરવો છે, એટલે જેઓ જ્ઞાની છે તેઓ ઇર્ષ્યાથી બીજા લોકને જ્ઞાન આપવાની પરવા જ રાખતા નથી, જેઓ મોટા માણસ છે, તેઓ તો ‘હું જ ગુણી અને વિદ્વાન માણસ છું’ એવા અહંકારથી સહુની અવગણના જ કરે છે, અને જેઓ અજ્ઞાન છે, તેઓ તો

બાપડા કંઈ સમજતા જ નથી, અને આમ હોવાથી સસારમા વિદ્વાનની અને વિદ્યાની બેયની તુલના જ નથી.

સસારમા રહીને પ્રાપ્ત કરેલા સુકૃત પણ દુઃખકારી જ છે
શિવરિણીયુક્ત

ન સસારોત્પન્ન ચરિતમનુપદ્યમિ કુશલ
વિપાક પુણ્યાના જનયતિ મય મે વિમૃશત ।

મહદ્ગ્નિઃ પુણ્યોઘૈશ્વિરપરિગૃહીતાશ્ચ વિપયા

મહાન્તો જાયન્તે વ્યસનમિત્ર દાતુ વિપયિણામ્ ॥ ૩ ॥

સસારમા ઉત્પન્ન થયેલું કોઈ પણ કર્મ હું સુખકર જોતો નથી, કારણ કે વિચારકરી જોતા તો પુણ્યનું પરિણામ પણ મને લાયક ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે મહાપુણ્યના ઓઘે કમીને પ્રાપ્ત થયેલા અને ચિરકાળથી ભોગવાતા વિપયો પણ અનુરાગી (વિષયભોગ વનાર) પુરુષોને મહા દુઃખના કારણરૂપ થઈ પડે છે.* ૩

* સસારથી ઉત્પન્ન થયેલું ચરિત સુખકર થતુ નથી કારણ કે, પુણ્યનો પરિપાક સુખકર જ નીવડે છે, એને પુણ્યનું પરિણામ જ કુળ કર છે એમ મહેશ્વર મોટા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલા મુખે વિરોધ તેને-ભોગવનારને પાછા દુઃખમા નાખે છે અર્થાત્ આ સસારમા મહા પુણ્ય કર્યા હોય તો સ્વપ્ન મળે ને ત્યાં જઈને જ્યાં સુધી પુણ્ય પહોંચે ત્યાં સુધી સુખ માળે, પુણ્યનો અવધિ પૂરો થાય એટલે પાછો જીવે પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશિષ્ટ એ વચનભુમાર મૃત્યુવેદકમા પડે આમ થતા જન્મ મરણ છટે નહિ, મરે સસારમા રહીને પારલૌકિક સુખને મરે પુણ્યદાન કર્યા કરતા સસારનો લાભ કરી પરબ્રહ્મા વીન થતુ એ જ હકમ છે, એથી જ મોક્ષ મળે છે અને ચેતારથી લક્ષ્મીના ફેરામાથી છૂટાય છે રામચંદ્ર (ગીતાકાર) કહે છે કે મહાપુણ્ય કરીને પ્રાપ્ત થયેલા-પુણ્ય ચઢન ને સુદૃઢ સ્ત્રી વગેરે વિપરો જન્મ જન્મ બહુ ભોગવાય છે તેમ તેમ મોટા મોટા દુઃખના કારણરૂપ થતા જાય છે, વેદાનની રીતે સ્વા કરતાં મોય ચડે છે અને તેની જ કામના રાજની ભોજી મારણ કે સ્વર્ગમા મરે પુરુષ, પુણ્ય પૂરું થતા જ મમરણના ફેરામા પડે છે પણ જીવન્મુક્ત તો મો રાસીના ફેરામાથી સદાને મરે છૂટે છે

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ઉત્ત્વાતં નિધિશંકયા ક્ષિતિતલં ધમાતા ગિરેર્ધાતવો ૧૫૧
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિર્નૃપતયો યત્નેન સંતોપિતાઃ ।

મન્ત્રારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ સ્મશાને નિશાઃ

પ્રાપ્તઃ કાળવરાટકોઽપિ ન મયા તૃષ્ણેઽધુના મુંચ મામ્ ॥૪॥

પૈસાની તૃષ્ણાએ પૃથ્વીને ખોદી, પર્વતની ધાતુઓને
ગાળી, નદીઓના પતિ સમુદ્રને ખેલ્યો, મહા મહા શ્રમે
રાજાઓને સંતોષ્યા, અને મંત્ર સાધવાને માટે-સ્મશાનમાં
રાત્રિઓ ઠહાડી, તો પણ કૂટી બદામે મળી નહિ; માટે હે
તૃષ્ણા ! હવે તો તું મને છોડ. ૪.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત.

ઞ્ચાન્તં દેશમનેકદુર્ગવિપમં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્ફલં ।

ત્યક્ત્વા જાતિકુલાભિમાનમુચિતં સેવા કૃતા નિષ્ફલા ।

મુક્તં માનવિર્વાજિતં પરગૃહેષ્વાશંકયા કાકચ- .

તૃષ્ણે જુમ્મસિ પાપકર્મનિરતે નાચાપિ સંતુષ્યસિ ॥૫॥

અલંબ અને દુર્ગમ દેશમાં કર્યા, પણ કંઈ ફળ ન મળ્યું;

સાચવવા યોગ્ય જા.

પણ નિષ્ફળ ગઈ;

શંકાશીલ રહેતાં જે

હે તૃષ્ણા ! તું તો પ્રતિદિન વધતી જ ગઈ; પણ આટલાટલું

થતાંએ સંતોષ પામી નહિ. ૫

શિલ્પરિણીવૃત્ત

ખલોહાપાઃ સોઢાઃ કથમપિ તદારાધનપરે- .

નિર્ગૃહ્યાન્તર્વાણ્યં હસિતમપિ શૂન્યેન મનસા ।

કૃતશ્ચિત્તસ્તમ્મઃ પ્રતિહતધિયામંજલિરેપિ .

ત્વમાશે મોઘાશે કિમપરમનો નર્તયસિ મામ્ ॥ ૬ ॥

! ' ખળ પુરુષની સેવામાં તત્પર રહેતાં તેમના ઠપકા સહન કર્યો, વળી તેમના ઠપકાથી અંતરમાં આવી ગયેલાં આંસુને રોકી રાખી શૂન્ય મનથી તેમના હાસ્થને પણ સહન કર્યું, અંત કરણને પારી રાખી જેની ખુદ્દિનો ખીખ ઉપહાસ કરે છે એવા મનુષ્યોને નમસ્કાર કર્યો, (તોપણ ઈ પ્રાપ્ત થયું નહિ,) હવે હું નિષ્કળ આશો! હજી પણ તું મને કેમ નચાવે છે? ૬

મોહવર્ણન

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

આદિત્યસ્ય ગતાગતૈરહરહ. સક્ષીયતે ઝોવિતં
વ્યાપારેર્વહુકાર્યમારગુરુભિઃ કાલો ન વિશાયતે ।

હમ્ના જન્મજરાવિપત્તિમરણં ત્રાસશ્ચ નોત્પદતે

પીત્વા મોહમયીં પ્રમાદમદિરામુન્મત્તભૂત જગત્ ॥ ૭ ॥

રાતદિવસ સૂર્ય ઉગે છે અને આપમે છે તેથી આશુચ્ચ

ઓહુ થાય છે, મોટા મોટા અનેક કાર્યના વ્યવહારોમાં 'કાળ ક્યાં ગયો?' તે સમજાતુંએ નથી વળી જન્મ, જરા (ધડપણ),

વિપત્તિ અને મરણને બેઠને પણ પુરુષને ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો

નથી. કારણ કે મોહમય પ્રમાદમદિરાનુ પાન કરવાથી, આ

આપુ જગત્ જ ઉન્મત્ત થઈ ગયેલું મને લાગે છે ૭

મનસ્વી પુરુષને યાચના કરી, એના જેવું ખીખું ૬ ખ નથી

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

! દીનાદીનમુલ્લેઃ સદૈવ શિશુકેરાકુણ્ડજીર્ણામ્વરા

ક્રોશન્દિઃ ક્ષુધિતૈર્નરૈર્ન વિધુરા દૃશ્યેત ચેદ્દેહિની ।

યાચ્નામદ્ગમયેન ગદ્ગદગલત્તુલ્યદ્વિલીનાક્ષરં

કો દેહીતિ વદ સ્વદગ્ધજઠરસ્યાર્થે મનસ્વી જન ॥ ૮ ॥

ભૂખ લાગવાથી રોતા અને ઘણું જ ગરીબડે મોંઢે ખાળકો, સદૈવ જેના શુર્ણ કપડા ખેંચતા હોય એવી અને

બાળકને આપવાને માટે ઘરમા અન્ન ન હોવાથી વિધુર
થયેલી સ્ત્રીને જોઈને યાચનાલગ થવાના ભયથી ગદ્ગદ
વાણીએ દુટતા અને પડતા અક્ષરે ‘મને આપો,’ એમ કયો
મનસ્વી માણસ પાપી પેટને માટે ભિક્ષા માગે છે? ૮

મરણ કોઈને વહાણુ નથી

શિસરિણીવૃત્ત

નિવૃત્તા માંગેચ્છા પુરુષવહુમાના વિગલિત
સમાના સ્વર્યાતા સપદિ સુહૃદા જીવિતસમા ।

શનેર્યપ્રધુત્યાન ઘનતિમિરુદ્ધે ચ નયને

અહો મૃદ્ધ કાયસ્તદપિ મરણાપાયચક્રિત ॥ ૯ ॥

ભોગવિલાસની ઈચ્છા નિવૃત્ત થઈ, પુરુષત્વનું અભિમાન
ગળી ગયું, સમોવડિયા તો ક્યારનાય દેવલોક પામ્યા, સુહૃદ-
સબંધી પણ પોતાની દશાએ પહોંચ્યા, લાકડીને ટેકે પરાણે
ધીરે રહીને ઉઠાય બેસાય છે અને આજે અધારા આવે છે,
એવી દશા થઈ, તોપણ અહો! આ નીચ દેહ તો હજી પણ
મરણના ભયથી થરથરી જાય છે* ૯

મનુષ્યની વૃત્તિ વેરાવ્યને માટે શ્રેષ્ઠ છે

માટે તૃષ્ણ અને સુવા માટે પૃથ્વી જનાવી છે અને સસારસાગર તરવાને સમર્થ બુદ્ધિવાળા માણસને માટે એ વૃત્તિ કરેલી છે કે જે વૃત્તિને શોધતાં જટ સર્વે શુભોની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. ૧૦

જ્ઞાતાપર્ય-સર્પોદિ અડજ અને પશુ વગેરેને માટે પ્રજ્ઞાએ આજીવિકા-વૃત્તિ બાંધેલી છે, તેથી જૂદી જ આજીવિકા-વૃત્તિ મનુષ્યને માટે નિર્માણ કરેલી છે-એટલે કે, મનુષ્યમાં બુદ્ધિ મૂકેલી છે અને તે બુદ્ધિવડે કરીને મનુષ્ય આ સંસાર-સમુદ્રને તરવાને સમર્થ થઈ શકે છે, જેથી સંસારાર્ણવ તરાય, એ જ વૃત્તિનો મનુષ્યે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

એક અર્થ ન સાધનારનું છવિત તો વ્યર્થ જ ગયું જાયતું.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ન ધ્યાતં પદમીશ્વરસ્ય વિધિવત્સંસારવિચ્છિન્નતયે

સ્વર્ગદ્વારકપાટપાટનપદુર્ધર્મોઽપિ નોપાર્જિતઃ ।

નારીપીનપયોધરોરુયુગલં સ્વમેઽપિ નાલિન્નિતં

માતુઃ કેવલમેવ યૌવનવનચ્છેદે કુઠારા ઘયમ્ ॥ ૧૧ ॥

આ સંસારમાંથી છૂટવાને માટે વિધિ પ્રમાણે ઈશ્વરના પદનું ધ્યાન ધર્યું નહિ, તેમ સ્વર્ગદ્વાર ઉઘાડવાને સમર્થ એવો ધર્મ પણ ઉપાર્જિત ન કર્યો તથા નારીનાં પીન પયોધર અને ઉરુયુગલને પણ સ્વપ્ને આલિંગવા પામ્યા નહીં, તેથી અરેરે ! આપણે તો કેવળ માતાના યૌવનવનને છેદનાર કુવાડારૂપ જ નીવડ્યા. ૧૧

અર્થાત્ સંસારમાંથી છૂટવાને-મોક્ષને માટે ઈશ્વરના પદનું વિધિવત્ ધ્યાન ધરાયું નહિ, સ્વર્ગ મેળવવા માટે ધર્મ થયો નહિ અને સસારસુખે લેવાયું નહિ, એટલે વ્યર્થ જ જન્મ્યા. અનુક્રમે ત્રણે વિષય એક એકથી ઉતરતા છે પ્રથમ

ખાળાકને આપવાને માટે ઘરમા અન્ન ન હોવાથી વિધુર
થયેલી સ્ત્રીને જોઈને યાચનાભગ થવાના ભયથી ગદ્ગદ
વાણીએ દુટતા અને પડતા અક્ષરે ‘મને આપો,’ એમ ક્યો
મનસ્વી માણસ પાખી પેટને માટે લિક્ષા માગે છે? †

મગ્ધુ ક્રોધને વહાણુ નથી

શિલ્પરિણીવૃત્ત

નિવૃત્તા માગેચ્છા પુરુષબહુમાનો વિગલિતઃ

સમાના. સ્વર્યાતા. સપદિ સુહૃદો જીવિતસમાઃ ।

શનૈર્યદ્યુત્થાનં ઘનતિમિરરુદ્ધે ચ નયને

અહો ધૃષ્ટ કાયસ્તદપિ મરણાપાયચકિત. ॥ ૯ ॥

લોગવિલાસની ઈચ્છા નિવૃત્ત થઈ, પુરુષત્વનુ અભિમાન

ગળી ગયું, સંભોવડિયા તો ક્યારનાય દેવલોક પામ્યા, સુહૃદ-
સંબંધી પણ પોતાની દશાએ પહોંચ્યા, લાકડીને ટેકે પરાણે
ધીરે રહીને ઉઠાય બેસાય છે અને આંખે અંધારાં આવે છે,
એવી દશા થઈ, તોપણ અહો! આ નીચ દેહ તો હજી પણ
મરણના ભયથી થરથરી ભય છે* ‡

મનુષ્યની વૃત્તિ વૈરાગ્યને માટે શ્રેષ્ઠ છે

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

હિંસાશત્યમયત્તલભ્યમશન ધાત્રા મરત્કલ્પિત

વ્યાલાનાં પશવસ્તૃર્ણાકુરમુજ. સૃષ્ટા. સ્થલીશાયિનઃ ।

સંસારાર્ણવલંઘનક્ષમધિયાં વૃત્તિ. કૃત્તા સા નૃણાં

યામન્વેષયતાં પ્રયાન્તિ સતત સર્વે સમાર્પિ ગુણાઃ ॥ ૧૦ ॥

બ્રહ્માએ, સર્પોના ભક્ષણને માટે હિંસા રહિત અને વગર
યત્ને પ્રાપ્ત થાય તેવો પવન બનાવ્યો છે,† ‡ પશુઓના ભક્ષણ

* અર્થાત્ મહા દુ ખન્ન વૃદ્ધાવસ્થા આનતા પણ માણસને મરણનો
ભય લાગે છે † સાપ પવનનુ ભક્ષણ કરીને જીવે છે એમ લોકવાયકા
‡ વળી એ લોકવાયકા ઉપરથી માપને ‘પવનભક્ષક’ નામ આપેલું હોય
એમ લાગે

માટે તૃણ અને સુવા માટે પૃથ્વી જનાવી છે અને સસારસાગર તરવાને સમર્થ બુદ્ધિવાળા માણસને માટે એ વૃત્તિ કરેલી છે કે જે વૃત્તિને શોધતા જટ સર્વે શુભોની સમાપ્તિ થઈ જાય છે ૧૦

તાત્પર્ય-સર્પાદિ અડજ અને પશુ વગેરેને માટે પ્રજ્ઞાએ આજીવિકા-વૃત્તિ બાધેલી છે, તેથી જૂદી જ આજીવિકા-વૃત્તિ મનુષ્યને માટે નિર્માણ કરેલી છે-એટલે કે, મનુષ્યમા બુદ્ધિ મૂકેલી છે અને તે બુદ્ધિવડે કરીને મનુષ્ય આ સસાર-સમુદ્રને તરવાને સમર્થ થઈ શકે છે, જેથી સસારાર્ણવ તરાય, એ જ વૃત્તિને મનુષ્યે સ્વીકાર કરવો જોઈએ

એકે અર્થ ન સાધનારનું જીવિત તો વ્યર્થ જ મયુ જાણુ
શારૂલવિક્રીઢિતવૃષ

न ध्यात पदमीश्वरस्य विधिवत्ससारविच्छिन्नये

स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जित ।

नारीपीनपयोधरोरुयुगल स्वप्नेऽपि नालिङ्गित

मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा घयम् ॥ ११ ॥

આ સસારમાથી છૂટવાને માટે વિધિ પ્રમાણે ઈશ્વરના પદનું ધ્યાન ધર્યું નહિ, તેમ સ્વર્ગદ્વાર ઉઘાડવાને સમર્થ એવો ધર્મ પણ ઉપાર્જિત ન કર્યો તથા નારીના પીન પયોધર અને ઉરુયુગલને પણ સ્વપ્ને આલિંગવા પામ્યા નહીં, તેથી અરેરે ! આપણે તો કેવળ માતાના યૌવનવનને છેદનાર કુવાડારૂપ જ નીવડ્યા ૧૧

અર્થાત્ સસારમાથી છૂટવાને-ગોક્ષને માટે ઈશ્વરના પદનું વિધિવત્ ધ્યાન ધરાયું નહિ, સ્વર્ગ મેળવવા માટે ધર્મ થયો નહિ અને સસારસુખે લેવાયું નહિ, એટલે વ્યર્થ જ જન્મ્યા અનુક્રમે ત્રણે વિષય એક એકથી ઉતરતા છે પ્રથમ

મોક્ષ, તે ન જાને તો સ્વર્ગ અને તે ન જાને તો ઐહિક (સાંસારિક) સુખ લેવું મોક્ષ અને સ્વર્ગને માટે ત્રીજા પ્રલોકની ટીકા બુવો. ધર્મ એટલે યાગાદિ અને યાગાદિ ધર્મકૃત્યથી સ્વર્ગ મળે છે, મોક્ષ મળતો નથી મોક્ષ તો માત્ર પ્રહ્લ્લજ્ઞાનથી જ મળે છે.

ઉપજાતિવૃત્ત

મોગા ન ભુક્તા વયમેવ ભુક્તાસ્તપો ન તસં વયમેવ તપ્તાઃ ।
કાલો ન યાતાં વયમેવ યાતાસ્તૃષ્ણા ન જીર્ણાં વયમેવ જીર્ણાઃ ૧૨
લોગ તો લોગવાયા નહિ, પણ અમે (કાળથી) લોગવાઈ
ગયા, તપ તપાયું નહિ, પણ અમે જ (દુઃખથી) તવાઈ ગયા,
કાળ તો ન ગયો પણ અમે તો ઘરડા થયા,* તૃષ્ણા તો
ભૂલું ન થઈ; પણ અમે જ ભૂલું (વૃદ્ધ) થઈ ગયા. ૧૨
સકામ કર્મ કર્યા પણ પરમાર્થ સાધ્યો નહિ.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ક્ષાન્તં ન ક્ષમયા ગૃહોચિતસુખં ત્યક્તં ન સંતોષતઃ ।
સોઢા દુઃસહશીતચાતતપનાઃ ક્લેશાન્ન તસં તપઃ ।
ધ્યાતં વિસમહર્નિશં નિયમિતપ્રાણૈર્ન શંભોઃ પદં
તત્તત્કર્મ છૃતં યદેવ મુનિમિસ્તૈસ્તૈર્ફલૈર્વચ્ચિતા. ॥ ૧૩ ॥
અમે ક્ષમા આપી પણ તે ક્ષમાના ગુણથી નહિ,
ઘરમાં લોગવવા થોગ્ય સુખોનો ત્યાગ કર્યો પણ સંતોષથી
નહિ, દુઃસહ ટાઢ, વાયુ અને તાપ સહન કર્યા પણ કલેશ
વેઢીને તપ કર્યું નહિ, રાત દિવસ ધનનું ધ્યાન કર્યા કર્યું,
પણ નિયમિત પ્રાણાયામે કરીને શબ્દના પદનું ધ્યાન ધર્યું નહિ.
આ રીતે મુનિઓએ કરેલાં તે તે કર્મ તો અમે કર્યા, પણ
તે તે ફળ તો અમને પ્રાપ્ત નજ થયા. ૧૩

* કાળ તો ન ખરડ્યો, પણ અમારો આયુષ્ય ખરી ગયો

તૃષ્ણા શૂર્ણ થતી નથી.

અનુપ્રમુત્ત

ચલિભિર્મુલમાફ્રાન્તં પલિતૈરંકિતં શિરઃ ॥

ગાત્રાણિ શિથિલાયન્તે તૃષ્ણેકા તદ્વિનાયકે ॥ ૧૪ ॥

સુખ ઉપર ત્વચાની કર્યોલિયો પડી ગઈ, મસ્તક પાણિ-
યાંથી છવાઈ ગયું અને ગાત્રો-અત્યેક અંગ શિથિલ થઈ ગયાં,
પણ આ તૃષ્ણા તો પ્રતિદિન તરુણ (વધતી) થતી જાય છે. ૧૪
કર્મના પરિપાકરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા કુ ખનો શોક શો ?

અનુપ્રમુત્ત

યૈનેવામ્બરલ્પ્ણેન સંયીતાં નિદિ ચન્દ્રમાઃ ।

તૈનેષ ચ દિપા માનુરહો દોર્ગત્યમેતયોઃ ॥ ૧૫ ॥

જે અંબરના* ઠંકડાથી રાતે ચંદ્રમા વિંટાયેલો હતો,
તે વડે જ દિવસે સૂર્યનારાયણ વિંટાયેલો દેખાય છે, તો અહો !
આ બેની કેવી દશા ? ૧૫

અર્થાત્ સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ આ પ્રમાણે કર્મને પરિણામે
દારિદ્ર્યને પામેલા છે અને તેઓ બે પણ એક જ અંબરના
ઠંકડાથી ઢંકાયેલા રહે છે, તો પછી મનુષ્યની શી વાત !

પોતે તજેલા વિષયો પુરુષને સુખ આપે છે.

શિવરિણીયુત

અવદ્યં યાતારશ્ચિરત્તરમુપિવાપિ ત્રિપયા

વિર્યામે યો મેદસ્ત્યજતિ ન જનો યત્સ્વયમમૂનઃ ।

વ્રજન્તઃ સ્વાતન્ત્ર્યાદતુલપરિતાપાય મનસઃ

સ્વયં ત્યક્તા ભેતે શમસુસમનન્તં વિદધતિ ॥ ૧૬ ॥

વિષયો ઘણો કાળ રહ્યા, છતાં પણ અવશ્ય જનારા તો
છે જ; ત્યારે વિષયો એની ભેળે મંદ પડી જાય અને પ્રરુધથી

* આ શ્લોકમાં “અંબર” શબ્દમાં “અ” છે, અંબર એટલે વર અને
અંબર એટલે વાદળ.

તજાય, એ બે રીતે વિષયનો વિયોગ થાય, એમાં શો ભેદ છે ?
 ઈર્ષ નહીં, છતાં મનુષ્ય ચોતે તે વિષયોનો ત્યાગ કરતો નથી.
 પરંતુ વિષયો જ્યારે સ્વતંત્ર થઈને ચાલ્યા જાય છે ત્યારે મનમાં
 અતુલ પરિતાપ કરાવે છે, પણ પુરુષે તજેલા વિષયો તો
 પુરુષને અપાર સુખશાન્તિ આપે છે. ૧૬

તૃપ્તિના અધિકાર

શિલ્પરિણીવૃત્ત

વિવેકવ્યાકોશે વિકસતિ શમે શામ્યતિ તૃપ્તિઃ
 પરિપ્ચક્ષે તુક્ષ્ણે પ્રસરતિતરાં સા પરિણતિઃ ।

જરાજીર્ણેશ્વર્યપ્રસન્નગહનાક્ષેપકૃપણ-

કૃપાપાત્રં યસ્યાં ભવતિ મહતામપ્યધિપતિઃ ॥ ૧૭ ॥

જ્યારે વિવેકનો વિકાસ કરનાર શાન્તિ વિકાસ પામે છે
 અને તૃપ્તિનું ઉન્નત આલિંગન શાંત પડે છે ત્યારે તે સુખરૂપ
 પરિણામ અત્યંત વિસ્તાર પામે છે, કે જે સુખરૂપ પરિ-
 ણામને લીધે જરાથી છૂટું થયેલા અશ્વર્યના ઉપભોગ માટે
 અત્યંત પ્રયત્ન કરવાથી કૃપણ થયેલા મરુતોનો પતિ ઇંદ્ર
 પણ કૃપાપાત્ર થઈ પડે છે. ૧૭

મહનની વિટંબના

શિલ્પરિણીવૃત્ત

કુદાઃ કાળઃ સ્વજઃ શ્રવણરહિતઃ પુન્ડ્રવિકલો
 વ્રણી પૂયક્લિન્નઃ કૃમિકુલશતૈરાવૃત્તતનુઃ -

શ્રુધાક્ષામો જીર્ણઃ પિઠરકકપાલાર્પિતગલઃ

શુનીમન્થેતિ શ્વા હતમપિ ચ હન્ત્યેવ મદનઃ ॥ ૧૮ ॥

સુકાઈ ગયેલો, કાણો, લંગડો, ખુચો, બાંડો, પરુ વહેતાં
 મણુવાળો, હબરો કીડાઓ પડેલા શરીરવાળો, બૂખથી દુર્બળ
 થઈ ગયેલો, છૂટું અને જેને ગળે ધરતો હાંડીનો ઠાંઠલો

ભરાઈ રહેલો છે એવો કુતરો કુતરી પાછળ ભમ્યા કરે
છે. ખરેખર મદન, મરેલાને પણ મારેજ છે ૧૮

વિષયનો અધિકાર

વસન્તતિલકાવૃત્ત

મિહ્યાશનં તદપિ નીરસમેકધારં

શય્યા ચ મૃત પરિજનો નિજદેહમાશ્રમ ।

ઘર્ષ્ણં ચ જીર્ણશત્ત્વલ્લખમયી ચ કન્યા

હાહા તથાડપિ વિષયા ન પરિત્યજન્તિ ॥ ૧૯ ॥

માગી આણેલું, નીરસ અને તે પણ એક જ વાર લોજન
મળે, પધારીમાં પૃથ્વીજ હોય, પરિજન-સેવકમાં માત્ર પોતાનો
હેઠ, જૂનાં પુરાણાં વચ્ચે અને ફાટી પડી સો થોંગડિયા કથા
(ગોદડી) હોય, આવી સ્થિતિમાં આવી પડવા છતાં પણ
મનુષ્યો, અરેરે, વિષયો તો છોડતા જ નથી. ૧૯

રૂપતિરસ્કાર

મિતરિગીવૃત્ત

સ્તનૌ માંસગ્રન્થી કનકકલશાવિત્યુપમિતૌ

મુખં શ્લેષ્માગાર તદ્વપિ ચ શશાંકેન તુલિતમ્ ।

ઘનન્મુગ્ધહિન્નં કરિન્નરકરસ્પર્ધિ જઘન-

મહો નિન્યં રૂપં કવિજનવિશેષેર્ગુણ કૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

સ્તન જે માંસની ગાંઠો છે તેને કનકકલશની ઉપમા
અપાયલી છે, મુખ જે શ્લેષ્મનું સ્થાન છે તેને ચંદ્રની
સાથે સરખાવવામાં આવેલું છે અને મૂનસાવથી ભીની
રહેતી નંધિને હસ્તિરાજની સુંઠની સ્પર્ધા કરાવી છે. માટે
અરેરે! આ રીતે નિહાને પાત્ર એવાં રૂપને ગહા ઠવિજ-
નોએ વખાણી વખાણીને ઉત્તમ કરેલું છે. ૨૦

મેહ વારી શંકાય તેમ નથી.

શિસ્તરિણીવૃત્ત

અજાનન્માહાત્મ્યં પતતુ શલ્ભો દીપદહને
સ મીનોપ્યજ્ઞાનાદ્વિશયુતમશ્નાતુ પિશિતમ્ ।

વિજાનન્તોપ્યેતદ્વ્યમિદં વિપજ્જાલજટિલા-

ન્ન મુઞ્ચામઃ કામાનંદં ગહનો મોહમહિમા ॥ ૨૧ ॥

(અગ્નિના) મોહાત્મ્યથી અજ્ઞાન પતંગ તીવ્ર અગ્નિમાં બલે
પડે અને મત્સ્ય પણ અજ્ઞાનથી જ માંસવાળી આંકડી બલે
ગળે, પરંતુ આપણે તો સંસારના વિપત્તિઓના જાળથી આવૃત
એવા આ વિષયોને જાણતાં છતાં પણ છોડી શકતાં નથી;
અરેરે! એ મોહમહિમા શું ઓછા ગાંઠને છે? ૨૧

દુર્જનનિદા

મોલિનીવૃત્ત

વિસમલેમશનાયે સ્વાદુ પાનાય તોયં

શયનમવનિષ્ઠે વલ્કલે વાસસી ચ ।

નવઘનમધુપાનપ્રાન્તસર્વેન્દ્રિયાણા-

મવિનયમનુમન્તું નોત્સદ્દે દુર્જનાનામ્ ॥ ૨૨ ॥

લોજન માટે ક્ષણ મળે, પીવા માટે સ્વાદિષ્ટ જળ મળે,
પૃથ્વી ઉપર પડી સહેવાનું મળે અને લુંગડેમાં પહેરવાને
માટે વલ્કલ મળે તો પણ ખસે છે, પરંતુ થોડા ધનના મધનું
પાન કરવાથી ભ્રમિત થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળા દુર્જનોનો અવિ-
નય સહન કરવાને તો ઉત્સાહ થતો નથી. ૨૨

અર્થાત્ મિદાગને ઠેકાણે ક્ષણ મળે તે ખમાય, કંઠેલાં
દૂધને ઠેકાણે મીઠું પાણી, છપ્પર પલંગને ઠેકાણે જમીન
ઉપર શયન અને હીરનાં ચીરને ઠેકાણે વલ્કલ મળે તે
સહેવાય, પણ ધનરૂપી મદના પાનથી ભ્રમી ગયેલી ઇન્દ્રિયો-
વાળા-મગજના ચળેલા દુર્જનોનો અવિનય તો નથી ખમાતો,

માનિતા વિષે

શરિણીવૃત્ત

વિપુલહૃદયૈર્ધન્યૈ કૈશ્ચિજ્જગજ્જનિતં પુરા
વિધૃતમપરૈર્વત્તં ચાન્યૈર્વિજિત્ય તૃપ્તં યથા ।

इह हि भुवनान्यन्ये घोरान्धतुर्दश भुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥ २३ ॥

કોઈ ઉદાર હૃદયના પુણ્ય પુરુષોએ પૂર્વે જગત્ ઉત્પન્ન
કર્ચું, ખીજાએ પાલન કર્ચું, કોઈએ તેને જિતી લઈ તૃપ્તવત્
ગણીને કોઈને આપી દીધું, વળી આ લોકમાં કોઈ ખીજા
ધીર પુરુષો ચૌદે ભુવનોને લોગવે છે તથાપિ કેટલાક
નગરના સ્વામિત્વથી પુરુષોને આ મદજ્વર ચો? ૨૩

અર્થાત્ પ્રજ્ઞાએ જગતને ઉત્પન્ન કરેલું છે, વિષ્ણુ
પાલન કરે છે, પરશુરામે જગતને જિતી છેવટ તૃપ્તવત્ ગણી
કશ્યપને તેનું દાન દીધું હતું અને ગણિ આદિએ ચૌદ
ચોકડીનું રાજ કર્યું છે, તેમને ગર્વ આપ્યો નથી, તો પછી
ચોડાંક ગામના આધિપત્યથી ગર્વ કરવો, એ જાજના પુરુ-
ષોનું વર્તન અનુચિત કેમ ન ગણાય ?

નિઃસ્પૃહાધિકાર

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रक्षामिमानोन्नताः
ख्यातस्तव विमर्चैर्यशासि कवयो दिभ्रु प्रतन्वन्ति न ।
इत्थं मानद् नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तर

यद्यस्मात्तु पराद्मुत्तोऽसि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ॥ २४ ॥

તું જેમ રાજા છે તેમ અમે પણ ગુરુની સેવા કરીને પ્રાપ્ત
કરેલી બુદ્ધિના અભિમાનથી ઉન્નત છીએ, તું જેમ વિલવોથી
પ્રખ્યાત છે, તેમ કવિઓ (દશે) દિશામાં અમારા યથોને

વિસ્તારે છે; હું માનદ! આ પ્રમાણે આપણા બંનેમાં કંઈ
 ઝાઝો અંતર નથી; માટે તું જો અમારાથી વિમુખ (આદરરહિત)
 રહીશ તો અમે પણ તારાથી વધારે નિઃસ્પૃહ રહીશું. ૨૪
 રાજપત્નિ અભિમાન મિથ્યા છે.

શિતરિણીવૃત્ત

અમુક્તાયાં યસ્યાં ક્ષણમપિ ન યાતં નૃપશતૈ-
 ભુવસ્તસ્યા લાભે ક ઇવ વહુમાનઃ ક્ષિતિભુજામ્ ।
 તદ્દંશસ્યાપ્યંશે તદ્વચયલેશેઽપિ પતયો

વિવાદે કર્તવ્યે વિદધતિ જડાઃ પ્રત્યુત મુદમ્ ॥ ૨૫ ॥

સેંકડો રાજાઓએ પૃથ્વીને લોગવી ન હોય એવી એક
 ક્ષણ પણ ગઈ નથી. તે પૃથ્વીને લાલ થવામાં રાજાઓ મોટું
 અભિમાન રાખે છે એ શું? * વળી તેના (પૃથ્વીના) અંશના
 પણ અંશના અને એકાદ અવયવના પતિ થતાં શોક કરવો
 જોઈએ, તેને ઠેકાણે જડ રાજાઓ ઉલટો હર્ષ પામે છે. ૨૫

અર્થાત્ હજારો રાજાઓ આ પૃથ્વીને લોગવતાં લોગ-
 વતાં આદ્યા ગયા, પણ પૃથ્વી કોઈની પણ થઈ નહિ, તો
 પછી પૃથ્વીના એકાદ નાનામાં નાના અંશના કે અવયવના
 પતિ થતાં 'હું પૃથ્વીપતિ છું' એવું અભિમાન રાખવું, એ
 અજ્ઞાન જ કહેવાય; કારણ કે પૃથ્વી કોઈની થઈ નથી અને
 થવાનીએ નથી, તો એવી અનિત્ય અને અત્યદ્ય સમૃદ્ધિનું
 અભિમાન શું કામ રાખવું?

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

મૃત્પિણ્ડો જલરેખયા વલયિતઃ સર્વોપ્યયં નન્વણુ-
 રદ્ધીકૃત્ય સ ઇવ સંયુગશતૈ રાજ્ઞાં ગણૈર્મુજ્યતે ।

* પૂર્વાર્દ્ધનો અર્થ આન મીઠો તિવાન આ પ્રમાણે કરે છે - 'જો
 હજારો રાજાઓથી એક ક્ષણવાર પણ અલુપ્ત રહી નથી, તે પૃથ્વી નેજા
 વરામાં તે રાજાઓ શું અભિમાન રાખતા હશે?'

નોદ્યુર્દદતેઽયવા કિમપિ તે ક્ષુદ્રા દરિદ્રા મૃદાં
ધિગ્ધિક્તાન્પુરુષાધમાન્ધનકળ ચાન્નન્તિ તેભ્યોઽપિ યે ॥૨૬॥

આ પૃથ્વીરૂપી એક મૃત્તિકાનો પિંડ છે, જે જળની રેખાથી (સમુદ્રવડે) વિંટળાયેલો છે અને તે સઘળો અનત નથી પણ નાનો છે. રાજાઓના સમૂહો હજારો લઠાઈઓ કરીને તે મૃત્તિકાપિંડને ગ્રહણ કરીને લોગવે છે, તે ક્ષુદ્ર અને અત્યંત દરિદ્ર રાજાઓ થોડુંક આપે છે, અથવા તો કંઈ પણ આપતા નથી. જે પુરુષો તે રાજાઓની પાસેથી પણ કિંચિત્ ધનની વાછા કરે છે, તે અધમ પુરુષોને ધિક્કાર હોજો. ૨૬

વિદ્વાન્વચન

વૈતાલીવદ્વત

ન નટા ન વિટા ન ગાયકા ન પરદ્રોહનિવક્ત્રબુદ્ધયઃ ।

નૃપસજ્જાનિ નામ કે ઘયં કુચ્ચમારાનમિતા ન યોપિતઃ ॥ ૨૭ ॥

(અમે) નટ નથી, વિટ નથી, ગવૈયા નથી અને પારકાનો દ્રોહ કરવામા શુદ્ધિ રાખનારા નથી,* વળી કુચ્ચના ભારથી નમેલી એવી અમે સ્ત્રીઓ પણ નથી, તો પછી રાજદારમા અમને તે કેણુ ગણે?† ૨૭

‘અર્થાત્ રાજાને ત્યાં નટ, વિટ, ગવૈયા, દ્રોહી પુરુષો અને મોટા સ્તવવાળી સ્ત્રીઓનો આદર સત્કાર થાય, હવે અમે તો એમાના એકે નથી, તો પછી અમારો ત્યાં કેણુ ભાવ પૂછે?

* પારકાનો દ્રોહ ન કરવો, એમા ન નિગદ્ય શુદ્ધિ વગા

† આદો ન ભાવ જુઓ અમેશમા

What is Rome to me, what business have I there,
I who can neither lie, nor falsely swear,
Nor praise my patron's underserving rhymes

1 (Ancient classics)

રાજદ્વારમાં વિદ્વાનનો સત્કાર નથી, પણ ઉપર ગણાવ્યા તેવા દુર્ગુણીઓ અને ગણિકાઓનાં જ માન હોય છે. મિત્ર તિલાંગ આ શ્લોકને અમાનિતા સેવકનું વચન કહે છે.

ઉત્તરોત્તર વિદ્વાનો નાશ થતો જાય છે.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

પુરા વિદ્વત્તાસીદુપશમવર્તાં ક્લેશહતયે
ગતા કાલેનાસૌ વિષયસુખસિદ્ધયૈ વિષયિણામ્ ।

इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षितितलभुजः शास्त्रविमुखा-
नहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोदधः प्रविशति ॥ २८ ॥

પૂર્વે વિદ્વત્તા, શાન્તિવાળાઓના કલેશનો નાશ કરવા માટે હતી. એ વિદ્વત્તા કાળ જતાં અનુરાગીઓની વિષય-સિદ્ધિને માટે થઈ રહી અને હાલ તો પૃથ્વીપાલોને શાસ્ત્ર-વિમુખ બોધેને તે જ વિદ્વત્તા પ્રતિ દિવસ નીચે ઉતરતી જાય છે; અહો! એ ઓછી દુઃખની વાત છે? ૨૮

અર્થાત્ પૂર્વે વિદ્વત્તા, સંસારના કલેશમાંથી છૂટવાને માટે સંપાદન થતી હતી, કાળે કરીને તે જ વિદ્વત્તા ત્યાર પછી અનુ-રાગીઓથી સંસારનાં સૌખ્યનું આસ્વાદન કરવાને માટે સંપા-દન થવા લાગી અને હવે તેા વિદ્વત્તાની તુલના જ રહી નથી; એટલે ધીરે ધીરે તે દુનિયામાંથી અસ્ત જ થતી જાય છે.

આહંકારી પુરુષ પ્રતિ

નિરંતર ઈશ્વરનું આરાધન કરનારને જ ધન્ય છે.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं
कपालं यस्योद्यैर्विनिहितमलङ्कारविधये ।

नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना
नमद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरमरः ॥ २९ ॥

જેના ધવલ કપાલને (ઓપરીને) મદનના રિપુ શંકરે,

પોતાના મસ્તક ઉપર અલકારને ઠેકાણે રાખ્યું હતું, તે જ પુરુષના જીવિતને ધન્ય છે, પણ હાલ તો પોતાના પ્રાણુ રક્ષણ કરવામા જ પ્રવીણ મતિવાળા કેટલાએક પુરુષના નમસ્કારોથી પુરુષોને અતુલ દર્પરૂપી મહા જ્વર આવે છે એ શું? ૨૬

અર્થાત્ પ્રાણુ રક્ષણ કરનારા એટલે મરણથી ભય પામનારા અને મનુષ્યોના નમનથી પ્રસન્ન થનારાના જીવિતને ધન્ય નથી, પણ જેના કપાલને શંકર પોતાની રઠમાળામાં રાખે છે, તે પુરુષના જીવિતને જ ધન્ય છે જે શંકરને સેવે છે ને તેને શરણે ભય છે, તેના મસ્તકને, પોતાનો ઇષ્ટ ભક્ત ગાંધી, શંકર પોતાના ઠઠની રઠમાળામા રાખે છે-છાતીપરનો છાતીપર રાખે છે. રામર્ષિ કહે છે કે.-વદાન્યાના જિતેન્દ્રિયાણા સત્યસયાના શ્રાણા ચ સુદે નિહતાનાં શિરાતિ શ્રીમદ્વાયેય શિરસિ વિભર્તિ [હત્યાગમ] ઉદાર, જિતેન્દ્રિય, સત્યવાદી, શૂર અને સશ્રામમાં હણાયલાના કપાળ-મસ્તક-ખોપરીઓને મહાદેવ પોતાની છાતી ઉપર રાખે છે

એક નિરપૃહની રાજા પ્રતિ ઉક્તિ.

સમ્પરાનૃત્ત

અર્થાનામીશિપે ત્વ ચયમપિ ચ ગિરામીશ્મદં ચાવદર્થ
શૂરસ્ત્ય ધાદિદર્પજ્વરશમનવિધાવક્ષ્ય પાટવં ન ।

સેવન્તે ત્વાં ધનાઢ્યા મતિમલહતયે મામપિ શ્રોતુકામા
મર્યપ્યાસ્થા ન ચેત્તત્ત્વયિ મમ સુતરામેપ રાજન્ ગતોઽસ્મિ ૩૦

હે રાજન્! જેમ તમે દ્રવ્યના માલિક છો, તેમ અમે વાણીના માલિક (ઉપાસક) છીએ, તમે જેમ શૂર છો તેમ અમે પણ વાદ કરનારા અહંકારજ્વરને શમાવવામા અક્ષય ચતુરતા ધરાવીએ છીએ, ધનાઢ્ય પુરુષો જેમ તમારી સેવા કરે છે તેમ અજ્ઞાનના નાશને માટે અમને પણ શ્રોતાએ

સેવે છે; આમ છતાં પણ અમારા ઉપર જો તમને આસ્થા ન હોય તો અમને પણ તમારા ઉપર આસ્થા નથી, માટે આ આલ્યા. ૩૦*

શિશ્વરિણીશૃત

અતિપ્રાન્તઃ કાલોઃ શ્વેતમલ્લનાભંગસુભગો

મ્રમન્તઃ શ્રાન્તાઃ સ્મઃ સુચિરમિદ્ધ સંસારમરણો ।

દ્વદાનીં સ્વઃસિન્ધોસ્તદ્ભુવિ સમાવન્દનગિરઃ

સુતારૈઃ ફૃન્કારૈઃ શિય શિય શિયેતિ પ્રતનુમઃ॥ ૩૧ ॥

લટકાંવાળી લલનાએના લોગમાં રમણીય લાગતો કાળ જતો રહ્યો અને આરી પેઠે સંસારના માર્ગોમાં ફરતાં ફરતાં યાત્રી ગયા, હવે તો સ્વર્ગગાના તટ ઉપર એમી તારણ કરનારા સુંદર અવાજે અમે 'શિવ ! શિવ ! શિવ !' નામથી સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૩૧

અર્થાત્ અમને હવે સંસારમાં મમતા રહી નથી, એમ કહેતાં પૂર્વાર્દ્ધમાં સંસારમુખ લોગમ્યું જણાવી, તેનાથી ધરાઈ સંતોષ લઈ ગંગાના તીર ઉપર 'શિવ'નો જપ જપવામાં જ આનંદ દર્શાવે છે. વાનપ્રસ્થાવસ્થાનું અત્ર પ્રતિભાસન અપાયું છે. ગાર્દૂલશિશ્વરિણીશૃત

માને મ્નાપિનિ સ્વપિદને ન્ય ઘમુનિ સ્વર્થ પ્રયાનેર્ઙ્યનિ

શૌણે વન્નુજને મતે પરિજને નષ્ટે દુનૈર્થાયને ।

યુનઃ ફેયન્મેનદેય સુધિયાં યજ્ઞદુઃકન્યાપયઃ

પ્રતપ્રાયગિરીન્દ્રકન્દરદરીકુન્દે નિપાતઃ ક્વચિત્ ॥ ૩૨ ॥

માન બ્રહ્મ થયું હોય, ધન નાશ પામ્યું હોય, માગણી
નિરાશ થઇને પાછા જતા હોય, બંધુજન ક્ષીણ થયા હોય,
આકરો જતા રહ્યા હોય અને યૌવન ધીરે ધીરે નષ્ટ થતું હોય
ત્યારે બુદ્ધિમાન મનુષ્યોને તો કેવળ એ જ યોગ્ય છે કે,
ગંગાના જળથી પવિત્ર થયેલા પ્રસ્તરવાળા હિમગિરિની ઠંઠ-
રામાં કોઈ સુંદર શુક્ષ્મા નિવાસ કરવો. ૩૨

અર્થાત્ આ રીતે જેનો સંસાર છિન્નભિન્ન થઈ ગયો
હોય, તેણે પુનઃ સંસારમાં ન પડતા તીર્થવાસ કરી ભગવ-
દ્ભજન કરવું, એ જ શ્રેષ્ઠ છે

કોઈનું આરાધન કર્યા કરતા આત્માનું આરાધન કરવું ઉત્તમ છે.
શિવશિષ્યોવૃત્ત

પરેષાં ચેતાસિ પ્રતિદિવસમારાધ્ય વહુધા

પ્રસાદં કિં નેતું વિદાસિ હૃદય ક્લેશકલિલમ્ ।

પ્રસન્ને ત્યગ્યન્તઃ સ્વયમુદિતચિન્તામણિગુણે

વિમુક્તઃ સંકટપ. કિમભિલપિતં પુણ્યતિ જ તે ॥ ૩૩ ॥

હે હૃદય! પ્રતિ દિવસ પારકાના ચિત્તનું આરાધન કરી,
તેને પ્રસન્ન કરવા માટે તું મહાકલેશ શું કરવા વેઠે છે? કારણ
કે જેમાં ચિંતામણિના ગુણો ઉદિત થયેલા છે એવું અને સંક-
ટપરહિત, તારુ પોતાનું અંતર જ, પ્રસન્ન થયા પછી તારી
કામનાને પૂરે એમ નથી શું? ૩૩

અર્થાત્ જ્યારે સંકટપથી રહિત થયેલું મન, શાન્તિથી
પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે તે ચિન્તામણિના ગુણને પામે છે, એટલે
કે જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે આપે છે: ત્યારે પછી બીજા કોઈના
ચિંત્તને પ્રસન્ન કરવાને માટે મહાકલેશમાં પડવાનું શું કારણ છે?
સંકટપ્રમવાન્કામાસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ + + x + + પ્રજ્ઞાત-
મનમં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ભગવદ્ગીતા અ. ૬ શ્લોક

(૨૪-૨૭) સઠ્ઠપથી ઉપજેલા કામાદિને ત્યાગ કર્યા પછી, શાંતિ પામેલું મન યોગીને ઉત્તમ મુખ આપે છે.

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

ભોગે રોગમયં કુલે ચ્યુતિમયં વિત્તે નૃપાલાદ્યયં
મૌતે દૈન્યમયં વલે રિષુમયં રૂપે જરાયા મયમ્ ।
શાસ્ત્રે ઘાદમયં ગુણે સ્થલમયં કાયે કૃતાન્તાદ્યયં
સર્વં વસ્તુ મયાન્વિતં મુચિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવામયમ્ ॥ ૩૪ ॥

લોગમાં રોગનો ભય, કુલીનતામાં લાંછનનો ભય, ધનને રાજાનો ભય, મૌનમાં દૈન્યનો ભય, બળમાં શત્રુનો ભય, રૂપમાં ઘડપણનો ભય, શાસ્ત્ર ભણવામાં વાદનો ભય, શુણ્ણમાં ખલ-નકારાં માણસનો ભય અને શરીરને કાળનો ભય છે; આ રીતે જગતમાં સઘળી વસ્તુઓ માટે માણસોને ભય રાખવો પડે છે. માત્ર વૈરાગ્ય જ નિર્ભય છે. ૩૪

તાત્પર્ય-આ જગતમાં માણસ જો લોગ લોગવે તો રોગ થવાનો ભય રહે છે, કુળવાન હોય તો લાંછનનો ભય રહે છે, ધનવાન હોય તો રાજાનો ભય રહે છે, બળવાનને શત્રુનો ભય, રૂપાળાનો ઘરડું થઈ જવાનો ભય, બહોલાને ખીજાઓ સાથે વાદનો ભય, શુણ્ણ હોય તેને નકારા માણસોની નિંદાનો ભય અને શરીરને મરણનો ભય છે. અર્થાત્ જગતમાં મધળું ભયવાળું છે, માત્ર વૈરાગ્ય જ નિર્ભય છે.

નાશવાન પ્રાણને માટે આત્મસ્થાપા કરવી, એ અનુચિત છે.

સિમ્ભરિણીવૃત્ત

અમીપાં પ્રાણાનાં તુલિતરિસિનીપદ્મપયસાં
વૃત્તે કિં નાન્માભિર્વિગલિતચિવેકૈર્વ્યયમિતમ્ ।
યદાટગાનામગ્રે દ્રવિણમદનિ શંકમનસાં
વૃત્તં ધીતર્યાદેર્નિજગુણકયાપાતકમપિ ॥ ૩૫ ॥

કમળા પત્ર ઉપર સ્હેલા જળ જેવા આ પ્રાણને માટે વિવેક છોડી દઈને આપણે શું નથી કર્યું? દ્રવ્યના મદથી નિઃશંક મનવાળા ધનાદ્યો આગળ, લભ્યને કોરે મૂકી પોતાના શુશ્રુની કથા કરવારૂપ પાપકર્મ પણ કર્યું છે. ૮૫

અર્થાત્ કમળાનાં પત્ર ઉપર પડેલાં જળમિદુ જેવા અસ્થિર અને અનિત્ય પ્રાણના રક્ષણ માટે ધનના મદથી નહોત થયેલા મનવાળા ધનીઓ આગળ, આત્મસ્લાધા કરવારૂપ પાપપણ કર્યું છે-આત્મસ્લાધા કરવી, એ પણ એક મોટું પાપ છે તો તે પણ કર્યું એમ રક્ષણ કરવા છતાં પણ પ્રાણ જવાનો તો છે જ, ત્યારે તેના મોક્ષને માટે જ કંઈ સાધન કરી લેવું, એ ઉત્તમ છે.

સંપત્તિ ઠાળને વશ થઈ છે, તેનો મોહ શા ?

શાર્દૂલચિત્રીવિતવૃત્ત

ઞ્ઞાતઃ કણ્ઠમહો મહાન્સ નૃપતિ. સામન્તચક્રં ચ તત્
પાર્શ્વે તસ્ય ચ સાપિ રાજપરિપક્તાશ્ચન્દ્રવિમ્વામના ।

ઉદ્રિક્તઃ સ ચ રાજપુત્રનિવહસ્તે વન્દિનસ્તા. કથાઃ

સર્વં યસ્ય વશાદગાતસ્મૃતિપદં કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥ ૩૬ ॥

હે બ્રાતર! આ શુ ઓછા કષ્ટની વાત છે કે, અમારી કૃષ્ટિએ પડ્યો હતો તે મહારાજા, તેની પડખે બેસનારો તે માહલીક રાજાઓનો સમુદાય, તે રાજસલા, તે અદ્રખિળ જેવા મુખવાળી સ્ત્રીઓ, તે ઉત્તમ* રાજપુત્રસમૂહ, તે જહીજનો અને તે કથાઓ! એ સૌ જેનાથી આજ માત્ર સ્મૃતિરૂપ રહ્યું છે, તે ઠાળને નમસ્કાર છે ૩૬

શિલ્પિણીવૃત્ત

વયં ચેભ્યો જ્ઞાતાધિરપરિગતા ણ્વ યલ્લુ તે
સમં યૈઃ સવૃદ્ધા. સ્મૃતિવિષયતાં તૈડપિ ગમિતા ।

* ક્રીડારસથી ઉન્નત થયેલ

† શૂન્ય, પીર, કસા, અદ્રખિત, બધાનક કોરે રસપૂર્ણ કથાઓ

इदानीमेते स्म प्रतिदिवसमासन्नपतनात्

गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ३७ ॥

આપણે જેમનાથી ઉત્પન્ન થયા છીએ તે (માળાપ) તે
ઘણા કાળ થયાં આલ્યાં ગયાં, જેમની સાથે ઉછરીને મોટા થયા
(બંધુજન વગેરે) તે પણ સ્મૃતિ માત્ર થઈ ગયા અને હાલ તો
આપણે પણ નદીના રેતીવાળા કિનારા ઉપર ઉભેલા તરુ જેવી
પ્રતિદિન પામે આવતી મરણદશાને પ્રાપ્ત થતા જઈએ છીએ ૩૭

કાળ એકનાં અનેક અને અનેકનું એક નહિ, એમ
કર્પા જ કરે ॥

मन्दाक्रान्तावृत्त

यत्रानेकः कचिदपि गृहे तत्र निष्ठत्ययैकां

यत्राप्येकस्तदनु बहुयस्तत्र चान्ते न શ્રેકઃ ।

इत्थं चेमौ रजनिदिद्यमौ दालयन्काविद्याक्षौ

कालः काल्या सह बहुकलः क्रीडति प्राणिशारेः ॥ ३८ ॥

જે ઘરમાં અનેક હતાં તે ઘરમાં એક જ માણસ રહે છે,
એક હોય તેનાં ઘણું જ થાય છે અને અંતે વળી એકો રહેતું
નથી; આ પ્રમાણે રાત દિવસરૂપી પાસાવડે અનેક રચના
કરનારો કાળ, કાલિકાની સાથે પ્રાણીરૂપ મોગટીઓથી
રમત રમ્યા કરે છે. ૩૮

અર્થાત્—શિવપાર્વતી રાતદિવસરૂપી પાસા અને
પ્રાણીરૂપી મોગટાંથી વિચિત્ર રમત રમ્યાં લાપ છે.

શુ કરવું ને શું નહિ કરવું ?

शिवरिणीवृत्त

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरतर्दौ

गुणोदारान्દારાનુત પરિચયામઃ સચિનયમ્ ।

पिबाम. शास्त्रोद्यानुत વિધિધર્માલ્યામૃતરસા-

ન પિબઃ કિં શુભં. કનિષ્ઠનિમેષાયુષિ જને ॥ ૩૯. ॥

ગંગાના તટ ઉપર જઈને તપશ્ચર્યા કરીએ કે ઉદાર ગુણ-
વાળી સ્ત્રીઓને સવિનય સેવીએ કે વિવિધ કાન્ધામૃતપૂર્ણ
શાસ્ત્રોના રસોને પીએ; અમે સમજી શકતા નથી કે શું કરીએ ?
હારણ કે મનુષ્યનું આયુષ્ય તો અદ્વપનિમેષવાળું છે. ૩૯

અર્થાત્-મનુષ્યનું આયુષ્ય અદ્વપ છે, માટે શું હરવું તે કંઈ
સમજાતું નથી. -

શું ઈચ્છવા યોગ્ય છે ?

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

ગङ्गातीરે हिमगिरिशिलावरूपभासनस्य

ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।

किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः

संप्राप्त्यन्ते जरठहरिणा गृह्णकण्डूयिनोदम् ॥ ૪૦ ॥

ગંગાના તીર ઉપર હિમગિરિની શિલાપર પદ્માસન વાળી
વિધિ પ્રમાણે બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરીને યોગનિદ્રાને પામેલા એવા
મારા શરીરને નિઃશંક થઈને ઘરડાં હરણાં પોતાનાં શિંગડાં ધસે,
એવા મારા તે સુદિવસો. જાવ. ૪૦

અર્થાત્-ઘરડાં હરણુ પોતાનાં શિંગડાં ધસે તો પણ સમાધિ
છૂટે નહિ એવી બ્રહ્મધ્યાન લીન યોગનિદ્રાને પ્રાપ્ત થયેલા તે
દિવસો જ શુભ દિવસો ગણાય છે.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले कापि पुलिने

सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु सुसरितः ।

.. भवामो गोद्विग्नाः शिवशिवशिवेत्यार्तवचसा

कदा स्यामाऽऽनन्दोद्भूतबहुलवाष्पाप्लुतदशः ॥ ૪૧ ॥

વિસ્તાર પામતી ચંદનીને લીધે ધવલ થયેલા ગંગાના
પુલિનપર શાન્ત રાત્રિમાં સુખથી ગ્રેષ્ટલા, જાવના લોગ લોગ-
વ્યાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલા, શિવ શિવ અને શિવ એમ આર્ત વચનનું

ઉચ્ચારણ કરતા અને આનંદાશ્રુથી ભરપૂર દૃષ્ટિવાળા એવા અમે
ક્યારે થઈશું ? ૪૧

આશાનો ત્યાગ કરવો, એ અત્યંત સુખનું કારણ છે.
શિલ્પરિણીવૃત્ત

મહાદેવો દેવઃ સરિદપિ ચ સેવામરસરિ-

દ્રુહા યયાગારં ઘસનમપિ તા યવ હરિતઃ ।

સુદૃઢા કાલોજ્યં વ્રતમિદમદૈન્યવ્રતમિતિ

કિયદ્વા ઘસ્યામો વદવિટ્પ યવાસ્તુ દયિતા ॥ ૪૨ ॥

મહાદેવ એ જ દેવ છે; નદી, તે જ પ્રસિદ્ધ ગંગા છે;
શુદ્ધ એ જ ઘર છે; દિશાઓ જ વસ્ત્ર છે; દાસ મિત્ર છે અને
વડની શાખા સ્ત્રી છે, એવી રીતે આ ઉદ્ધારતાંવાળું વ્રત છે. હવે
કેટલું કહીએ ? ૪૨

અર્થાત્-ગંગામાં સ્નાન કરી શુભું ઉત્તમ છે, પણ માગી
ખાધને શુભું ઉત્તમ નથી.

શાર્દૂલચિકીટિવૃત્ત

આશાનામનદી મનોરથજલા તૃષ્ણાતરક્ષાકુલા

રાગમાહવતી વિતર્કવિહગા ધૈર્યદુમધ્યંસિની ।

મોહાવર્તસુદુસ્તરાઽતિગહના પ્રાંતુજ્જચિન્તાતટી

તસ્યાઃ પારગતા વિશુદ્ધમનસો નન્દન્તિ યોગીશ્વરાઃ ॥ ૪૩ ॥

આશા નામની નદી છે જેમાં મનોરથરૂપી જલ, તૃષ્ણા-
રૂપી ચંચલ તરંગ, સ્નેહરૂપી મગર, વિતર્કરૂપી પક્ષીઓ વસે છે
તથા જે ધૈર્યરૂપી વૃક્ષનો નાશ કરે છે, જે મોહરૂપી ધુમરીથી
દુસ્તર અને અતિ ઉડી છે અને જેને મોટી ચિંતારૂપી તીર હાવ
છે તે આશાનદીના પારને પહોંચેલા શુદ્ધ મનવાળા યોગીશ્વરો
આનંદ પામે છે. ૪૩

મનને નિયંત્રમાં રાખનાર પુરુષ દુર્લભ છે.

મન્દાકાન્તાવૃત્ત ।

આસંસારં ત્રિભુવનમિદં ચિન્ચતાં વાત તાદૃઃ

નૈવાસ્માકં મયનપદર્શો શ્રોત્રવર્ત્માગતો વા ॥

યોડયં ધસે વિષયકરિણીગાદગૂઢાભિમાન-

ક્ષીવિસ્યાન્ત કરણકરિણ. સંયમાલાનલીલામ્ ॥ ૪૪ ॥

હે તાત! અમે સંસારપર્વત ત્રણે ભુવનોમાં શોધી

વળ્યા છીએ, પરંતુ એવો પુરુષ અમારા જોવામાં કે સાંભ-

ળવામાં આવ્યો નથી, કે જે વિષયરૂપી હાથણી ઉપર અત્યંત

ગૂઢ અભિમાનથી મહોન્મત્ત થયેલા અતઃકરણરૂપી હાથીને

બાધવાને સંયમરૂપી ખૂટાત્કપ થઈ શકે. ૪૪

અર્થાત્—અમે ત્રણે લોક જોયા, પણ મનને નિયમમાં

રાખે તેવો પુરુષ અમારા જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યો નથી.

નિર્વેદતાનું સ્વરૂપ

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

યે વર્તન્તે ધનપતિપુરઃ પ્રાર્થનાદુઃખમાજો

યે ચાહ્વત્યં દ્વંધતિ વિષયાક્ષેપપર્યસ્તલુદ્ધેઃ ।

તેષામન્તઃ સ્ફુરિતહસિતં વાસરાણાં સ્મરેયં

ધ્યાનચ્છેદે શિશ્વરિકુહરગ્રાવશય્યાનિપણ્ણઃ ॥ ૪૫ ॥

જે દિવસો ધનાઢ્યની આગળ પ્રાર્થના કરવાથી દુઃખ-

મય લાગતા અને વિષયને માટે પ્રયત્નો કરવાથી જેની

ખુદ્ધિ વિપરીત થઈ ગઈ હતી એવા મને જે દિવસો ઘણા

જ સ્વદૃષ્ટ લાગતા તે દિવસોનું, ધ્યાનના અતમાં, પર્વતની

ગુહામાં પ્રસ્તરની શય્યા ઉપર જોસીને, હું અતરમાં સ્ફુરેલા

હાસ્યપૂર્વક સ્મરણ કરુ છું. ૪૫

અર્થાત્—એવા સંસારના દુઃખમાં ઠહોડેલા દિવસો

સ્મરતાં હાલની યોગીની અવસ્થામાં તે મિથ્યા મોહ ઉપર

હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે-જ્ઞાની જન પોતાના પ્રમાદનુ રમરણ
થતાં પોતે પોતાને હસે છે.

એકે પુરુષાર્થ ન સધાયો.

શાર્દૂલભિક્ષિતવૃત્ત

વિદ્યા નાધિગતા કલંકરહિતા વિત્તં ચ મોપાર્જિતં
શુશ્રૂષાઽપિ સમાહિતેન મનસા વિત્તોર્નં સંપાદિતા ।

આલોભાયતલોચના યુવતયઃ સ્વમેઽપિ નાલિક્ષિતા
કાલોઽયં પરપિણ્ડલોલુપતયા કાકેરિવ પ્રેરિતઃ ॥ ૪૬ ॥

અમે શુદ્ધ વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત ન કરી, ધન પણ ન
મેળવ્યું, સ્વયં ચિત્તથી માળાપની સેવા પણ ન કરી તથા
ચંચળ અને વિશાળ નેત્રવાળી યુવતીઓને સ્વપ્રેમ પણ
આલિંગન કર્યું નહિ, પરંતુ કાગડાની પેઠે પરપિંડ (ભોજન)
ઉપર આશા રાખીને બધો કાળ નિર્જનન કર્યો ૪૬

અર્થાત્ વિદ્યા, ધન, માળાપસેવા અને ભોગ એ કંઈ
થયું નહિ, પણ કોઈ ભોજન આપે એવી આશાના ને
આશામાં કાળ જતો રહ્યો-સુખ મળ્યુંએ નહિ ને હરચરણ-
શરણ પણ થવાયું નહિ; એમ ઉભય પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થયા-
એવી રીતે ઘણો કાળ જીવ્યા તેથી શું? કાવોઽપિ જીવતિ વિત્ત
ચ વર્તિ ચ મુક્તે-કાગડો પણ બલિ ખાતા ઘણો કાળ જીવે છે.
તાત્પર્ય-કાગડાની પેઠે લાખું આશુખ્ય ભોગવ્યું તેથી શું?

શિમ્બરિણીવૃત્ત

વિનીર્ણે સર્વસ્યે તદ્દશકરુણાપૂર્ણહૃદયાઃ

સ્મરન્ત-સસારે વિગુણવરિણામા વિધિગતિ ।

ઘયં પુણ્યાઽરણ્યે પરિણતશરચન્દ્રકિરણ-

સ્ત્રિયામાં નેપ્યામો હરચરણચિત્તેકશરણાઃ ॥ ૪૭ ॥

સર્વસ્વનું દાન કરી દીધા પછી ઘણી કમ્પ્લાયી પૂર્ણ

થયેલા હૃદયવાળા, અને સસારમા વિધિની ગતિ વિશુદ્ધ
પરિણામવાળી છે એવું સ્મરણ કરનારા તથા હૃદય ચગ્ધુ જ
જેઓના ચિત્તનું શરણ છે એવા અમે પુણ્યઅરુણમા શરદના
પૂર્ણિમાના ચંદ્રની ચાંદનીમા રાત્રિઓ ગાળીશું ૪૭

અર્થાત્-સંસારની પ્રવૃત્તિ મિથ્યા છે, એમ માન્યા પછી જ
આનંદથી ઈશ્વરપરાયણ થવાય છે અને તેજ કાળ સુખમાં જાય છે
યતિની ગળપ્રતિ ઉકિત

માલિનીવૃત્ત

અવમિદ પરિતુષ્ટા વટકલેસ્ત ચ લક્ષ્મ્યા
સમ દ્વ પરિતોષા નિર્વિશેષો વિશેષઃ ।

સ તુ ભવતિ દરિદ્રો यस્ય સૃષ્ણા વિશાલા
મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોઽર્થવાન્કો દરિદ્ર ॥ ૪૮ ॥

હે રાજન! અમે વલ્કલથી સંતોષ પામીએ છીએ, તમે
લક્ષ્મીથી સંતોષ પામે છે, આ પ્રમાણે જોતા અમારો અને
તમારો સંતોષ સમાન છે, અને ખરું-જોતા અમારામા અને
તમારામા કંઈ ફેર નથી-જેને અત્યંત તૃષ્ણા હોય છે તે દરિદ્રી
હોય છે, પરંતુ મન જ્યારે સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે દરિદ્રીએ કેાણુ
અને અર્થવાન્ પણ કેાણુ ? ૪૮

અર્થાત્ અમે લગવા વાંચથી અને તમે કૌશેય વાંચથી
સંતોષ પામે છે, તો પછી દરિદ્રી કેાણુ ? સાર-સંતોષ
પામ્યા એટલે રાજ અને દરિદ્ર બેઉ સમાન છે રાજ લક્ષ્મી-
થી સંતુષ્ટ રહે છે તેમ ગરીબ પોતાને જે મળે તેથી સંતુષ્ટ
રહે, તો પછી બેમા ફેર શો ? કંઈ જ નહિ

શિલ્પિનીવૃત્ત

યદેતત્સ્વાચ્છન્દ્યં વિહરણમકાર્પણ્યમશન
સહાયઃ સવાસ શ્રુતમુપશમૈકવત્પલમ્ ॥

મનો મન્દસ્પન્દં વહિરપિ ચિરસ્યાપિ વિમૃશ-

ન્ન જાને કસ્યૈવા પરિણતિરુદારસ્ય તપસઃ ॥ ૪૨ ॥

અમારો આ સ્વચ્છ-દ વિહાર, ઉદાર ભોજન*, સાધુઓ સાથે વાસ, શાન્તિરૂપી મતના ક્ષણે આપનાર શાસ્ત્રશ્રવણ અને બાહ્ય વિષયોમાં મનની મહત્તાંએ સધળું કયા ઉત્કૃષ્ટ તપનું ક્ષણ છે, તે ઘણા વખત સૂધી વિચારતાં પણ અમારાથી સમજાતું નથી. ૪૬

તૃપ્ત્યારહિત યોગીઓનેજ ધન્ય છે.

સમ્પ્રદાય

પાણિ. પાત્રં પવિત્રં ભ્રમણપરિગતં મેક્ષમક્ષય્યમન્નં

વિસ્તીર્ણ ચત્ત્રમાશાસુદશકમમલ તલ્પમસ્વત્પમૂર્છી।

યેવાં નિ સંગતાંગીકરણપરિણતિઃ સ્વાત્મસંતોષિણસ્તે

ધન્યાઃ સંન્યસ્તદૈવ્યવ્યતિકરનિકરાઃ કર્મ નિર્મૂલયન્તિ ॥૧૦૧॥

જેમને હસ્તરૂપી પવિત્ર પાત્ર છે, શિક્ષા માંગવાથી અક્ષર્યાં અન્ન મળે છે, દશ દિશાતરૂપી વિસ્તીર્ણ ચત્ર છે, પૃથ્વીતરૂપી નિર્મળ અને વિશાલ શર્યા છે, જેઓએ નિઃસંગતાનો અંગીકાર કર્યો છે, જેઓ પોતાના આત્માને વિશે સંતોષ માને છે તથા જેઓએ દીનતાના સમુદાયોનો (દુ જોનો) ત્યાગ કર્યો છે એવા ધન્ય પુરુષો પોતાનાં કર્મનો નાશ કરે છે. ૫૦

અર્થાત્ જેમણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે એટલે કર્મથી પણ દૂર રહેલા છે-જેમને કઈ કર્મ પણ નથી, એવા પ્રણપરાયણોનેજ ધન્ય છે

સસારમાં સર્વ ક્ષણભંગુર છે.

જરા દેહં મૃત્યુર્હરતિ સકલં જીવિતમિદં

સત્ત્વે નાન્યચ્છ્રેયો જગતિ વિદુષોઽન્યત્ર તપસઃ ॥ ૫૧ ॥

સ્વામીને પ્રસન્ન કરવો કઠણ છે કારણ કે રાજાએ અ-
શ્વના જેવા ચંચળ ચિત્તવાળા છે અને જ્યારે આપણી ઇચ્છાએ
(તો) મોટી છે ત્યારે ચિત્ત ઉઠ્યા પદમાં લાગેલાં છે, જરા દેહને
નાશ કરે છે, મૃત્યુ સકળ જીવિતનો નાશ કરે છે માટે હું સખા!
આ જગતમાં વિદ્વાનને તપ વિના ણીજીં શ્રેયસ્કર નથી ૫૧

અર્થાત્ એક એકથી મોટી મોટી આશાઓમાં એછેથી
સતોષ નહિ થાય અને રાત દિવસ એની એ આશામાં મન
કલેશિત રહેશે, તેના કરતાં, કલેશનો ત્યાગ કરી તપ તપવું એ
ઉત્તમ, કારણ કે તપસ્વી થયા એટલે આત્મકલેશવિરામ પામે છે.

નાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ભોગા મેઘવિતાનમધ્યવિલસત્સૌદામિનીચચ્ચલા

આયુર્વાયુવિઘટ્ટિતાન્નપટલીલીનામ્બુવદ્ભંગુરમ્ ।

લોલા યૌવનલાલસા તન્નુભૃતામિત્યાકલય્ય દ્વૃતં

યોગે ધૈર્યસમાધિસિદ્ધિસુલભે મુર્ધિ વિદ્મં બુધાઃ ॥ ૫૨ ॥

હું બુધા! મેઘમંડળમાં ચમકતી વિજળીના જેવા ભોગો
ચંચળ છે, વાયુએ વિખેરી નાખેલાં વાદળમાં રહેલા જળના
જેવું આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે અને પ્રાણીઓની યૌવનલાલસા-
ચંચળ છે, એમ માનીને ધૈર્ય અને સમાધિની સિદ્ધિઓથી
પ્રાપ્ત થાય એવા યોગમાં મુદ્ધિ પ્રેર. ૫૨

અર્થાત્ ક્ષણભંગુર ભોગવિલાસ અને દુકામાં સંસાર-
જન્ય હરેક વિષય જે ક્ષણભંગુર છે તેનો ત્યાગ કરીને અક્ષય્ય
હરચરણપરાયણ થા; કારણ કે એ જ માત્ર નિત્ય છે ને
ડાહ્યા પુરુષનો પરમાશ્રય પણ એ જ છે.

મનો મન્દસ્પન્દં વહિરપિ ચિરસ્યાપિ વિમૃશ

ન જાને કસ્યૈવા પરિણતિરુદારસ્ય તપસઃ ॥ ૪૯ ॥

અમારો આ સ્વચ્છન્દ વિહાર, ઉદાર લોજન*, સાધુઓ

સાથે વાસ, શાન્તિરૂપી પ્રવત્ના કૃણને આપનાર શાસ્ત્રવણ
અને બાહ્ય વિષયોમાં મનની મહતા†એ સઘળું કયા ઉત્કૃષ્ટ
તપનું કૃણ છે, તે ઘણું વખત સૂઝી વિચારતા પણ અમા-
રાથી સમજાતું નથી. ૪૯

તૃષ્ણારહિત યોગીઓને જ ધન્ય છે.

સામ્યરાવૃત્ત

પાણિ. પાત્ર પવિત્રં ભ્રમણપરિગતં મેક્ષમક્ષય્યમન્નં

વિસ્તીર્ણં વલ્લમાશાસુદશકમમલ તલ્પમસ્વલ્પમૂર્ચી ।

યેવાં નિ સંગતાંગીકરણપરિણતિઃ સ્વાત્મસંતોષિણસ્તે

ધન્યાઃ સંન્યસ્તદેન્યવ્યતિકરનિકરા. કર્મ નિર્મૂલયન્તિ ॥૫૦॥

જેમને હસ્તરૂપી પવિત્ર પાત્ર છે, ભિક્ષા ભાગવાથી
અક્ષય† અન્ન મળે છે, દશ દિશારૂપી વિન્નીર્ણું વસ્ત્ર છે,
પૃથ્વીરૂપી નિર્મળ અને વિશાલ શય્યા છે, જેઓએ નિઃસંગ-
તાને અંગીકાર કર્યો છે, જેઓ પોતાના આત્માને વિશે
સતોષ માને છે તથા જેઓએ દીનતાના સમુદાયોના (દુ ખોના)
ત્યાગ કર્યો છે એવા ધન્ય પુરુષો પોતાના કર્મનો નાશ કરે છે. ૫૦

અર્થાત્ જેમણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે એટલે કર્મથી
પણ દૂર રહેલા છે-જેમને કઈ કર્મ પણ નથી, એવા
પ્રજ્ઞાપરાયણોને જ ધન્ય છે

સસારમાં સર્વ ક્ષણભંગુર છે.

શિલરિણીવૃત્ત

દુરારાધ્ય. સ્વામી નુરગચલચિત્તા. ક્ષિતિભુજો

ધયં તુ સ્વલેચ્છા મહતિ ચ પદે વદ્મનસ ।

* ઉદાર હમન-Noble

† બાહ્ય વિષયોથી પરાક્રમ

† ખૂબ નહિ તેડ

જરા વેદં મૃત્યુર્હરતિ સકલં જીવિતમિદં

સત્ત્વે નાન્યચ્છ્રેયો જગતિ વિદુષોઽન્યત્ર તપસઃ ॥ ૫૧ ॥

સ્વામીને પ્રસન્ન કરવો કઠણ છે કારણ કે રાજાઓ અ-
શ્વના જેવા ચચળ ચિત્તવાળા છે અને જ્યારે આપણી ઇચ્છાઓ
(તો) મોટી છે ત્યારે ચિત્ત ઉંચા પદમાં લાગેલા છે, જરા દેહનો
નાશ કરે છે, મૃત્યુ સકળ જીવિતનો નાશ કરે છે માટે હે સખા !
આ જગતમાં વિદ્વાનને તપ વિના ખીજું શ્રેયસ્કર નથી. ૫૧

અર્થાત્ એક એકથી મોટી મોટી આશાઓમાં એછેથી
સંતોષ નહિ થાય અને રાત દિવસ એની એ આશામાં મન
કલેશિત રહેશે, તેના કરતાં, કલેશનો ત્યાગ કરી તપ તપવું એ
ઉત્તમ, કારણ કે તપસ્વી થયા એટલે આત્મકલેશવિરામ પામે છે.

શાર્વૂલચિકીટિતઠ્ઠ

મોગા મેઘવિતાનમધ્યવિલસત્સૌદામિનીચઞ્ચલા

આયુર્ધાયુવિઘટ્ટિતાન્નપટલીલીનામ્બુવદ્ગુરમ્ ।

લોલા યૌવનલાલસા તત્તુભૃતામિત્પાકલય્ય કુતં

યોગે ધૈર્યસમાધિસિદ્ધિસુલભે બુદ્ધિ વિદ્યં બુધાઃ ॥ ૫૨ ॥

હુ બુધા ! મેઘમંડળમાં ચમકતી વિજળીના જેવા ભોગો
ચંચળ છે; વાયુએ વિખેરી નાખેલાં પાદળમાં રહેલા જળના
જેવું આયુષ્ય ક્ષણભગુર છે અને પ્રાણીઓની યૌવનલાલસા-
ચચળ છે, એમ માનીને ધૈર્ય અને સમાધિની સિદ્ધિઓથી
પ્રાપ્ત થાય એવા યોગમા બુદ્ધિ પ્રેર. ૫૨

અર્થાત્ ક્ષણભગુર ભોગવિલાસ અને ટુંકામા સંસાર-
જન્ય દરેક વિષય જે ક્ષણભગુર છે તેનો ત્યાગ કરીને અક્ષય
હરચરણપરાયણ થા; કારણ કે એજ માત્ર નિત્ય છે ને
ડાહ્યા પુરુષનો પરમાશ્રય પણ એ જ છે.

ભેગી થયું સાર, પણ સસારમાં કયાંય દોષતમાં રહેવું જુડું

સંગ્રહાવૃત્ત

પુણ્યે ગ્રામે વને વા મહતિ સિતપટચ્છન્નપાર્ણી કપાલી-
માદાય ન્યાયગર્ભદ્વિજહુતહુતમુઘ્નમધૂન્નોપકણ્ઠમ્ ।

દ્વારં દ્વારં પ્રવૃત્તો ઘરમુદરદરીપૂરણાય શ્રુધાર્તો

માની પ્રાણી સ ધન્યો ન પુનરનુદિનં તુલ્યકુલ્યેષુ દીનઃ । ૫૩ ॥

વિશાળ વનમાં અથવા પવિત્ર ગામમાં ધવલ વસતી
ભિક્ષાના પાત્રને ઢાકીને, ન્યાયવિદ્ બ્રાહ્મણોએ આહૂતિ આપેલા
અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી ધૂમવાળા થઈ ગયેલા પ્રત્યેક દ્વાર ઉપર
ઉઠરનો ખાટો પૂરવાને માટે ભટકતા, શ્રુધાર્ત એવા માની
પ્રાણીને ધન્ય છે, પરંતુ પોતાના સમાન કુટુંબીઓમાં દર-
રોજ દીન રહેનારા પુરુષને ધિક્કાર હોય ૫૩

અર્થાત્ ઘેર ઘેર ભટકીને પેટ ભરવું અને વૈરાગ્ય લેવો તે
સારું, પણ દીનાવસ્થામાં કુટુંબી સાથે વસવું તે અધમ. જેમકે-
ચરં વન વ્યાગ્રગજેન્દ્રસેવિતં દ્રુમાલયે પક્ષફલામ્બુમોજનમ્ ।
તૃણાનિ શય્યા પરિધાનવલ્કલં ન વધુમધ્યે ધનહીનજીવનમ્ ॥

વાઘ અને હાથીથી સેવિત વનમાં રહેવું સારું, ઝાડનાં
ફળપડામાં રહીને પાકા ફળ અને પાણીથી ભોજન કરવું એ સારું,
તૃણની શય્યા ઉપર સુવું સારું, વસ્ત્રો પહેરવાં એ સારું, પણ
બંધુજનમાં કુટુંબમાં ધનહીન જીવવું, એ નહારું.

સ્તુતિ કે નિંદાથી હર્ષ શોક ગો ?

શાર્દૂલમિત્રીદિતવૃત્ત

ચાણ્ડાલ કિમયં દ્વિજાતિરથવા શૂદ્રાઽથ કિં તાપસઃ

કિંવા તત્ત્વવિવેકપેશલમતિયોગીશ્વરઃ કોઽપિ કિમ્ ।

ઇત્યુત્પન્નવિકલ્પજત્પમુસ્વરૈઃ સંમાપ્યમાણા જનૈ

ર્ન મુદ્ધાઃ પથિ નૈવ તુષ્ટમનસો યાન્તિ સ્વયં યોગિનઃ ॥ ૫૪ ॥

શુ ત્રા યાંડાળ છે અથવા તો બ્રાહ્મણ છે, શૂદ્ર છે કે તાપસ છે, અથવા તો તત્ત્વવિવેચનથી સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિવાળો કોઈ યોગીશ્વર છે? આ રીતે વિવિધ તર્ક કરી બેલતા લોકોથી કંઈ પણ કોપ કે સંતોષ પામ્યા વગર યોગીશ્વરે માર્ગમાં પડે ચાલ્યા જાય છે. ૫૪

અર્થાત્-યોગી થયો તેને માન અપમાન શું? કોઈ ચાડાળ કહે, કોઈ શૂદ્ર કહે અને કોઈ કદાપિ મોટો યોગીશ્વર કહે, તોપણ જેને હર્ષશોક થતો નથી, એવા નિર્લેપ યોગીઓને જ ધન્ય છે

વનવાસી યોગીઓને જ ધન્ય છે

શિલ્લરિણીવૃત્ત

સન્ને ધન્યા. કેચિત્ શુદ્ધિમયયન્ધવ્યતિકરા
ધનાન્તે ચિન્તાંતર્થિપમવિપયાશીવિપગતાઃ ।

શરણ્યદ્વયોત્સ્નાધવલગનામોગસુભર્ગા

નયન્તે ચે રાર્તિ સુરુતચયચિત્તેકશરણાઃ ॥ ૫૫ ॥

હે સખે! જેમનાં ભવળધનના સંજય તૂટી ગયેલા છે તથા અંતરગા રહેલા વિષયરૂપી ઝેરી સર્પ નાશ પામેલા છે એવા તથા પુણ્યના સમુદાયમાં જ જેઓનું ચિત્ત લાગેલું છે એવા કેટલાએક ભાગ્યશાળી પુરુષો શરત્ સંદ્રની જ્યોત્સ્નાથી-ધવલ થયેલા આકાશવડે અત્યંત સુશોભિત લાગતી રાત્રિ વનમાં ગાળે છે. ૫૫

મનને શિખામણ.

શાર્દૂલવિમ્બીઢિતવૃત્ત

પતસ્માદિરમેન્દ્રિયાર્થગહનાદાયાસદાદાશુચ

થેયોમાર્ગમશેષદુઃસ્વશમનવ્યાપારદક્ષે ક્ષણાત્ ।

શાન્ત માવમુપૈહિ સત્યજ નિજાં કલ્લોલલોલાં ગતિં

મા ભૂયો મજ મંગુરા મવરતિ ચેતઃ પ્રસીદાધુના ॥૫૬॥

હે ચિત્તા! નિરંતર હુ ખ દેનારા આ ઇદ્રિયોના ગહન વિષયોથી પાછુ ફર તથા શ્રેયના માર્ગરૂપ અને અશેષ હુ.ખને શાન્તિ કરવામા કુશળ એવા શાન્ત ભાવનો એક ક્ષણવાર અંગીકાર કર, જલતરંગ જેવી ચંચળ બુદ્ધિનો ત્યાગ કર અને ક્ષણભગુર સસારની પ્રીતિનો ત્યાગ કરીને પ્રસન્ન થા. ૫૬

અર્થાત્-ઇન્દ્રિયસુખ હુ ખકર છે તેને છોડી દે. સંસારમા સઘળુ અનિત્ય અને ચચળ છે તે તજીને નિત્ય તથા સ્થિર ભાવમા પ્રવૃત્ત થા

વનમા વસવુ એ જ ચેષ્ઠ છે, એમ માનતા પુરુષની પોતાની બી પ્રતિ ઉક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

પુણ્યૈર્મૂલફલે પ્રિયે પ્રણયિનિ વૃત્તિ કુરુગ્નાધુના

ભૂશય્યા નવવલ્કલૈરકરુણૈરુત્તિષ્ઠ યામો વનમ્ ।

શ્રુદાણામવિવેકમૂઢમનસાં યત્રેભ્રવાણાં સદા

ચિસ્ટગ્યાધ્યવિવેકવિહ્વલગિરાં નામાપિ ન શ્રૂયતે ॥૫૭॥

હવે હે પ્રણયવાળી પ્રિયે ! પવિત્ર મૂળોથી અને ફૂળોથી

હવે આજીવિકા કરો, સ્વાભાવિક એવા નવા વલ્કલો પહેરી ભૂમિ ઉપર શય્યા કરો, ચાલો ઉઠો વનમા જઇએ. કારણ કે જ્યાં શુદ્ધ બુદ્ધિના, અવિવેકથી મૂઢ/મનના અને મનની વ્યાધિથી તથા અવિવેકથી વિહ્વલ પાણીવાળા ધનવતોનું નામ પણ સદા સાલળવામા આવતું નથી ૫૭

અર્થાત્-શુદ્ધ, અવિવેકી અને જૂઠું બોલનારા ધનાઢ્યોનો જ્યાં વાસ નથી એવા વનમાં જવાને તત્પર થવુ અને વનફળ, ભૂમિ ઉપર શયન અને શ્રમ વગર પ્રાપ્ત થતા સુખનો અંગીકાર

કરવો સારો, પણ ધનના મદમા અવિવેકી ને આંધળામાં
વસવું બહુ ભૂંડ.

સાંસારિક પુરુષની પોતાના ચિત્તપ્રતિ ઊક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

મોહં માર્જય તામુપાર્જય રતિં ચન્દ્રાર્ધચૂડામણી

ચેતઃ સ્વર્ગતરદ્વિળીતટ્ક્રમુષામાસંગમક્તિકુરુ ।

કો ઘા ઘીચિપુ પુદ્ગુલેષુ ચ તદિલ્લેસાસુ ચ સ્ત્રીપુ ચ

ગ્વાલાગ્રેષુ ચ પદ્મનેષુ ચ સરિદ્વેગેષુ ચ પ્રત્યય. ॥ ૫૮ ॥

હે ચિત્ત! મોહને તણ દે અને જેમની જટામાં

અર્ધચંદ્ર રહેલો છે એવા શિવમાં પ્રીતિ સપાદન કર તથા

સ્વર્ગતરંગિણી-ગંગાના તીર પ્રદેશનો સગ અંગીકાર કર;

કારણ કે*-તરંગમાં, પરપોટામાં, વિજળીના લિસોટામાં,

સ્રીમાં, જ્વાળાના અગ્રભાગમાં, સર્પમાં અને નદીના વેગમાં

વિશ્વાસ શો રાખવો? ૫૮

અર્થાત્-આ સંસાર તરંગ, પરપોટા, વિદ્યુલ્લવા, સ્રી અને

નદીના વેગ જેવો ક્ષણભંગુર છે તેનો વિશ્વાસ રાખીશ નહિ.

કાલે શું થશે તે કોને માલુમ છે? માટે હે મન! સંસારના

મિથ્યા અને અનિત્ય મોહને છોડી દઈ, શકરના પદમાં અને

ગંગાજી ઉપરનાં/પુષ્પાશ્વર્યોમાં પ્રીતિ કર-ત્યાં જઈ વસ.

સુખ હોય તો તે લે, નહિ તો સમાધિ લે

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

અગ્રે ગીત સરસકવયઃ પાર્શ્વતો દાક્ષિણાત્યાઃ

પૃષ્ઠે લીલાવલયરણિતં ચામરગ્રાહિણીનામ્ ।

યદ્યસ્ત્યેયં કુરુ મવરસાસ્વાદને લમ્પટત્વં

નોચેષ્ઠેત પ્રવિશ સહસા નિર્વિકત્પે સમાધૌ ॥ ૫૯ ॥

* આ ઠેકાણે 'જે ૬ ધારણ હોય કે સુખ ત્રીધા પછી રક્ષાસ્થામાં

વનવાસ કરીશ તો તે ધારણ અનુચિત છે,' એવું ઉપરથી ખબ લેવાય છે

હે ચિત્ત! જો (તારી) આગળ ગાયન થતા હોય,
જોડે રસિક કવિઓ બેસતા હોય અને પાછળથી લટકાબધ
આમર ઠરતી સ્ત્રીઓના ઠક્કણોના ખણખણાટ થતા હોય
તો જ સસારરસનું આસ્વાદન કરવાની લાલચ રાખજો,
નાહિતર તરત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ લીન થજો પદ
નરકમાંથી તારનાર શું?

હરિણીવૃત્ત

વિરમત ક્રુધા યોપિત્સગાત્સુખાત્ક્ષણમગુરા-
ત્કુરુત કરુણામેત્રીપ્રજ્ઞાવધૃજનસક્લમમ્ ।

ન લલુ નરકે હારાક્રાન્ત ઘનસ્તનમણ્ડલ

દારણમથવા શ્રોણીવિમ્બ રણન્મણિમેલલમ્ ॥ ૬૦ ॥

હે પડિતો! સ્ત્રીસગના ક્ષણભગુર સુખથી વિરામ પામે
અને સ્ત્રીસગની ધમ્મજા હોય તો, કરુણા, મૈત્રી તથા પ્રજ્ઞા-
રૂપી વધૂનો સગ કરો, કારણ કે હારયુક્ત ભારે સ્તનમડળ
કે મણિની મેખલાથી રૂમઝુમ થતું શ્રોણીવિમ્બ* ઠક્ક નર
કમાં શરણુ (તારનાર) થનાર નથી ૬૦

અર્થાત્-હે પડિતો! બુદ્ધિમાન-વિદ્વાન એવા હરકેાધએ
નરકમાંથી તરણુ હોય તો સ્ત્રીસગનું ક્ષણિક સુખ છોડી
સર્વે પ્રાણી ઉપર દયા† અને મૈત્રી રાખવી તથા પ્રજ્ઞા-
આત્મજ્ઞાનરૂપી વધૂનો સગ કરવો.

નિ સ્પૃહીની લક્ષ્મીપ્રતિ ઉક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

માતર્લક્ષ્મિ મજસ્વ કન્નિદપરં મત્કાદક્ષિણી માસ્મ મૂ
ર્ભગિમ્ય સ્પૃહયાલ્લવો ન હિ વય કા નિ-સ્પૃહાણામસિ ।

• શ્રો ધીમિત્ર નિવબનો બાપ

† સર્વે પ્રાણી ઉપર મૈત્રી અને દયા છે, તે નરકમાંથી પાન તાર
નાર છે દયા જ ધર્મનું મૂળ છે

સઘઃ સ્યૂતપલાશપત્રપુટિકાપાત્રે પવિત્રીકૃતે

મિક્ષાસક્તુભિરેવ સંપ્રતિ વયં વૃત્તિ સમીહામદે ॥ ૬૧ ॥

હે લક્ષ્મી માતા ! હવે તું કોઈ બીજાને લજ, મારી ધર્યાવાળી મા થા, કારણ કે અમને લોગની સ્પૃહા જ નથી તો પછી નિઃસ્પૃહીને તું કોણુ માત્ર છે ? અમે તો હમણા પવિત્ર અને તરતના બનાવેલા ખાખરાના પડિયામાં સિક્ષા માગીને આણેલા માથવાથી આજીવિકા કરીએ છીએ. ૬૧

અનુબ્રુવત્

યૂયં વયં વયં યુયમિત્યાસીન્મતિરાવયોઃ ।

કિં જાતમધુના યેન યૂયં યૂયં વયં વયમ્ ॥ ૬૨ ॥

હે મિત્ર ! તમે તે અમે અને અમે તે તમે જ, એમ પ્રથમ આપણી મતિ હતી; પણ હમણા તો તમે તે તમે અને અમે તે અમે એમ થયું છે, એ શું થયું ? ૬૨

અર્થાત્-હે મિત્ર ! હું તે તું ને તુ તે હું, એમ આપણે એક હતા ત્યારે હવે; ને હવે એટલે વૈરાગ્ય લીધાથી હું તે હું અને તું તે તું, એમ ભેદ પડી ગયા.

વૈરાગીની કાઈ તરુણ સ્ત્રી પ્રતિ ઉદ્ધિત

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

ધાલે લીલામુકુલિતમમી મન્યરા દષ્ટિપાતાઃ

કિં ક્ષિપ્યન્તે વિરમ વિરમ વ્યર્થે ઇવ શ્રમસ્તે ।

સમ્પ્રત્યન્યે વયમુપરતં વાલ્યમાસ્થા વનન્તે

ક્ષીણો મોહસ્તૃષ્ણમિવ જગજ્જાલમાલોકયામઃ ॥ ૬૩ ॥

હે બાળા ! લટકાથી મીચાતાં આ મદમદ કટાક્ષ તું શું કરવાને માટે નાંખે છે ? તારા એ શ્રમ વ્યર્થ છે, માટે વિરામ-એમ ન કર; કારણ કે હમણાં, અમે બદલાઈ ગયા છીએ અમારી બાહ્યાવસ્થા બદલાઈ ગઈ છે, અમારી આસ્થા વનમાં

લાગી રહી છે, મોહ ક્ષીણ થઈ ગયો છે અને જગતની
જાળ અમે તૃણવત્ જોઈએ છીએ. ૬૩

શિલ્પરિણીવૃત્ત

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-

प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।

गतो मोहोस्माकं स्मरकुसुमबाणव्यतिकर-

ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न घराकी विरमति ॥૬૪॥

આ બાળા નીલ કમળની કાન્તિને ચોરનારાં ચક્ષુથી મારા

વરદ જુવે છે, પણ તેથી શું ? કારણ કે અમારો મોહ જતો
રહ્યો છે અને કામનાં પુષ્પબાણથી ઉત્પન્ન થતી જ્વરજ્વાલા
પણ શાંત પડી ગઈ છે, તથાપિ આ તુચ્છ સ્ત્રી કેમ
જંપતી નથી ? ૬૪

અર્થાત્-અમારો મોહ ઉતરી ગયો છે, એટલું જ નહિ,
પણ કામજ્વર પણ અમને આવતો નથી તો પછી આ
બાળા શું કરવા માટે અમારા વરદ જુવે છે ? સાર-અમારો
વૈરાગ્ય દૃઢ છે, એટલે સ્ત્રીનાં કટાક્ષ અમને વાગનાર નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गेयादिकं

किंवा प्राणसमासमागममुखं नैवाधिकं प्रीतये ।

किंतुऋन्तपतत्पतद्गपवनव्यालोलदीपांकुर-

च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥

રહેવાને માટે શું રમ્ય મંદિર નથી ? સાંભળવા યોગ્ય
ગાયનાદ પણ શું નથી ? અથવા તો ગ્રાણ સમાણી નારી સમા-
ગમનું સુખ પણ શું પ્રીતિને માટે અધિક નથી ? સર્વે છે;
પરંતુ તે સર્વ ઉદ્ભ્રાન્ત પતંગનાં પવનથી ચંચળ દીપકની છાયા
જેવું ચંચળ છે, એમ ધારીને જ સંતો વનમાં ગયા છે. ૬૫

અર્થાત્-પતંગિયાની પાંખોના પવનથી ડોલતી દીવાની

જોતજેવાં જ ચંચળ સંસારનાં સુખ છે, એમ જાણીને સંત પુરુષો
વનમાં વસ્યા છે. રંગમહેલ, ગાનવાન અને સમાગમસુખ એ સર્વ
છે, પણ તે ચંચળ છે અને માત્ર ઇશ્વરનું નામ એક જ અચળ છે.

આજીવિકા માટે કંદમૂળ છે, તો પછી તેને માટે ખળને

શું કામ 'સેવવા' ?

સમ્પરાવૃત્ત

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्मरा या गिरिभ्यः

प्रभ्यस्ता घा तदभ्यः सरसफलभृतो घटकलिन्यश्च शास्ता ।

वीक्ष्यन्ते यन्मुद्यानि प्रसममुपगतप्रश्रयाणां खलानां

दुःखोदात्ताल्यविस्रस्मयप्रपवनानर्तितमूलतानि ॥ ૬૬ ॥

શું કંદરાઓમાંથી કંદો ખૂટી ગયા છે? પર્વતમાંથી ઝરણાં-
ઓ શું સૂકાઈ ગયાં છે? અને રસવાળાં ફળ તથા વંદકલને ધારણ
કરનારી તરુશાખાઓ શું પડી ગઈ છે? કે જેથી મનુષ્યો અનમ્ર
ખળ પુરુષોનાં મહાદુઃખે ઉપાર્જિત કરેલાં અલ્પ ધનના ગર્વ-
રૂપી પવનના રોગથી નાચતી બુદ્ધીવાળાં મુખોને જુવે છે. ૬૬

અર્થાત્-રહેવાને શુદ્ધ, ખાવાને કંદ અને રસવાળાં ફળ,
પીવાને માટે નદીનાળાંનું જળ અને વચ્ચેના માટે ઝાડની છાલ
છતાં, મનુષ્યો શા માટે દુઃખે પ્રાપ્ત કરેલા ધનના ગર્વથી ખેંચાઈ
જતા ખળ-ધની-પુરુષોની સેવા કરતા હશે? ખળ પુરુષની
સેવા કર્યા કરતા આ રીતનો વનવાસ સારો છે.

વળી,

यसन्ततिलकावृष

गंगातरङ्गहिमशीकरशीतलानि

विद्याधराध्युपितचारुशिलातलानि ।

स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि

यत्सावમાનપરપિષ્કરતા મનુષ્યાઃ ॥ ૬૭ ॥

ગંગાના તરંગનાં શીતળ શીઠરથી* ઠડા થયેલાં અને
જેના ઉપર વિદ્યાધરે બેસે છે, એવા હિમાલયના મુદર શિલા
તલવાળા સ્થાનોની શુ ખોટ પડી છે, કે જેથી મનુષ્યો અપમાન
સાથે પરાજિત ઉપર પ્રીતિ રાખે છે? ૬૭

ભક્ષલયાનો નાશ છે, તો આ દેહનું શુ ગણુ!!

શિસ્તરિણીવૃત્ત

યદા મેઠુઃ શ્રીમાન્નિપતતિ યુગાન્તાગ્નિનિહત.

સમુદ્રા. જુગ્યન્તિ પ્રચુરમકરગ્રાહનિલયા ।

ધરા મચ્છત્યન્તં ઘેરણિધરેપાદૈરપિ ધૃતા

શરીરે કા વાર્તાં કરિકરમકર્ણાગ્રંચપલે ॥ ૬૮ ॥

જ્યારે યુગાંતના અગ્નિથી બળતાં શ્રીમાન્ મેઠુ પર્વત
પણ પડી જાય છે, જ્યારે મગર અને આહુના ધરરૂપ મોટા
મનુષ્યો પણ સૂકાઈ જાય છે અને જ્યારે પર્વતોના ચરણોથી
ધરાયક્ષી ધરાનો પણ અત આવી જાય છે, ત્યારે બાળહસ્તીના
ઠાણના છેડા જેવા અપણ શરીરની શી વાત! ૬૮

અર્થાત્-મેઠુ પર્વત પડે છે, સમુદ્ર સૂકાઈ જાય છે અને
પૃથ્વીનો પણ અત આવી જાય છે તો ક્ષણભગુર દેહ તે
કેણુ માત્ર?

અનુબ્રુવૃત્ત

एकाकी नि स्पृहः शान्त पाणिपात्री दिगंबरः ।

कटा शंभो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षम ॥ ६९ ॥

હું શકર ! એકલો, સંગ રહિત-નિસ્પૃહ, શાંત, હાથ
રૂપી પાત્રવાળો, દિગંબર અને કર્મને નિર્મૂળ કરવાને
શક્તિમાન્ એવો હું ક્યારે થઈશ? ૬૯

વૈરાગ્ય જ મેળવવા થોગ્ય છે

વસન્તતિલકાવૃત્ત

પ્રાપ્તાઃ શ્રિયઃ સકલકામદુઘાસ્તતઃ કિં
દક્ષં પદં શિરસિ વિઢિપતાં તતઃ કિમ્ ।
સંમાનિતાઃ પ્રણયિનો વિમલૈસ્તતઃ કિં
કલ્પં સ્થિતં તનુભૂતાં તનુમિસ્તતઃ કિમ્ ॥ ૭૮

સર્વે કામનાઓને પૂરે એવી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ તેથી શું ?
શત્રુના શિર ઉપર પગ મૂક્યો તો તેથી શું ? મેલકેાને વૈભવોથી
સન્માન આપ્યું તેથીએ શું ? અને એક કલ્પ પર્યન્ત મનુષ્યોના
શરીરથી જીવ્યા તો તેથી પણ શું ? ૭૦

અર્થાત્-લક્ષ્મી અંતે ચપણ છે-ક્યારેય કીટી જશે,
શત્રુઓને જિત્યા તેથી શું, કારણ કે છેવટે તો આપણે પણ
આઠવા જવાના છીએ, સેવકોનું સન્માન કર્યું તેથી પણ શું-તે
પણ દ્રવ્ય હશે ત્યાં સૂધી દાસ રહેશે ને માન આપશે; અને
શરીર એક કલ્પ સૂધી ટકે તો પણ શું, કારણ કે એ સર્વેના
અંત છે, માત્ર ઈશ્વરનામ જ નિત્ય અમર છે.

હાથરાવૃત્ત

જીર્ણાં કન્યા તતઃ કિં સિતમમલપદં પટ્ટસૂત્રં તતઃ કિ-
મેકા માર્યા તતઃ કિં હયકરિસુગળૈરાવૃત્તો વા તતઃ કિં ।
મક્તં મુક્તં તતઃ કિં કદ્રશનમથવા વાસરાન્તે તતઃ કિં
વ્યક્તજ્યોતિર્ન ચાન્તર્મથિતમયમયં ચૈમયં વા તતઃ કિમ્ ॥ ૭૯ ॥

ફાટેલી કંથાહોય તોયે શું ને સ્વચ્છ ધોળુ રેશમી વસ્ત્ર હોય
તોય શું ? એકલી સ્ત્રી જ હોય તોય શું અને હય બજના ઉત્તમ
ગણેથી વિટાવતા હોઈએ તોય શું ? જાતનું લોભન હોય તોય
શું અને સાંજે નકાર અનાજ મળે તોય શું ? તથા મનમાંથી

સંસારના ભયનું મથન કરનારુ રૂપદ્વ પ્રદક્ષિણ થાય તોય શું
અને વેલવો મળે તોપણ શું ? ૭૧

વસન્તતિલ્કાવૃત્ત

મક્તિર્ભવે મરણજન્મમયં હૃદિસ્થં
સ્નેહો ન વન્ધુપુ ન મન્મથજા વિકારાઃ ।
સંસર્ગદોષરહિતા વિજના ઘનાન્તા
ધૈરાગ્યમસ્તિ કિમતઃ પરમર્થનીયમ્ ॥ ૭૨ ॥

શંકરમાં ભાકત, હૃદયમાં જન્મ મરણનો ભય, બંધુઓમાં
નિઃસ્નેહતા, કામોત્પન્ન વિકારો નહીં, સંસર્ગ દોષથી રહિત
એવા વિજન ઘનોના પ્રદેશમાં વાસ હોય તથા જેને ધૈરાગ્ય
હોય તે આ પછી બીજું શું પ્રાર્થનીય છે ? ૭૨ -

અર્ધચિંતન જ શ્રેયઃકર છે.

વસન્તતિલ્કાવૃત્ત

તસ્માદ્વન્તમજરં પરમં વિકાસિ
તદ્બ્રહ્મ ચિન્તય કિમેભિરસઠિકત્પૈઃ ।
યસ્યાનુપક્લિણ દમે ભુવનાધિપત્ય-
ભંગાદય કૃપણલોકમતા મયન્તિ ॥ ૭૩ ॥

માટે અનંત, અજર, ઉત્તમ અને પ્રકાશરૂપ બ્રહ્મનું
ચિંતન કર. આ અમત્ય એવા દેહ વગેરે પદાર્થોનું શું પ્રયોજન
છે ? જે બ્રહ્મને અનુમરનારા તત્ત્વવેત્તા પુરુષને આ પૃથ્વીના અ-
ધિપતિપણાના વે મવો કૃપણ લોકોએ માન્ય કરેલા લાગે છે. ૭૩

વસન્તતિલ્કાવૃત્ત

પાતાલમાવિશસિ યાસિ નમો રિલેષ્ય
દિદ્મખંડલં ભ્રમસિ માનસ ચાપલેન ।
મ્રાન્ત્વાપિ જાનુ વિમલં કથમાત્મનીનં
તદ્બ્રહ્મ ન સ્મરસિ નિર્વૃત્તિમેપિ યેન ॥ ૭૪ ॥

હે મન! તું ચંચલતાથી પાતાળમાં પ્રવેશ કરે છે, આકાશનું ઉલ્લસન કરીને જાય છે અને ત્રિશાઓના મંડળમાં બમે છે; એવી રીતે ભગીને પણ નિર્મલ અને પોત'નું કલ્યાણ કરનારા એવા તે બ્રહ્મનું સ્મરણ કરતું નથી, કે જે સ્મરણ કરવાથી તું શાંતિને પ્રાપ્ત થઈશ. ૭૪

સંસારના વ્યાપારથી ખિન્ન થયેલા પુરુષની ઉક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રોદિતવૃત્ત

રાત્રિઃ સૈવ પુનઃસ યત્ર દિવસો મત્વાડુયા જન્તયો
ધાધન્ત્યુદયમિનસ્તથૈવ નિમૃતપ્રારબ્ધતત્તત્ક્રિયાઃ ।

વ્યાપારૈઃ પુનરુક્તમુક્તચિપયેરેઘંચિધેનામુના

સંસારેણ કર્ધર્થિતાઃ કથમહં મોહાન્ન લજ્ઞામદ્દે ॥ ૭૫ ॥

ઉદયમી એવા અજ્ઞાની પ્રાણીઓ દિવસને અને રાત્રિને સમાન માનીને ગુપચુપ જૂઠાં જૂઠાં કાર્યો કર્યા કરે છે, અને તેને માટે ધાવન કર્યા કરે છે અને જેના વિષયોના વારંવાર ઉપભોગ કરવામાં આવે છે એવા વ્યાપારો કર્યા કરે છે. અરેરે! એવા સંસારથી દુઃખી થયેલા એવા અમે મોહથી કેમ ભગતા નથી? ૭૫

મુનિની રાજ સાથે તુલના.

શિવરિણીવૃત્ત

મહી રમ્યા ક્ષય્યા વિપુલમુપધાનં મુજલતા

વિતાનં ચાકાશં વ્યજનમનુકૂલોડ્યમનિલઃ ।

સ્ફુરદ્દીપશ્ચન્દ્રો વિરતિવનિતાસંગમુદિત

સુખં શાન્તઃ શોતે મુનિરતનુભૂતિર્નૃપ દય ॥ ૭૬ ॥

મહી એ જ સુંદર શયન, હાથરૂપી લતા એ જ મોહું
ઓશિષ્ઠ, આકાશ એ જ ચરવો, અનુકૂલ પવન એ જ વ્યજન
ને ચન્દ્રમા એ જ જેનો દેહીપ્યમાન દીવો છે એવો તથા વિરતિ

અર્થાત્ વૈરાગ્યરૂપી વનિતાના સંગથી પ્રસન્ન થયેલો મુનિ મોટા
ઐશ્વર્યવાળા અને વિશેષ પ્રીતિવાળા વનિતાના સંગથી પ્રસન્ન
થયેલા રાજાની પેઠે શાન્ત થઇને સુખથી સુવે છે.* ૭૬

શાર્દૂલચિક્રીઢિતવૃત્ત

ત્રેલોક્યાધિપતિત્વમેવ વિરસ્ય યસ્મિન્મહાશાસને
તદ્વ્યુખ્યાઽસનવસ્ત્રમાનઘટને ભોગે રતિ મા કૃધા ।
ભોગ કોઽપિ સ એક एष પરમો નિત્યોદિતો જૃમ્ભતે
યત્સ્વાદાદિરસા ભવન્તિ વિષયાસ્ત્રિલોક્યરાજ્યાદય ॥૭૭॥

હે મનુષ્ય! જે ઉપનિષદમાં કહેલું જ્ઞાન થવાથી ત્રણ
લોકનું આધિપત્ય પણ રસહીન થાય છે તે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી,
જેમાં આસન, વસ્ત્ર અને માન મળે છે એવા લોગમાં પ્રીતિ
ન કર, (કેમકે) નિત્ય અને શાસ્ત્રમાં કહેલો અનિર્વચનીય એવો
એક જ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી તે લોગ બધારે વિકાસ પામે છે ત્યારે
તે લોગને। અનુભવ કરવાથી ત્રણ લોકના રાજ્ય વગેરે સઘળા
વિષયો રસહીન થઈ જાય છે. ૭૭

સસારના લાલુભગુર સઘળા આપારોને તજી, જેથી બ્રહ્મજ્ઞાન
થાય તેવો બ્યવહાર કરવો, એમ જણાવવા માટે કહે છે.

શાર્દૂલચિક્રીઢિતવૃત્ત

કિં યદૈ સ્મૃતિમિ પુરાણપટન શાર્ત્ત્વમહાચિસ્તરં
સ્થર્ગગ્રામકુટીનિવાસફલદૈ કર્મક્રિયાવિષ્ણમૈ ।
મુક્ત્વેક ભયવન્ધદુ ત્વરચનાપિધ્વસકાલાનલ

સ્વાત્માનન્દપદ્મપ્રવેશકલ્પન શેષા ઘણિગૃહ્ણત્ય. ॥ ૭૮ ॥

જેમાં કર્મ કહેલા છે તેવા વેદો, ધર્મ, અર્થ અને કામમાં
પ્રવર્તાવનારી સ્મૃતિઓ, મત વગેરે જણાવનારા પુરાણોના પાઠો,

* આ યોગના બે પંખા એક છે વિરતિ-વૈરાગ્ય અને વિરોધ
માતિયાગી શ્રી.

મોટાં વિસ્તારવાળાં શાસ્ત્રો અને સ્વર્ગરૂપી ગામની એક
હુપડીમાં નિવાસરૂપી ફળને આપવાવાળા યજ્ઞ વગેરે કર્મ-
ક્રિયાના વિલોસોનું શું પ્રયોજન છે? કારણ કે સંસારના
બંધનરૂપી દુઃખની રચનાનો નાશ કરવામાં પ્રલયના અગ્નિ
જેવાં એક બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી સ્થાનમાં પ્રવેશ વિના અર્થાત્ પર-
બ્રહ્મનાં પદની પ્રાપ્તિ વિના બીજી વૃત્તિઓ વ્યાપારની પેઠે
જીવિકા માટે છે. ૭૮

હ્રાધરાવૃત્ત

આયુ કલ્લોલલોલં કતિપયદિવસસ્થાયિની યૌવનધ્રી-
રયાઃ સંકલ્પકલ્પા ધનસમયતદિદ્વિધ્નમા ભોગપૂરા ।
કળ્પઠાઠેપોપગૃહં તદપિ સ્વ ન ચિરં યત્પ્રિયાભિઃ પ્રણીતં .
બ્રહ્મણ્યાસક્તચિત્તા ભવત ભવભયામ્મોષિપારં તરીતુમ્ ॥૭૯॥
આયુષ તરંગ જેવું ચંચળ છે, જીવાનીની શોભા થોડા
દિવસ રહેનારી છે, ધન મનોરથ જેવું છે, વિપ્રયસુખના પ્રવાહ
વર્ષાઋતુની વિજળીના ચમકારા જેવા છે અને સ્ત્રીઓએ કરેલું
ગાઢ આલિંગન પણ ચિરકાલ રહેતું નથી. માટે હે જનો! તમે
સંસારના ભયરૂપી સમુદ્રના પારને તરવા માટે બ્રહ્મમાં આસક્ત
ચિત્તવાળા થાઓ. ૭૯

વિચારવાળો પુખ્ત લોભથી પરાભવ પામતો નથી.

અનુષ્ટુભવૃત્ત

બ્રહ્માણ્ડમણ્ડલીમાત્રં કિં લોભાય મનસ્વિન ।
શફરીસ્ફુરિતેનાગ્નેઃ ક્ષુબ્ધતા જાતુ જાયતે ॥ ૮૦ ॥
બ્રહ્માડતુ મડાળ, શું વિવેકી પુરુષને લોભાવે છે? માછલીના
સ્કુરવાથી કોઈ દિવસ સમુદ્ર ચલાયમાન થાય છે શું? ૮૦
સાર અને અસારના વિવેકવાળા પુરુષને વિવેકથી સર્વત્ર
બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિલરિણીવૃત્ત

યદાસીદક્ષાન સ્મરતિમિરસસ્કારજનિત
તદા દૃષ્ટ નારોમયમિદમશેષ જગદપિ ।

ઇદાનીમસ્માક પદુતરવિવેકાઝનજુષા

સમીભૂતા દૃષ્ટિભિરુવનમપિ ગ્રહ્ય મનુતે ॥ ૮૧ ॥

જ્યારે કામદેવરૂપી અધકારના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલું
અજ્ઞાન હતું ત્યારે આ સઘળું જગત્ સ્ત્રીમય જોવામા આવતું
હતું, હમણા અત્યંત વિવેકરૂપી કાજળને સેવવાથી શત્રુ અને
મિત્રમા સમાન થયેલી અમારી દૃષ્ટિ ત્રણ જગતને બ્રહ્મમય
દેખે છે ૮૧

ચિત્ત સ્થિર ન થયું હોય તો સઘળી મનોહર વસ્તુ પણ
અમનોહર લાગે છે, માટે ચિત્ત સ્થિર કરવું જોઈએ,

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

રમ્યાશ્વન્મરીચયસ્તૃણઘતી રમ્યા ઘનાન્તસ્થલી

રમ્ય સાધુસમાગમ શમસુખ કાવ્યેષુ રમ્યા કથા ।

કોપોપાહિતવાપ્પવિન્દુતરલ રમ્ય પ્રિયાયા મુલ

સર્થે રમ્યમનિત્યતામુપગતે ચિત્તે ન કિંચિત્પુન ॥ ૮૨ ॥

ચન્દ્રના કિરણો રમ્ય છે, ઘાસરાળા વનના સીમાપ્રદેશો
રમ્ય છે, સત્પુરુષનો સમાગમ રમ્ય છે, શાંતિનું સુખ છે, કાવ્યની
કથાઓ રમ્ય છે, ક્રોધથી આવેલા આસુના મિંદુથી અથલ એવું
સ્ત્રીનું મુખ રમ્ય હોય છે, એવી રીતે સઘળું રમ્ય છે, પરંતુ
ચિત્ત અસ્થિર હોય તો કશું રમ્ય લાગતું નથી ૮૨

બિદ્યા માગી બોજન કરવું સીકારે, એના ગુણરાળો પુરુષ
જગતમા દુર્લભ છે.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

મિદક્ષાશી જનમધ્યસગરહિત સ્વાયત્તચેષ્ટ સદા

વાનાદાનવિરક્તમાર્ગનિરત કશ્ચિત્તપસ્વી સ્થિત ।

સ્થ્યાક્ષીણવિશીર્ણઝીર્ણવસનૈઃ સંપ્રોત્તકન્યાધરૈઃ

નિર્માનો નિરહંકૃતિઃ શમસુખામોગૈકવદ્વસ્પૃહઃ ॥ ૮૨ ॥

ભિક્ષાનું લોભન કરનારો, મનુષ્યના સંગથી રહિત, ઈર્ષ્યાના વ્યાપારને સદા સ્વાધીનમાં રાખનાર, સતપાત્રને દાન આપવાથી ને દાન લેવાથી રહિત એવા માર્ગમાં આસક્ત, ગણીમાં પડેલાં જૂનાં ફાટેલાં કપડાંના કંકડાથી સાંધેલી ગોદડીને ધારણ કરનાર, નિર્માની, અહંકાર રહિત, એક શાંતના સુખમાં જ ઈચ્છાવાળો અને વ્યાપાર વગર રહેતો એવો કેઈ એક જ તપસ્વી પુરુષ હોય છે. ૮૩

૫૫મહાજાતની માર્ચના.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃષ

માતર્મેદિનિ તાત મારુત સરપે તેજઃ સુવન્ધો જલ

ધ્રાતવ્યોમ નિવદ્ધ યવ મયતામેવ પ્રણામાજ્જલિઃ ।

યુષ્મત્સંગચરોપજાતસુરુતાંદ્રેકસ્ફુરતિર્મિલ-

જ્ઞાનાપાસ્તસમસ્તમોહમહિમા લીયે પરે વ્રહ્મણિ ॥ ૮૪ ॥

હે માતા તુલ્ય મેદિનિ ! હે પિતાતુલ્ય પવન ! હે મિત્ર-તુલ્ય તેજ ! હે સદ્ગુણધુતુલ્ય જળ ! અને હે શ્રાતાતુલ્ય આકાશ ! તમારી આગળ હું આ બે હાથ જોડું છું; કારણ કે હવે તમારા સંગથી થયેલાં પુણ્યના આધિક્યથી સ્ફુરણમાન સ્વચ્છ જ્ઞાનથી જેનો સઘળો મોહમહિમા દૂર થયેલો છે એવો હું પરબ્રહ્મમાં લય પામું છું. ૮૪

અર્થાત્-બ્રહ્મમાં લય પામતાં હેવટના પ્રણામ કરુ છું.

શરીર સ્વચ્છ હોય ત્યાંસુધીમાં શ્રેષ્ઠ સંપાદન માટે વત્ન કરવો.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃષ

યાયત્સ્યસ્થમિદં શરીરમરુજં યાયજા દૂરે જરા

યાયચેન્દ્રિયશક્તિરપ્રતિહતા યાયત્સ્યો નાયુષઃ ।

આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા કાર્ય. પ્રયત્ના મહાન્
પ્રોદોત્તે ભવને તુ કૃપસ્વનનં પ્રત્યુદયમઃ કીદૃશ ॥ ૮૫ ॥

જ્યા સૂધી આ શરીર રોગરહિત અને પીડા વિનાનું
હોય, જ્યા સૂધી ઘડપણ આવ્યું ન હોય, જ્યા સૂધી ઇદ્રિયોની
શક્તિ ક્ષીણ ન થઈ હોય અને જ્યા સૂધી આયુષ્ય ક્ષીણ થયું
ન હોય, ત્યા સૂધી વિદ્યાને આત્માના કંઠ્યાણુ માટે મહાન્
પ્રયાત્ન કરવો, કારણ કે ઘર બળતું હોય ત્યારે કૂવો ખોદવો,
એ કેવો ઉદ્યમ કહેવાય ? ૮૫

અર્થાત્-જેમ ઘર બળવા લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવો વ્યર્થ
છે, તેમ શરીર અશક્ત થાય ત્યારે આત્માના કંઠ્યાણુમાટે
પ્રયાસ કરવો એ પણ વ્યર્થ છે.

જે અવસ્થામાં જે અવશ્ય મેળવવું જોઈએ તે ન મેળવે,
તે પુરુષનું જીવન વ્યર્થ છે. ।

નાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત ।

. નામ્યસ્તા ભુવિ ઘાદિવૃન્દમની વિદ્યા વિનીતાંધિતા
સદ્ગાત્રે કરિકુમ્ભપીઠદલનૈર્નાકં ન નીતં યશ ।

ફાન્તાકોમલપલ્લવાધરસઃ પીનો ન ચન્દ્રોદયે
તારુણ્યં ગતમેવ નિષ્ફલમહો શૂન્યાલયે દીપયત્ ॥ ૮૬ ॥

જે પુરુષે પૃથ્વીમા વિનયવાળા પુરુષોને યોગ્ય અને
વાદીઓના સમુદાયને જિતનારી વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો નહીં,
ખડ્ગની ધારથી હસ્તીઓનાં કુભસ્થળોને ફાડીને યશને
સ્વર્ગમાં પહોંચાડ્યો નહીં અને ચન્દ્રના ઉદયમાં સ્ત્રીના કોમળ
અધરપ્રહ્લવનું પાન કર્યું નહીં તેની જીવાની શૂન્ય ધરમાં
બળતા દીવાની જેઠે નિષ્ફળ ગઈ. ૮૬

અર્થાત્-વાદીઓને હરાવે તેવી વિદ્યા, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર-
વાની યોગવિદ્યા-સ્વર્ગમાં યગ ગવાય તેવું પરાક્રમ, અને તે જે

નહીં તો ત્રીજું સસાર સુખ યથેચ્છ મહાલલું; એ ત્રણમાંથી
કોઈજ નહીં થયું તો મનગો ફેાકટ છે

અધિકારીબેદથી એક જ્ઞાનનો ભેદ છે

દ્વયશાનુભવ

જ્ઞાનં સત્તાં માનમદાદિનાશનં

કેપાંચિદેતન્મદમાનકારણમ્ ।

સ્થાનં વિવિન્તં યમિનાં વિમુક્તયે

કામાતુરાણામતિકામકારણમ્ ॥ ૮૭ ॥

જેમ એકાન્ત સ્થાન યમીઓને-યતિઓને સુક્તિના
અને કામીઓને અત્યંત કામના કારણરૂપ થઈ પડે છે,
તેમ જ સજ્જનોને જ્ઞાન, બ્યારે માન અને મદ આદિનો
નાશ કરનાર થઈ પડે છે ત્યારે બીજા કેટલાકને તે જ જ્ઞાન,
મદ અને માનના કારણરૂપ થઈ પડે છે. ૮૭

સસારની વિચિત્રતાનું વર્ણન.

ગિજ્જરિણીવૃત્ત

કચિદ્ધીનાયાદઃકચિદપિ ચ હાહેતિ રુદિતં

કચિન્નારી રમ્યા કચિદપિ જરાજર્જરચપુઃ ।

કચિદ્દિદ્વદ્રોષ્ટી કચિદપિ સુરામક્તકલહો

ન જાને સંસારઃ કિમમૃતમયઃ કિં વિષમયઃ ॥ ૮૮ ॥

સંસારમાં કોઈ જગોએ વીણાના ચખ્દો થાય છે, કોઈ
જગોએ 'હાય હાય'નાં રુદન થાય છે, કોઈ જગોએ મનોહઃ
સ્રી હોય છે અને કોઈ જગોએ ઘડપણથી શિયિલ શરીરવાળ
સ્રી હોય છે, કોઈ જગોએ વિદ્વાનોની વાતો થાય છે અને કોઈ
જગોએ મદિરાથી મદોન્મત્ત થયેલાઓ કલહ કરે છે, આવે
સંસાર શું અમૃતવાળો છે? કે વિષવાળો છે? તે સાર
જાણવામા આવતું નથી ૮૮

અર્થાત્-સંમારનું કઈજ નિરૂપણ થતું નથી.
શિવચરણનું ધ્યાન જ મુક્તિનું સાધન છે.

શાર્દૂલચિત્રીકૃતવૃત્ત

જીળા યત્ મનોરથાઃ સ્વહૃદયે યાતં જરા યૌવનં
હન્તાક્ષેપુ ગુણાઽઽઘ્ન્યફલતાં યાતા ગુણહૈર્વિના ।

ફિં ચુક્તં સહસ્રાઽઽધ્યુવૈતિ વલગાન્ કાલઃ કુનાન્તોઽશ્વમી
હા જ્ઞાતં સ્મરશાસનાંત્રિયુગલં મુઞ્ઞ વાસ્તિ નાન્યા ગતિઃ૮૯

મનોરથો ખોતાના હૃદયમાં છૂલ્યું જ થઈ ગયા, તે
જુવાની પણ આઢી ગઈ, શરીરમાં શૌર્ય વગેરે ગુણો ગુણને
જાણુનાર વિના નિષ્ક્રાંત થયા, અને જાગવાનું, સહન ન કર-
નાર અને નાશ કરનાર એવો કાળ પણ ત્વરાથી ચઢી આવ્યો
છે માટે હવે શું કરવું થોઅ છે? હા! જાણુવામાં આવ્યું કે,
મહાદેવજીનાં જો ચરણના આશ્રય વિના બીજી ગતિ નથી. ૮૯

અતિ ક્લેશથી તિદ્ધ થાય, એવા પરમાર્થના સુખમાં સુખ
બુદ્ધિ ન કરીને તૃપ્તા વગેરેની શાંતિમાં સુખને માનના પુરુષની નિદા.
શિલરિણીવૃત્ત

તૃપ્તા શુષ્પત્યાસ્યે પિવતિ સલિલં સ્વાદુ તુરમિ
હુધાર્તઃ સન્ શાલીન્ કવલયતિ શાકાદિવલિતાન્ ।

પ્રદીપ્તે રાગાગ્રો મુદ્દતરમાશ્નિઠ્ઠ્યતિ વધૃ

પ્રતીકારો વ્યાધેઃ મુક્ષમિતિ વિષયસ્યનિ જનઃ ॥ ૯૦ ॥

મનુષ્ય, તૃપ્તાથી સુખ સૂઝાતું હોય ત્યારે મધુર અને
મુગધી જળનું પાન કરે છે, ભૂખ લાગે ત્યારે શાક વગેરેની
સાથે જાતનું ભોજન કરે છે, રોગરૂપી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય ત્યારે
વધૂને આલિંગન કરે છે, એવી રીતે વ્યાધિના ઉપાયને ‘આ
સુખ છે’ એમ મનુષ્ય વિપરીત માને છે. ૯૦

પરસેવાની નિંદા.

સગ્ધરાટ્ટ

સ્નાત્વા ગાઢૈઃ પયોમિઃ શુચિતુસુમફલેર્ચયિત્વા વિમો ત્વાં
ધ્યેયે ધ્યાતં નિયોજ્ય ક્ષિતિધરકુહરગ્રાવપર્યઙ્મૂલે ।

આત્મારામઃ ફલાદી ગુરુવચ્ચનરતસ્ત્વત્પ્રસાદાત્મરારે
હુત્તાન્મોક્ષયે કદાઽહં સમચરણકરે પુંસિ સેવાસમુત્થાત્ ॥

હે સ્મરારે! હે શકર! સ્વસ્વરૂપમા સમચાલાળો, સ્વર્ગ
વગેરેની આશા ન કરનારો, અને ગુરુના વચન ઉપર પ્રીતિ
રાખનાર એવો હું. ગંગાના જળથી સ્નાન કરી, પવિત્ર પુષ્પ
અને ફળોવડે આપનું પૂજન કરી, પર્વતની શુદ્ધતા પથ્થરરૂપી
શસ્ત્રાના મૂળમાં જેસીન કથાન કરવા ચેલ્ય એવા આપનું જ
ધ્યાન ધરી, તમારી કૃપાથી, મારા જેવા હાથ પગવાળા પુરુષની
સેવાથી થતાં હુઃખમાંથી ક્યારે મુક્ત થઈશ? ૯૧

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃષ

શય્યા શૈલશિલા મૃદં ગિરિગુહા વચ્ચં તરૂર્ગાં સ્વચઃ
સારક્ષાઃ સુદૃશો નનુ ક્ષિતિરુહાં વૃત્તિ ફલૈઃ ફોમલેઃ ।

યેવાં નિર્ઘરમમ્બુ પાનમુચિતં રત્યૈ ચ વિદ્યાઙ્ગના
મન્યે તે પરમેશ્વરાઃ કિરતિ ચૈર્બજો ન સેગાચલિઃ ॥ ૯૨ ॥

વિપત્તિમા પડેલા કુટુંબની ઇચ્છાથી દુ.ખ ભોગવવા કરતા
પરમ સુખ આપનાર ગંગાના તટ ઉપર નિવાસ કરવો ઉત્તમ છે.

મધરાત્રિ

સત્યામેઘ ત્રિલોકીસરિતિ હરશિરશ્ચુમ્બિનોવિચ્છટ્ટાયાં
સદૃષ્ટિ કલ્પયન્ત્યાં ઘટવિટપમર્વેર્વલ્કલૈઃ સત્ફલૈશ્ચ ।

કોડયં વિદ્વાન્ વિપત્તિજ્વરજનિતરજાડતીવ દુઃસાસિકાનાં
વપ્ત્રં ધીક્ષેત્ત દુઃસ્થે યદિ હિ ન વિમૃયાત્સ્વે કુટુમ્બેડનુકમ્પામ્ ॥

જ્યારે વિપત્તિરૂપી જ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગથી દુઃખે
ઠરી રહેવાવાળા કુટુંબ ઉપર હયા ન રાખી શકાય તથા જ્યારે
શ્રીશકરના મસ્તકનું ચુંબન કરનારી, કટિમેખલ ની શોભાને
ધારણુ કરનારી ગંગા નદી વટવૃક્ષોમાંથી થનારાં વલ્કલોવડે તથા
ઉત્તમ કુળોવડે આજીવિકા પૂરી પાડે છે, તે પછી (કુટુંબ માં-
હેલા) દુઃખી સ્થિતિવાળાઓનું પાસે રહી સુખ જોવા કરતાં કયો
વિદ્વાન્ આજીવિકા પૂરી પાડનારી ગંગાનું સેવન કરે નહિ ? ૯૩
વૈરાગ્યથી કાશીમાં વસવું, એ ઉત્તમ છે.

શાર્દૂલપિનીઢિતવૃત્ત

ઉચ્ચાનેપુ વિચિત્રમોંજનવિધિસ્તીઘાતિતીઘં તપઃ

કૌંપીનાવરણં સુઘસ્રમમિતં મિક્ષાટનં મણ્ડનમ્ ।

આસન્નં મરણં ચ મદ્ગલસમં યસ્યાં સમુત્પચતે

તાં કાર્શીં પરિહૃત્ય હન્ત વિવૃધૈરન્યત્ર કિં સ્વીયતે ॥ ૯૪ ॥

જ્યાં ઉદ્યાનમાં ભાતભાતના લોજન હોય છે, અત્યંત તીવ્ર
કૃમ્ધ્ ચાંદ્રાયણાદિ તપ હોય છે, શુદ્ધસ્થાનને ઢાંકવા માટે સુંદર
વસ્ત્ર હોય છે, અપરિમિત મિક્ષાટન તે જ શોભા કરનાર હોય છે
અને પાસે આવેલું મરણુ મંગળ જેવું થાય છે, તે કાશીને છોડીને
હાય હાય પંડિતો ખીજે ઠેકાણે ચામાટે રહેવા હશે ? ૯૪

અર્થાત્-કાશી ક્ષેત્ર, જે પરમ શાન્તિનું સ્થાન છે, તે
છોડીને ખીજે ઠેકાણે જા માટે વસવું ?

શાર્દૂલવિશ્રીઢિતવૃત્ત

નાય તે સમયા રહસ્યમધુના નિદ્રાતિ નાયા યદિ
સ્થિત્યા દ્રશ્યતિ કુપ્યતિ પ્રમુરિતિ દ્વારેષુ ચેવા વચ ।
ચેતસ્તાનપદાય યાહિ મયન દેવસ્ય ચિન્વશિતુ
નિર્દોવારિષ્ઠનિર્દયાસ્ત્યપરુષ નિ સીમશર્મપ્રદમ્ ॥ ૧૫ ॥

‘તારો આ વખત નથી, કારણ કે હમણા માલિક
એકાતમા જઈ નિદ્રા લે છે, જો થોડીવાર પછી જઈશ તો માલિક
તને જોઈને કોપાયમાન થશે,’ એમ જોએના હરવાજામાં
વચન સાંભળવામાં આવે છે, તે પુરુષોને છોડી દઈને, હે ચિત્ત !
હરવાજા રહિત, નિર્દય અને કઠોર વાણીથી રહિત અને
અનત સુખને આપવાવાળા વિશ્વેશ્વરના મદિરમાં જા ૬૫

અર્થાત્-રાજદ્વારમાં રહી સેવા કરવી, તેના કરતા રાજ
રાજેશ્વર કાશીવિશ્વેશ્વરના દ્વારમાં આનંદથી રહેવું એ સારું
શ્રીપ્રતિ ઉક્તિ

હરિગીતૃત્ત

પ્રિયસ્રિય વિપદ્વન્દવાતપ્રતાપપરમ્પરા
પરિધિવપલે ચિન્તાચક્રે નિધાય વિધિ લલ ।
મૃદમિવ ચલાન્ધિષ્ઠીકૃત્ય પ્રગટમ્ફુલ્લલવ
દ્વમયતિ મનો નો જાનીમ ક્ષિમત્ર ત્રિધાસ્યતિ ॥ ૧૬ ॥

હે પ્રિય સખિ ! ખલ વિધિ, પ્રગલ્ભ કુશારની પેઠે,
વિપત્તિરૂપી દડના સમુદાયના પ્રતાપની પરપરારૂપી મહત્તા
કાર ફરવાંથી, ચચળ એવા ચિંતારૂપી ચક્ર ઉપર ચઢાવીને
મારા મનને માટીની પેઠે બાળાત્કારથી પિંડારૂપ કરી ભમાવે
છે અને હજી પણ આ સસારમાં શુ કરશે એ અમારા
તપ્તવામાં આવતું નથી ૮૬

લોજન, સ્મશાનમાં અથવા વનમાં સૂવાનું, મિત્ર અને શત્રુ ઉપર સમાન લાવ રાખવો અને એકાંત સ્થાનમાં ઈશ્વરનું શુદ્ધ (મને) ધ્યાન ધરવું-આ સર્વ સામગ્રીવાળો તથા જેનો સંપૂર્ણ મહત્ત્વ અને પ્રમાદ નાશ થયાં છે એવો આનંદમાં રહેનારો યોગી સુખમાં રહે છે. ૯૯

અર્થાત્-યોગાભ્યાસ કરતો ને ભગવાનના ધ્યાનમાં તત્પર રહેનો યોગી, ફાટેલી લંગોટી વગેરેથી ખિન્ન થતો નથી, પણ તેથીજ તે સુખથી રહે છે.

ભોગની આશા ત્યજને સર્વદા ભગવાનનું ધ્યાન જ ધરવું.
શાર્દૂલચિન્મીઢિતવૃત્ત

મોંગા મંગુરવૃત્તયો વહુવિધાસ્તૈરેવ ચાચં મધ-
સ્તત્કસ્યૈવ કૃતૈ પરિભ્રમત રે લોકાઃ કૃતં ચેષ્ટિતૈઃ ।
આશાપાશશતોપશાન્તિવિશદં ચેતઃ સમાધીયતાં
કામોચ્છિત્તિવશે સ્વધામનિ યદિ શ્રદ્ધેયમસ્મદ્વચઃ ૧૦૦
નાના પ્રકારના લોગો સ્થલભગુર છે. તે લોગોથી જ
આ સસાર થાય છે. તમે કયા સુખને માટે ભટકો છો ?
હો લોકો ! ભટકવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. હવે જે અમારા
વચન ઉપર વિશ્વાસ હોય તે તમે સેંકડો આશારૂપી પાશની
શાંતિથી સ્વચ્છ થયેલાં ચિત્તને કામનો નાશ કરવામાં શક્તિ-
માનુ એવા સ્વપ્રકાશ આત્મામાં એકાગ્ર કરો. ૧૦૦

પહાડની શુદ્ધ વગેરેમાં રહીને આત્માનું ચિત્તવન કરતા
પુરણેને ધન્ય છે, પણ કેવળ મનોરથમાત્રથી કીડા વગેરેનાં
સુખનું ચિત્તવન કરતા પુરણેને ધન્ય નથી.

શાર્દૂલચિન્મીઢિતવૃત્ત

ધન્યાનાં ગિરિકન્દરે નિષસતાં જ્યોતિ પરં ધ્યાયતા-
માનન્દાશ્રુજલં પિવન્તિ શકુન્તા નિ શક્લમદ્કેશયા ।

અસ્માકં તુ મનોરથોપરચિત્તપ્રાસાદવાપીતટ-
ક્રીડાકાનનકેલિકૌતુકપ્રપામાયુ પરિક્ષીયતે ॥ ૧૦૧ ॥

પહાડની શુદ્ધમા નિવાસ કરતા અને પરપ્રદાનું ધ્યાન
ધરતા ધન્ય પુરુષોના ખોળામા બેઠેલા પક્ષીઓ આનંદથી
આવેલાં તેઓના આસુના જળને નીડર થઈ પીએ છે,
પરંતુ અમારુ આયુષ્ય તો રાજમહેલ, વાવના કિનારા
અને વિહારોદ્યાનમા મનોરથથી ગોઠવેલી કીડાઓનું કૌતુક
લોગવવામા ક્ષીણ થાય છે ૧૦૧

પ્રારબ્ધથી જન્મ વગેરે જે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે સર્વ
ક્ષણકાયુર છે.

શાર્દૂલવિમીઢિતવૃત્ત

આઘાત મરણેન જન્મ કરયા ત્રિયુચલં યૌવનં
સંતોષાં ઘનલિપ્સયા શમસુખં પ્રૌઢાક્ષનાગ્નિમ્રમં ।

લોકેર્મત્સરિભિર્ગુણા ઘનભુયો વ્યાલેર્નૃપાદુર્જને-
રસ્યેયેણ ત્રિભૂતિરપ્યપહના પ્રસ્તં નર્કિ કેન વા ॥૧૦૨

મરણે-જન્મને, ઘડપણે-વીજળી જેવાં ચંચળ યૌવનને,
ઘનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ-સંતોષને, પ્રૌઢ સ્ત્રીઓના વિશ્વાસોએ-
શાંતિનાં શુભને, મત્સરી માણસોએ-શુભને, સપોએ-વનની
પૃથ્વીઓને, દુર્જનોએ-રાજાઓને અને ચંચળતાએ-ઘેર્યને
ગળેલાં છે, માટે આ જગતમા કોણે શુ નથી ગળ્યું? ૧૦૨

શાર્દૂલવિમીઢિતવૃત્ત

આધિવ્યાધિશતેર્જનસ્ય વિચિંધરાંગ્યમુન્મૂલ્યતે
લક્ષ્મીર્યથ પતન્નિ તથ ત્રિવૃતઙ્ગા દય વ્યાપદ ।

જાત જાતમદયમાણુ વિવશ મૃત્યુ કરાવ્યાત્મમા-
ત્તર્કિ નામ નિરુદ્ધેન વિધિના યન્નિર્મિતં સુસ્થિતમ્ ॥ ૧૦૩॥

અનેક મનની પીડાઓ અને શરીરના રોગો મનુષ્યનાં
આરોગ્યને મૂળમાથી નાશ કરે છે, જ્યાં લક્ષ્મી રોય ત્યાં
ઉપાડાં બારણાવાળી આપત્તિઓ આવી પડે છે, મૃત્યુ જે જે
નિપજ થાય, તે તે મરણે અવશ્ય ત્વરાથી પરાધીન કરીને પોતાને

પ્રશ્ન કરે છે. માટે નિરંકુશ એવા વિધિએ જે ઉત્પન્ન કરેલ છે, તેમાં કયું નિશ્ચય છે? ૧૦૩

અર્થાત્-જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલું સર્વ નાશવંત જ છે, સંસારમાં કોઈપણ સુખનું સાધન નથી.

સાધરાવૃત્ત

કુચ્છેણામેધ્યમયે નિયમિતતત્ત્વમિઃ સ્થાયીયતે ગર્ભમધ્યે
ફાન્નાવિસ્તેપદુઃખવ્યતિકરવિપ્રમે યૌવને વિપ્રયોગઃ ।
નારીણામપ્યવજ્ઞા યિલતતિ નિયતં વૃદ્ધભાવોઽપ્યસાધુ.
સંસારે રે મનુષ્યા ઘટત યદિ સુખં સ્વદુષ્મપ્યસ્તિ કિન્ચિત્ ૧૦૪
વિદ્યા અને મૂળથી ભરેલા અપવિત્ર ગર્ભાશયમાં શરીરને સંકેાથીને કષ્ટથી રહેવું પડે છે. યૌવનમાં સ્ત્રીના વિયોગના દુઃખના સંબંધથી વિપ્રયોગનું દુઃખ થાય છે, તેમ જ જેમાં સ્ત્રીઓના અનાદરે શોભી રહે છે એવું દુષ્ટ ઘડપણ અવશ્ય આવકારદાયક હોતું નથી. માટે હે મનુષ્યો! સંસારમાં થોડું પણ જે સુખ હોય તો કહો. ૧૦૪

અર્થાત્-સંસારમાં કોઈ પણ જાતનું સુખ નથી.

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

આયુર્વર્ષશતં નૃણાં પરિમિતં રાત્રી તદર્ધ-ગતં
તત્સ્યાર્ધસ્ય પરસ્ય ત્રાર્ધમપરં ચાલત્વવૃદ્ધત્વયોઃ ।
શેષં વ્યાધિવિયોગદુઃખસહિતં સેવાદિભિર્નાયતે
જીવે ધારિતરજ્જ્વલતરે સૌખ્યં કુતઃ પ્રાણિનામ્ ॥૧૦૫॥
મનુષ્યના આયુષનું પરિમાણ સો વર્ષનું છે, તેમાંથી પચાસ વર્ષ તો રાત્રિમાં નિદ્રાથી જાય છે, તે પચાસમાંથી પણ પહેલાં સાડાઘાર વર્ષ જયપણમાં જાય છે અને છેલ્લાં સાડાઘાર વર્ષ ઘડપણમાં જાય છે. બાકી રહેલાં વચ્ચલાં પચીસ વર્ષ કે જેમાં રોગ અને કુટુંબના વિયોગનું દુઃખ થાય છે, તે પચીસ વર્ષને મનુષ્યો ધનવાનની સેવા વગેરેથી ગુમાવે છે. માટે પ્રાણીઓને જળના તરંગ જેવા અત્યંત તથળ ભવિતમા સુખ કયાથી હોય? ૧૦૫

પહાડની ગુફામાં નિવાસ કરતા અને પરબ્રહ્મનું ધ્યાન
ધરતા ધન્ય પુરુષોના જોખામાં જોડેલા પક્ષીઓ આનંદથી
આવેલા તેઓના આશુના જળને નીડર થઈ પીએ છે,
પરંતુ અમારું આશુધ્ય તો રાજમહેલ, વાવના કિનારા
અને વિહારોદ્યાનમાં મનોરથથી ગોઠવેલી કીડાઓનું કૌતુક
લોગવવામાં ક્ષીણ થાય છે ૧૦૧

પ્રાગ્બ્ધથી જન્મ વગેરે જે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે સર્વ
ક્ષણભગુર છે

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

આઘાત મરણેન જન્મ જરયા વિદ્યુચ્છલ યૌવન
સતોપો ધનલિપ્સયા શમસુર પ્રોઢાઙ્ગનાગ્નિમ્નમ્ ।

લાકર્મત્સરિભિર્ગુણા વનભુવો યાલર્નપાદુજનૈ
રસ્યેયેણ ત્રિભૂતિરપ્યપદ્મતા મસ્ત ન કિં કેન વા ॥૧૦૨

મરણે-જન્મને, ઘડપણે-વીજળી જેવા અચળ યૌવનને,
ધનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ-મતોપને, પ્રોઢ સ્ત્રીઓના વિલામોએ-
શાંતિના ગુખને, મત્સરી માણસોએ-ગુણોને, સપોએ-વનની
પૃથ્વીઓને, દુર્જનોએ-રાજાઓને અને અચળતાએ-ઘેર્યને
ગણેલા છે, માટે આ જગતમાં કોણે શું નથી ગળ્યું ? ૧૦૨

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

આધિવ્યાધિગતર્તજનસ્ય ત્રિવિધંગારાગ્યમુન્મૂલ્યતે
સ્ત્રીયં પ્રપતન્તિ તત્ર ત્રિવૃત્તદ્વારા દ્વ વ્યાપદ ।

જાત જાતમવદ્યમાણુ ત્રિવિધ મૃત્યુ કરોત્યાત્મમા-

ત્તર્ત્તિ નામ નિરવુજેન ત્રિધિના યત્તિર્મિત સુસ્થિતમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અનેક મનની પીડાઓ અને શરીરના રોગો મનુષ્યના
આરોગ્યને મૂળમાંથી નાશ કરે છે, ત્યા લક્ષ્મી દોય ત્યા
ઉદ્યાન બારણાવાળી આપત્તિઓ આવી પડે છે, મૃત્યુ જે જે
વિપજ થાય, તત્તે મરને અવશ્ય ત્વરાથી પગધીન કરીને પોતાને

વશ કરે છે. માટે નિરંકુશ એવા વિધિએ જે ઉત્પન્ન કરેલ છે, તેમાં કયું નિશ્ચય છે? ૧૦૩

અર્થાત્-જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલું સર્વ નાશવંત જ છે. સંસારમાં કાર્ધપણ સુખનું સાધન નથી.

સમ્પરાવૃત્ત

કુચ્છેનામેધ્યમધ્યે નિયમિતતત્તુભિઃ સ્થાયતે ગર્ભમધ્યે
કાન્નાયિશ્લેષદુઃખવ્યતિકરવિપમે યૌવને વિપ્રયોગઃ ।
નારીણામપ્યવશા વિલસતિ નિયતં વૃદ્ધમાવોડપ્યસાધુઃ

સંસારે રે મનુષ્યા ઘડત યદિ સુખં સ્વલ્પમપ્યસ્તિ કિંચિત્ ૧૦૪
વિદ્યા અને મૂત્રથી ભરેલા અપવિત્ર ગર્ભાશયમાં શરીરને સંકેાથીને કષ્ટથી રહેવું પડે છે, યૌવનમાં સ્ત્રીના વિયોગના દુઃખના સંબંધથી વિપ્રયોગનું દુઃખ થાય છે, તેમ જ જેમાં સ્ત્રીઓના અનાદરો શોભી રહે છે એવું દુઃખ ઘડપણ અવશ્ય આવકારદાયક હોતું નથી. માટે હે મનુષ્યો! સંસારમાં થોડું પણ જો સુખ હોય તો કહો. ૧૦૪

અર્થાત્-સંસારમાં કાર્ધ પણ જાતનું સુખ નથી.

માર્દૂલવિકીકિતશ્ચ

આયુર્વર્ષદશતં નૃણાં પરિમિતં રાત્રી તદર્ધ ગતં

તસ્યાર્ધસ્ય પરસ્ય ચાર્ધમપરં બાલત્વવૃદ્ધત્વયોઃ ।

શેવં વ્યાધિવિયોગદુઃખસહિતં સેવાદિભિર્નાયતે

જીવે ચારિતરદ્વચ્ચલતરે સૌખ્યં કુતઃ પ્રાણિનામ્ ॥૧૦૫॥

મનુષ્યના આયુષનું પરિમાણ સો વર્ષનું છે, તેમાંથી પચાસ વર્ષ તો રાત્રિમાં નિદ્રાથી જાય છે, તે પચાસમાંથી પણ પહેલાં સાડાબાર વર્ષ બચપણમાં જાય છે અને છેલ્લાં સાડાબાર વર્ષ ઘડપણમાં જાય છે. બાકી રહેલાં વચલાં પચીસ વર્ષ કે જેમાં રોગ અને કુટુંબના વિયોગનું દુઃખ થાય છે, તે પચીસ વર્ષને મનુષ્યો ધનવાનની સેવા વગેરેથી ગુમાવ છે. માટે પ્રાણીઓને જળના તરંગ જેવા અત્યંત અચળ જીવિતમાં સુખ ક્યાંથી હોય? ૧૦૫

અર્થાત્-આ સંસારમાં સુખ નથી, પણ મનુષ્યો સુખ માની જ લે છે. જેમ કે-

અસારે સ્વલુ સંસારે સુલભ્રાન્તિઃ શરીરિણામ્ ।

લાલાપાનભિવાંગુષ્ઠે વાલાનાં સ્તન્યવિભ્રમઃ ॥ *

શાર્દૂલચિકીટિકવૃક્ષ

બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રિયેકિનોઽમલધ્રિયઃ કુર્વન્ત્યહો દુઃકરં

યન્મુઞ્ચત્યુ રમાગકાઞ્ચનયનાન્યેકાન્તતો નિઃસ્પૃહાઃ ।

ન પ્રાપ્તાનિ પુરા ન સમ્પ્રતિ ન ચ પ્રાપ્તૌ દૃઢમત્યયો

વાઙ્છામાત્રપરિગ્રહાણ્યપિ પરં ત્યક્તું ન શક્તા ઘયમ્ ૧૦૬

બ્રહ્મજ્ઞાનને વિચાર કરનાર અને તેથી જ દોષરહિત બુદ્ધિ-વાળા પુરુષો, દુઃખથી પણ ન થઈ શકે તેવું કામ કરે છે; તે એ કે, તેઓ નિઃસ્પૃહ થઈને જો વગેરેનાં સુખ, સુવર્ણ અને ધનનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે છે; પરંતુ અમને તો પૂર્વે ધન વગેરે પ્રાપ્ત થયાં નથી, વર્તમાન કાળમાં પ્રાપ્ત થતાં નથી અને પ્રાપ્ત થયેલાંમાં દૃઢ વિશ્વાસ પણ નથી; છતાં પણ ઇચ્છામાત્રથી જ કદપેલા આ વેશવેનો પણ ત્યાગ કરવા અમે અસમર્થ નથી. ૧૦૬

એક આશ્વર્સ.

મસન્તતિલકાવૃત્ત

શત્રુની પેઠે શાગો સર્વદા દેદને પ્રહાર કર્યા કરે છે અને કૂટેલા
ઘડામાંથી ઝરી જતા જળની પેઠે આયુષ નષ્ટ થાય છે, તોપણ
લોક અણહિતનાં કર્મ કરે છે, એ ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે ૧૦૭
જેનું ચિત્ત નિરંતર અન્નમાં જ લાગેલું હોય, તેવા પુરુષને
શીનું ભાષણ વગેરે વિષયો સતોત આપતા નથી

શિલ્પરિણીવૃત્ત

સદા યોગાભ્યાસવ્યસનવશયોરાત્મમનસો-
રવિચ્છન્ના મૈત્રી સ્ફુરતિ કૃતિનસ્તસ્ય કિમુ તૈઃ ।
પ્રિયાણામાલાવૈરધરમધુભિર્વક્ત્રક્રમકૈઃ
સનિઃશ્વાસામોદૈઃ સકુચકલશસ્ત્રેપસુરતૈઃ ॥ ૧૦૮ ॥

યોગાભ્યાસના વ્યસનથી જેનો આત્મા અને મન વધ-
ધયેલાં છે અને જે પુણ્યથાળી પુરુષના આત્માને મનની અવિ-
શિષ્ટ મૈત્રી સ્ફુગી રહેલી છે તે પુરુષને, શ્રાવ્યોમાં બાવણોન,
અધરોધના મધનું, સુગંધી નિઃશ્વાસવાળાં મુખકમળોનું અને
સ્તનના આલિંગન સહિત મૈથુનનું શું પ્રયોજન છે? ૧૦૮
નિરંતર પરોપકાર કરનાર પુરુષોનો જ જન્મ સફળ છે ને
બીજાઓનો જન્મ તો ઉપરાતા કૃપા રહેનાં મશખાના જન્મની
પેઠે નિષ્ફળ છે.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

જાતઃ કર્મઃ સ ઇક પૃથુમુગ્ધનભરાયાર્પિત યેન પૃથ્ઠ
જ્ઞાત્યં જન્મ ધ્રુવસ્ય ધ્રુમનિ નિયમિતં યત્ર તેજસ્વિચક્રમ્ ।
સજ્ઞાતવ્યર્યપક્ષાઃ પરહિતકરણે નોપરિણામ ચાથો
બ્રહ્મણ્ડોદુમ્બરાન્તર્મશક્રવદપરે પ્રાણિનો જાતનપ્તાઃ ॥ ૧૦૯ ॥
તે એક જ કાચમો જન્મેવો છે કે જેણે પોતાની પીઠ
મોટા ભુવનના ભાર માટે આપેલી છે, તેમ જ ધ્રુવનું જન્મ
પણ વખાણવા લાયક છે કે જેના આધારથી જ્યોતિશ્વક
નિયમ પ્રમાણે ભમે છે, પરંતુ ઉપર તથા નીચે પરોપકાર

કરવામા જેની સહાયતા વ્યર્થ નીવડી છે એવા બીજાં પ્રાણીઓ, બ્રહ્માંડરૂપી ઉગરાના કૃષ્ણની વચ્ચે રહેલાં મશ્કાની પેઠે જન્મે છે ને મરે છે ૧૦૯

અર્થાત્-જેઓ પરાપકાર કરતા નથી, તેમનું જીવિત તો સાવ નકામું જ છે.

સસારસમુદ્ર તરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ શ્રીને સમર્પણ તજવો જોઈએ—

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ઉન્મીલિત્ત્રિવલીતરઙ્ગચલયાગ્રાંતુક્રૂપીનસ્તન
ઘ્નદ્વેનોત્તચક્રવાકમિથુના વકત્રામ્બુજોદ્ગાસિની ।

કાન્તાકારધરા નદીયમભિત ફરાશયા નેપ્યતે

સસારાર્ણવમજ્જન યદિ તતો દૂરેણ સત્યગ્યતામ્ ॥ ૧૧૦ ॥

હે જનો! જો સસારરૂપી સમુદ્રમાં બૂડવું ગમતું ન હોય તો, શ્રીના આકારને ધારણ કરવાવાળી-એટલે શ્રીરૂપી નદીનો દૂરથી ત્યાગ કરો, કારણ કે જેમ નદીમાં તરંગની પંક્તિઓ પ્રકાશે છે તેમ શ્રીરૂપી નદીમાં પણ ત્રિવલિરૂપી તરંગની પંક્તિઓ શોભી રહેલી હોય છે, જેમ નદી ચક્રવાક પક્ષીના જોડાવાળી હોય છે, તેમ શ્રી પણ ઉંચા ને મોટા જે સ્તનરૂપી ચક્રવાક પક્ષીના જોડાવાળી હોય છે, જેમ નદી કમળથી શોભે છે તેમ શ્રી પણ મુખકમળથી શોભે છે અને જેમ નદી ચારે તરફ ફર મગર વગેરેથી મુક્ત હોય છે, તેમ શ્રી પણ કઠોર ચિત્તવાળી હોય છે ૧૧૦

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયોથી જેનું ચિત્ત ઠગાયું હોય છે અને જેનો સ્વાર્થ સર્વો નથી એવો પુરુષ, ઈન્દ્રિયોના વિષયોને અતિ નિં છે માલિનીવૃત્ત

રહ દિ મધુરગીત નૃત્યમેતદ્રસાડય

સ્ફુરતિ પરિમલોડય સ્પર્શ ણ્ય સ્તનાનામ ।

इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्मात्रमायमाणः

- स्वहितकरणधूर्तः पञ्चमिर्वञ्चितोऽस्मि ॥ १११ ॥

આ લોકમાં મધુર ગાન છે, નૃત્ય છે, રસ છે, સુગંધ છે અને સ્તનોનો સ્પર્શ પણ સ્ફુરે છે. એ પ્રકારે પરમાર્થનો નાશ કરનારી અને પોતાના કલ્યાણ કરવામાં ધૂર્ત એવી પાંચ જાનેન્દ્રિયોએ મને છેતરેલો છે. ૧૧૧

શરીરમાં વિકાર કરનાર ઘડપણની નિંદા.

शार्दूलविक्रीडितवृत्त

गात्रं संकुचितं गतिविगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि-

हृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता चન્धं च लालાયते ।

घान्धं नाद्रિયते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रવसे

हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽयमिभ्राયते ॥ ११२ ॥

શરીર સંકોચાઈ ગયું એટલે દૂખળું થઈ ગયું, ચાલી શકા-
તું નથી, હાંતની પંક્તિ પડી ગઈ, દૃષ્ટિનો નાશ થયો, બહેરાપણ
વધી ગયું, મોંઢામાંથી લાળ ગળે છે, સળાંધીઓ બોલવાને માન
આપતાં નથી, સ્ત્રી સેવા કરતી નથી; હાથ એવા કુટની વાત
છે કે, વૃદ્ધ પુરુષની સાથે પુત્ર પણ શત્રુની પેઠે વર્તે છે. ૧૧૨

આ સંસારમાં જન્મથી આરંભી મરણપર્યંત અને તે પછી
પણ સુખનો લેશ નથી.

शिवरिणीवृत्त

क्षणं वालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिक.

क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः ।

जराजीर्णैरङ्गैर्नष्ट इव वलीमण्डिततनु-

नंद. संसारान्ते विशति यमघानीजवनिकाम् ॥ ११३ ॥

પુરુષ ક્ષણવાર બાલ થઈને આવે છે, પછી ક્ષણવાર વિષ-
યમાં રસિક જીવાન થાય છે, ક્ષણવાર ધનરહિત થાય છે ને
ક્ષણવાર પુષ્કળ ધનવાળો થાય છે, ક્ષણવાર ઘડપણથી શિથિલ

થયેલા અવયવોવાળો થાય છે અને ક્ષણવાર કરચલીથી શોભતાં શરીરવાળો થાય છે. એવી રીતે મનુષ્ય, સસારમા નટની પેઠે અનેક રૂપો ધારણ કરીને જીવનના અવતારમાં યમની નગરી-રૂપી પડદામાં પેસે છે.

અર્થાત્—જેમ નટ નાના પ્રકારના વેશને ગ્રહણ કરીને અંતે પડદામાં પેસે છે, તેમ મનુષ્ય પણ બાલપણ વગેરે વેશ લઈને અંતે યમપુરીમાં પેસે છે ૧૧૭

યતસ્પૃષ્ઠ

પ્રદાસ્તશાસ્ત્રાર્થવિચારચાપલં

નિરૂત્તનાનારસકાવ્યકૌતુકમ્ ।

નિરસ્તનિ-રોપવિકલ્પવિગ્રવં

પ્રપત્તમન્વિચ્છતિ શૂલિનં મન. ॥ ૧૧૪ ॥

જેની શાસ્ત્રાર્થના વિચારની અપજવા સાંત થયેલી છે, જેનું નાના રસવાળાં કાવ્ય સભધી કૌતુક સાંત થયેલું છે અને જેના વિકલ્પોનો સ્વપ્ન જોઈ પદ્મ નાશ પામ્યો છે એવું માન મન શબ્દધારી શિવને શરણે જવાની ઈચ્છા કરે છે. ૧૧૪

॥ इति श्रीमद्राजर्षिप्रवरमर्तृहरिकृत वैराग्यनाटकं संपूर्णम् ॥

મર્વહરિકૃત વિજ્ઞાનશતક

૭

વૈરાગ્યનું વર્ણન કર્યા પછી રાજર્ષિમંત્ર બર્તુદ્ધરિ વિજ્ઞાનનું
વર્ણન કરે છે.

મંગળાચરણ

માહિતીગ્રા

ત્રિગલદ્મલદ્વાનધેનિમૌરમ્બલાંભાં
પગતમધુપમાલાલ્યાપુન્નાશાદેશઃ ।
અવતુ જગદ્ગોપં દામ્બદુમાત્મદર્પો
વિપુલપરિશિદ્ધન્તોદ્ગુણદો ગણેશઃ ॥ ૧ ॥

મોટા ઘેરાવવાળા હંતશૂળથી ભયકર શુંદરાળા, કુમ્ભ
સ્થળમાંથી ઝરતી સ્વચ્છ મદની ધારાના સુગંધને લોભે આપેલા
ભારાના મંડળવડે આકાશના પ્રદેશને છાઈ દેતા, મદા ઉમ
અભિમાનવાળા, ગમુના ઈશ (બ્રહ્મા) સર્વ જગતનું રક્ષણ કરે ૧
તાતપર્ય-વિજ્ઞાન એટલે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું જે જ્ઞાન,
તેનું આ શતકમાં વૈરાગ્યમિત્ર ઉપદેશના ઉદ્ગારોદ્ધારા
વિવેકીએના મનમાં દહતા કરાવવાનો રાજર્ષિમંત્ર બર્તુદ્ધરિએ
મયત્ન કર્યો છે

બ્રહ્મભક્તન દરવાવિષે

મંગળાચરણ

યત્ત્વચ્ચયા શદિદમન્તિ યદ્યાત્મનાત્મા
પ્રયોતિતં જગદ્ગોપમપાસ્ત્રશોભમ્ ।
સદ્ગત્તિષ્ઠત્ત્વમસંગમપારસોગ્યં
પ્રયત્નમેવ પરમમંગલમધિર્નાયમ્ ॥ ૨ ॥

જેની સત્તાથી આ જડચેતનાત્મક સર્વ જગત અસ્તિત્વ
લોગવે છે અને જેમના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, તે સર્વ જાતના
નિષ્કલ, સર્વ સગથી રહિત, ઢોપોથી રહિત, અપાર સુખ
સ્વરૂપ, પરમ મંગલમય અને ઘટઘટમા વ્યાપી રહેલા
અઠિતીય એવા પ્રદાને હું લજ્જુ છું ૨

રાણીઓ અને પુત્રો કાશીમા વાસ કરવા માટે આવેના
ભર્તૃહરિ રાજાને રાજધાનીમા આવવા માટે આમ્રદ કરવા લાગ્યા
તે સમયે ભર્તૃહરિએ આપેનો ઉત્તર
શાર્દૂલચિકીઢિતયુગ

। હે પુત્રા યજ્ઞતામય યત્ કૃતા ગેહ જનન્યા સમ
રાગદ્વેપમદાદયો મઘતુ ય પન્થા શિર્ષો માયયા ।
કાર્શી સામ્પ્રતમાગતોઽહમહદ જ્ઞેશેન દ્વાતુ યપુ
સર્વાનર્થગૃહ સુપર્વતરિનીચીચિથ્રિયા મણિહતામ્ ॥ ૩ ॥

હે પુત્રો! તમે તમારી માતાની સાથે હવે અહીંથી યે
જાવ હે રાગ, દ્વેષ, મદ વગેરે સહચરો! તમે ઘણા ઠાણ
સૂધી મારી સાથે રહ્યા હવે તમે પણ સસારની મોહિની
માયાની સાથે ઠંડનાણુકારી માર્ગે સચરો. કારણ કે હું તો
ગંગા નદીના તરંગોની ચોલાથી ચોલાયમાન એવી કાગી
નગરીમા સર્વ જાતના અનર્થોના મદિરરૂપી આ પાચર્ભાતિક
શરીરનો ત્યાગ કરવા માટે મોટો કલ્પેશ મહીને આવ્યો છું-
હવે હું રાજધાનીમા આવવાને રાજી નથી ૩

તીર્થોમા નિગ્રાસ કરીને નપથ્થરણ નદિ ગતા પ્રદાવિષા
સપાદન કરવી, ઐયરકર છે

સુમ્વસાયુગ

તીર્થોવસ્થાનજન્ય ન મઘતિ મુદ્ધત મુદ્ધતોન્મૂલન યા
યસ્માદામ્યાં વિહીન ધૃતિસમધિગતપ્રત્યમાત્મા જનાનામ્ ।

સર્વેપામદ્વિતીયો નિરતિશયમુખો યદ્યપિ સ્વપ્રકાશ-
સ્તીર્થે વિદ્યાસ્તથાપિ સ્પૃહ્યતિ તપસે યત્તદાશ્ચર્યહેતુ. ॥ ૪ ॥

કેવળ તીર્થમા નિવાસ કરવાથી જ પુણ્યનો લાભ અને
પાપનો ક્ષય થાય એમ નથી કારણ કે શ્રુતિમા આત્માનું
વર્ણન કરતા કહે છે કે, તે પુણ્ય તથા પાપથી રહિત છે, સર્વે
પ્રાણીઓનાં શરીરમા રહેલો છે, અદ્વિતીય (એક) છે અને
નિરતિશય સુખસ્વરૂપ છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યા વડે તેનો સાક્ષાત્કાર
કરીને સ્વસ્વરૂપને ઓળખવું તીર્થમા આત્માના સ્વરૂપને
પ્રકાશ કરનારી ઉપનિષદ્વક્ત બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવાના
સાધનો હોવા છતાં પણ તેનો ઉપયોગ નહિ કરતા લોકો
તપશ્ચરણની ઇચ્છા કરે છે, એ આશ્ચર્યજનક છે ૪

જાનીઓને તીર્થોમા ભટકતા જોઈને ભર્તૃકરિનો એક
સાધરાણ

પ્રજ્ઞાવન્તોઽપિ કેચિદ્ધિરમુપનિવદાધર્યકારા યતન્તો
ઘ્યાકુર્જન્તોઽપિ કેચિદ્દક્ષિતપરમતા યદ્યપિ જ્ઞાતતત્ત્વા. ।

તીર્થે તીર્થે તથાપિ ભ્રમણરસિકતાં ના જહાત્યપ્યચેદા

ઘસત્કષ્ટ વિધસે મમ મનસિ સદા પત્યતસ્તત્ર કૃત્યમ્ ॥૫॥

કેટલાએક જ્ઞાનીઓ, કેટલાએક ઉપનિષદના અર્થને જા-
ણનારા, કેટલાએક લાઘ્યકારો, કેટલાએક અન્ય મતનું ખડન
કરનારા અને કેટલાએક પરબ્રહ્મને જાણનારા હોવા છતાં પણ
રાત દહાડો એક તીર્થેથી બીજે તીર્થે નિત્ય ભટકતા જોવામા
આવે છે, અને માર્ગમા સંકટો વેઠ્યા છતાં પણ ભટકવાના
સ્વભાવને છોડતા નથી તેઓને ભટકતા જોઈને મારા મનમા
એક થાય છે ૫

તાત્પર્ય-જ્ઞાનીઓએ તીર્થે તીર્થે રખડવું અયોગ્ય છે
કારણ કે સુક્રિતનું સાધન જ્ઞાન તો તેણે સંપાદન કર્યું જ
છે તો પછી તીર્થોમાં શા માટે રખડવું ?

દાન દેવા વિષે

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યાવન્તે યમર્કિકરાઃ કરતલક્રૂરાસિપાશાદયા
 દુર્દાન્તાઃ સ્તુતિરાજદીર્ઘસુનલા દંપ્ત્રાકરાલાનનાઃ ।
 નાકર્પન્તિ નરાન્ધનાદિરહિતાન્યત્તાવદિદ્રેષ્છયા
 યુષ્માભિઃક્રિયતાં ધનસ્ય કૃપણાસ્ત્યાગઃ સુપર્વાદિષુ ॥ ૬ ॥

હાથમાં ભયંકર તરવાર, પાશ આદિ ધારણ કરનારા,
 મહાભયંકર દેખાવના, મોટાં ત્રિશૂળના જેવડા મોટા નખવાળા,
 ભયંકર ડાઢોવડે વિકરાળ મુખવાળા યમરાજના ક્રિકરો, હે
 કૃપણ પુરુષો! તમને ધન, સ્ત્રી વગેરેથી રહિત-એકલા નરકમાં
 ખેંચી જાય નહિ, તે પહેલાં જ ભવિષ્યમાં સદ્ગતિ સંપાદન
 કરવાની ધનછાથી તમે શુભ પવોને દિવસે સુપાત્રોને (ગાય,
 ભૂમિ, હિરણ્ય વગેરેનું) દાન આપો. ૬

તાર્પણ-દાન, ભોગ અને નાશ આવી ધનની ત્રણ
 ગતિ છે. જે દાન દેતો નથી તેમ પેટપૂર્ણ ખાતો પણ
 નથી તેવા કૃપણનું ધન પરિણામે નાશ પામે છે. માટે જે
 હાથે કરીને દીધું અથવા તો ભોગેનું તે જ ધન પોતાનું
 સમજવું, ખાકીનું ધન પારકું સમજવું.

પુણ્યને યોગે લક્ષ્મી મળે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

આદ્યઃ કશ્ચિદપંડિતોઽપિ વિદુષાં સેવ્યઃ સદા ધાર્મિકા
 વિશ્વપામુપકારકો મૃગદશામાનન્દકન્દાકરઃ ।

કર્પૂરદ્યુતિકીર્તિભૂપિતહરિન્દ્રમણ્ડલે ગીયતે
 શશ્વદ્વન્દિજર્નર્મહીતનુમૃતઃ પુણ્યૈર્ન કસ્યોદયઃ ॥ ૭ ॥

હે ધાર્મિક પુરુષો! કોઈક મૂર્ખ મનુષ્ય પણ જ્યારે પૂર્વ
 જન્મનાં પુણ્યને યોગે ધનાઢ્ય બની જાય છે, ત્યારે વિદ્વાનો પણ

નિત્ય તેની સેવા કરે છે, કારણ કે ધનાઢ્ય જગતનો ઉપ-
કાર કરે છે, મૃગનયનાઓને આનંદદાયક થઈ પડે છે અને
ગંદીજનો કર્પૂરના જેવી કાતિવાળી દિશાઓમા ભૂમડળને
દીપાવનારી તેની કીર્તિનુ સત દહાડો ગાન કર્યા કરે છે
કહો, પુરુષોથી કેનો ઉદય થતો નથી ? ૭

શ્રીહરિ ભક્તની બીડ ભાગનારા છે.

શિલ્પિનીવૃત્ત

યમારાધ્યારાધ્યં ત્રિભુવનગુરુ પ્રાપ વસતિ
ધ્રુવો ય્યોતિશ્ચક્રે સુચિરમનવદ્યાં શિન્નુરપિ ।
અવાપ પ્રલહાદ પરમપદમારાધ્ય યમિત

સ કસ્પાલ ક્લેશો હરતિ ન હરિ કીર્તિતગુણ. ॥ ૮ ॥

ધ્રુવ સધુ વયના હતા, તો પણ આરાધના કરવા યોગ્ય
અને ત્રણ ભુવનના ગુરુ એવા શ્રીહરિની આરાધના કરીને
જ્યોતિશ્ચક્રને વિષે ચિરકાળ રહેનારા ધ્રુવપદને પ્રાપ્ત થયા
હતા તેમ પ્રલાદ પણ શ્રીહરિનું આરાધન કરીને પરમ
પદને પ્રાપ્ત થયા હતા શ્રીહરિ પોતાના શુણ્ણનું ગાન કર-
નારા કયા પુરુષના કલેશને સપૂર્ણ રીતે હરતા નથી ? ૮

તાત્પર્ય-શ્રીહરિ પોતાનું આરાધન કરનારને પરમ પદ
આપે છે, પછી તે દેવ હો કે દાનવ ભગવાન્ ભક્તવત્સલ
છે, તેને સમ વિષમ ભાવ નથી

અજાની ઈશ્વરને ઓળખતો નથી.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

કો દેવો ભુવનાદયાવનકરા વિશ્વેશ્વરા ચિદ્યતે
યસ્યાજ્ઞાવશવર્તિનો જલધયો નાપ્લાવયન્તિ ક્ષિતિમ્ ।
इत्यास्त्रातमपीश्वर सुरशिरोरत्न जगत्साक्षिण
सर्वत्र धनयोवनोद्धतमना नो मन्यते वालिश ॥ ९ ॥

જે પરમાત્મા આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરે છે, જે વિશ્વના ઈશ્વર છે, સાત સમુદ્રો જેમની આજ્ઞાને અધીન રહીને પૃથ્વીને બોળી દેતા નથી તે વેદ તથા ઉપનિષદમાં વર્ણન કરાયેલા સર્વ જગતના સાક્ષી અને સર્વજ્ઞ એવા ઈશ્વરને ધન તથા જુગતીથી ઉદ્વેગ મનના થયેલા મૂર્ખાઓ માનતા નથી. અર્થાત્ ઈશ્વર છેજ નહિ, આમ કહે છે. ૬

તાર્પણ્ય-આર્ચાક વગેરે નાસ્તિકો કહે છે કે; “ન સ્વર્ગો નાપવર્ગો વા નૈવાત્મા વારલૌકિકઃ સ્વર્ગ નથી, નરક નથી, આત્મા નથી, તેમ પરલોક પણ નથી.” આટલેથી જ તેઓ અટક્યા નથી, પણ આગળ વધીને કહે છે કે “વાવક્ષ્યં સ્ત્વં કીંચિદ્ કર્ણં કૃત્વા ઘૃતં પિબેદ્. ખેત્મીભૂતસ્ય વેદસ્ય પુનરાગમનં; કૃતઃ ॥ જીવતાં સૂધી જીવમાં રહેલું ને કરજ કરીને પણ લી પીવું. કારણ કે આ શરીર બળીને ભસ્મ થઈ ગયા પછી તેનો પાછો કયાંથી જન્મ થવાનો? અર્થાત્ પુનર્જન્મ નથી.” તેમ ઈશ્વર વગેરે પણ નથી. માટે ખાઈ પીને ખુશ રહેવું, આમ નિશ્ચિન્તા જાનથી મૂર્ખાઓ બકબકાટ કર્યા કરે છે.

નાસ્તિકો

શાર્દૂલવિક્રીહિતવૃન

કસ્યેમૌ પિતરૌ મનોભવવતા તાપેન સંયોજિતાઃ
વન્યાન્યં તનયાદિકં જનયતો ભૂમ્યાદિભૂતાત્મભિ
શ્ચં દુઃસ્થમતિર્મનોમવરતિયો મન્યન્તે નાસ્તિકઃ
શાન્તિસ્તસ્ય કથં ભવેદ્દનવતો દુષ્કર્મધર્માશ્રયાત્ ॥૧૦॥

નાસ્તિક મતવાળાઓ કહે છે કે; માતાપિતા કામદેવતા તાપથી સંતાપ થઈ પરસ્પર અભાગમ કરીને પૃથ્વી, પાણી, પવન અને અગ્નિ આ ચાર ભૂતોના સંયોગથી પુત્રાદિકને ઉત્પન્ન

કરે છે, તેમાં માત્ર તેમની કામતૃપ્તિ જ કારણ છે. માટે તેમના તરફ શા માટે પૂજ્યબુદ્ધિ રાખવી? આ રીતે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો, કામમાં રચ્યોપચ્યો રહેનારો, ધનના મદથી છકી ગયેલો તથા દુષ્ટ કર્મ કરનારો નાસ્તિક માને છે, માટે તેને શી રીતે શાંતિ મળે? કહી પણ મળે જ નહિ ૧૦

તાત્પર્ય-નાસ્તિકોની મૂર્ખતાને ભર્તૃહરિ ધિક્કારે છે.
શાર્દૂલવિપ્રીક્ષિતવ્રત

દેહાધ્યાત્મમતાનુસારિ મથતાં યદ્યસ્તિ મુખં મતં
વેદવ્યાસવિનિન્દિતં કથમહો પિત્રાદ્યપત્યે ત્વદા ।
દાહાદિઃ ક્રિયતે વિશુદ્ધફલકો યુગ્માભિચ્છેજિતૈઃ
શોકેનાર્થપરાયણૈરપસદૈર્દૃષ્ટાર્થમાત્રાર્થિભિઃ ॥ ૧૧ ॥

હે દેહાત્મવાદીઓના મતને અનુસરનારા! તમે જો વેદ-
વ્યાસે નિંદી કાઢેલા દેહાદિકને જ આત્મા માનનારા ચાર્વાકના
મિથ્યા મતને મંનતા હો તો, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને ખરું માનનારા
એવા તમે સ્વાર્થપરાયણ હોવા છતાં પિતા, પુત્ર વગેરેનાં
ગરીબને જાતે ચિતામાં બાળી નાંખીને તેનો શા માટે શોક
કરો છો? ખરેખર તમે સ્વાર્થપરાયણ અને નીચ છો. ૧૧

તાત્પર્ય-હેહુ તથા ઇન્દ્રિયો આત્મા નથી, છતાં દેહા-
દિકને આત્મા માનનારા ચાર્વાકો પોતાના પિતા પુત્રાદિક
સંબંધીઓના દેહને બાળી નાંખે છે. આથી તેઓ આત્મા-
નાત્માના જ્ઞાનથી રહિત છે.

વિદ્વાનને દેહાભિમાન હોતું નથી.

ગિલ્લરિણીવ્રત

વિપશ્ચિદ્દેહાદૈઃ કચિદપિ મમત્વં ન કુર્યતે
પરચ્છાદ્યાતા ગગનનગરાકારસદૃશે । --

નિરસ્તાહંકારઃ શ્રુતિજનિતવિશ્વાસસુભગો-

નિરાતક્કોઽવ્યગ્રઃ પ્રકૃતિમધુરાલાપચતુરઃ ॥ ૧૨ ॥

પરમ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનારો, દેહાદિકને વિષે અહંકાર-
રહિત, વેદ કરેલા ઉપદેશમાં વિશ્વાસ બેસવાથી જ્ઞાનસંપન્ન,
પાંચ પ્રકારના કલેશથી રહિત, શાંત, સ્વાભાવિક રીતે મધુર
ભાષણ કરનારો જ્ઞાની પુરુષ ગંધર્વ નગરના જેવા મિથ્યા
દેહ, ગેહ વગેરે ઉપર ભ્રમત્વ કરતો નથી. ૧૨

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

નિત્યાનિત્યપદાર્થતત્ત્વવિષયે નિત્યં વિચારઃ સત્તાં

સંસર્ગે મિતમાયિતા દિતમિતાહારોઽનહંકારિતા ।

કાઠણ્યં કૃપણે જને સુખિજને પ્રીતિઃ સદા યસ્ય સઃ

પ્રાયેણૈવ તપઃ કરોતિ સુકૃતી શશ્યન્મુકુન્દપ્રિયઃ ॥ ૧૩ ॥

પુણ્યવાન પુરુષ સત્પુરુષોનો સમાગમ કરીને હિંમેશાં
નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિચાર કર્યા કરે છે, થોડું ભાષણ
કરે છે, હિતકારક, પરિમિત અને પચે તેવો આહાર કરે છે,
અહંકારરહિત હોય છે, દુઃખી મનુષ્યોના ઉપર દયા કરે છે,
સુખી મનુષ્યોની સાથે સદા પ્રીતિ કરે છે, ઘણુંકરીને તપશ્ચરણ
કર્યા કરે છે, અને નિત્ય મુકુન્દ ભગવાંનનો પ્રિય થઈને રહે છે. ૧૩

તૌપર્ય-પુણ્યવંત પુરુષો સાત્વિક આહાર કરીને તપ-
શ્ચરણમાં જ પોતાના દિવસો ગાળે છે. પણ વ્યાવહારિક
બાબતોમાં માર્થા મારતા નથી.

ધર્મરાધન કરનારો ભવસાગરને તરે છે.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

સંસારેઽપિ પરોપકારકરણરૂપાત્મવ્રતા માતૃવા

યે સંપત્તિગૃહા વિચારચતુરા વિશ્વેશ્વરારાધકાઃ ।

તેઽપ્યેનં ભવસાગરં જનિમૃતિપ્રાદાકુલં દુસ્તરં

ગંભીરં સુતરં તરન્તિ વિવિધવ્યાધ્યાધિવીચીમયમ્ ॥૧૪॥

જે સંપત્તિવાળો મનુષ્યો આ સસારમાં પણ પદોપકાર કરવારૂપી પ્રખ્યાત વ્રતને ધારણ કરે છે, આત્માનાત્માનો વિચાર કરવામાં ચતુર હોય છે, વિશ્વેશ્વરનું સમારાધન કરે છે તે મનુષ્યો, જન્મ ને મૃત્યુરૂપી શાહથી ભરપૂર, ને તેથી દુસ્તર, ગભીર અને અનેક જાતની વ્યાધિ તથા આધિ (માનસિક પીડા)રૂપી તરંગોથી ઉછળી રહેલા સંસારસાગરને સહજમા તરી બાય છે. ૧૪

— અહતા મમતા રહિતને ધન્ય છે

સાધરાવૃત્ત

ધન્યા एते पुमांसो यद्ययमहमिति त्यक्तचेतोविकल्पा
निदर्शकं संचरन्तो विदधति मलिनं कर्म कामप्रयुक्ताः ।
જાનન્તોઽપ્યર્થહીનં જગદિદમશ્વિલં મ્રાન્તવદ્દેવજાલ
રાગદ્વેષાદિમન્તો ત્રયમયમિતિ હા ન ત્યજન્તેઽમિમાનં ॥ ૧૫ ॥

જેઓના મનમાંથી અમુક ફલાણુ છે અને અમુક હું છું, આવી જાતના વિકલ્પો નાશ થાયા છે તેવા પુરુષો સાધરા-શાળી છે. પરંતુ કામનામાં રગ્થા પચ્યા રહેનારા પુરુષો તો નિર્શકપણે પાપક્રમ કરતા થકા આ જગતમાં ભટક્યા કરે છે. તેઓ જાણે છે કે, આ સર્વ જગત્ મિથ્યા છે, ભ્રાતિથી દેખાય છે અને દ્વેતરૂપી જાળથી ભરપૂર છે, છતાં પણ હાય ! હાય ! તેઓ રાગ તથા દ્વેષને લીધે અમે ઉત્તમ છીએ, ફલાણુમા તો કંઈ પણ નથી, આવી રીતે અભિમાન કર્યા કરે છે. ૧૫

તાત્પર્ય—સસાર મિથ્યા છે, આમ જાણ્યા છતાં પણ કેટલાએક રાગદ્વેષને લીધે જીજ્ઞાસુ અપમાન કરે છે અને પોતાને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેઓને ધિક્કાર છે.

સગુણી ઉપાસના.

શિલરિણીવૃત્ત

ન ચેત્તે સામર્થ્યં ભવનમરણાતઙ્કહરણે
મનોઽનિર્દિષ્ટેઽસ્મિન્નવગતગુણે જ્ઞાતુમકલે
તદા મેઘદયામં કમલદલદીર્ઘાક્ષમમલં

મજસ્વ શ્રીરંગં શરદમૃતધામાધિકમુલમ્ ॥ ૧૬ ॥

જન્મ તથા મરણની ખીડાને હરનારા, મનથી પણ
જાણવામાં આવે નહિ તેવા, સત્વ, રજ ને તમ એ ત્રણ
ગુણથી રહિત અને અકળ એવા પરબ્રહ્મને જાણવાનું જે
તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો, મેઘના જેવા શ્યામ રંગના,
કમળના હલ સમાન વિશાળ નેત્રવાળા, સર્વ જાતના દોષોથી
રહિત, શરદઋતુના ચન્દ્ર કરતાં પણ અધિક કાંતિમાન મુખ-
વાળા, શુદ્ધ સ્વચ્છ શ્રીરંગનું (શ્રીકૃષ્ણનું) ભજન કર. ૧૬.
સંસારરૂપી વૃક્ષનું છેદન કરવા વિશે.

સાધરાવૃત્ત

ઘ્રાતઃશાન્તં પ્રશાન્તે કચિદપિ નિપતન્મિત્ર રે મૂઘરાત્રે
પ્રીષ્ઠે ધ્યાનાય વિષ્ણોઃ સ્પૃહયસિ સુતરાંનિર્વિદાંકં ગુહાયામ્ ।
અન્યિત્યંસ્તાદગત્ત શિતિવલયતલે સ્થાનમુન્મૂલયેતત્ ॥

સંસારાનર્થવૃક્ષં મયિતગુરુમહામોહમૂલં વિશાલમ્ ॥ ૧૭ ॥

ઓ ભાઈ ! હે મિત્ર ! તું શાંતપણે વિષ્ણુનું સમારાધન
કરવા માટે શાંતિવાળા પર્વતના શિખર ઉપર જવાને અથવા
તો પ્રચંડ એવી શ્રીભક્તગુણો નિઃશંકપણે પર્વતની શુદ્ધમાં
બેસીને વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવાની ઇચ્છા કરે છે. પરંતુ ત્યાં નહિ
જતાં અહીં પૃથ્વીપર જ રહીને પરમાત્માની ઉપાસના કર
અને અસંગરૂપી તરવારથી મહામોહનાં મોટાં મૂળરૂપ,
મનનું મથન કરનારા વિશાળ એવા સંસારરૂપી અનર્થ-
વૃક્ષનો નાશ કર. ૧૭ ।

... કૃતાર્થી કેાણ ? ...

વસન્તનિલકાનુત્ત

વિશ્વેશ્વરો મયોતે વિશ્વજનાનજન્મા

વિશ્વંભરે ભગવતિ પ્રથિતપ્રભાવે ।

યો વૃત્તચિત્તવિપયઃ સુકૃતી કૃતાર્થો

યત્ર ક્વચિત્પ્રતિદિમં નિવસન્ ગૃહાદૌ ॥ ૧૮ ॥

ધરમા કે વનમાં, હરકોઈ ઠેકાણે જે પુરુષ વિશ્વના
ઈશ્વર, વિશ્વનું હિત કરનારા, વિશ્વનું ધારણપોષણ કરનારા,
પ્રખ્યાત 'પ્રભાવવાળા' પરમાત્મા વિષે મનને અંપણું કરે છે,
તે પુરુષને જ પરચવાને અને કલકલ્ય બાલિયો. ૧૮

મન્દાકાન્તાવૃષ

ધ્યાનઘ્યમં મયંતુ હૃદયં તિષ્ઠતી યત્ર તત્ર

શ્રીમદ્વિષ્ણોસ્ત્રિભુવનપતેર્નિત્યમાનન્દમૂર્તેઃ ।

લક્ષ્મીચેતઃ કુમુદવિપુલાનન્દપામૃદધામ્નો

દેવોના મુકુટવિષે ચળકતા દેહીપ્યમાન ચૂડામણિ (મુકુટરત્ન)રૂપ, સર્વ ગ્રાણીઓને પ્રિય મારા પ્રભુ એવા શ્રીકૃષ્ણ લગવાનું મનુષ્યોને ઉપદેશ કરે છે કે, પુરુષાર્થ સપાદન કરવાની ઈચ્છાવાળાએ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંપૂર્ણ કલેશના મૂલરૂપ, કામ, ક્રોધ ને લોભ એ ત્રણ વસ્તુનો સાવધાન મનથી ત્યાગ કરી દેવો ૨૦

પરમાત્મા પણ માયાના સબધથી લક્ષ્મીપતિ થયા છે
શાર્દૂલચિકીદિતવૃત્ત

કામસ્યાપિ નિદાનમાહુરપરે માયાં મહાશાસનાં
નિશ્ચિત્કાં સકલપ્રપञ्ચરચનાચાતુર્યલીલાવતીમ્ ।

યત્સગાઢગવાનપિ પ્રભવતિ પ્રત્યક્મહામોહહા

શ્રીરક્ષો ભુવનોદ્યાવનલયવ્યાપારચક્રેઽક્રિયઃ ॥ ૨૧ ॥

કેટલાએક જ્ઞાનીઓ કહે છે કે, માયા મહાસત્તા ધરાવનારી છે અને ચૈતન્યરહિત હોવા છતાં પણ સર્વ જગતને રચવામા અલૌકિક કરામત ધરાવનારી છે તે માયાથી જ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે અરે એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રત્યેક જીવના મોહામોહનો નાશ કરનારા અને ક્રિયારહિત લગવાનું પણ માયાના સગમા રહેવાથી ‘શ્રીપતિ’ થયા છે અને ક્રિયારહિત છતાં આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયરૂપી કર્મ ક્યાં કરે છે. ૨૧

તાત્પર્ય-માયા એવી તો મોહકારિણી છે કે, તેના સંગથી ઈશ્વર જેવા પણ મોહમા લપટાયા છે તો પછી ખીજની તો વાત જ શી ! માટે બને ત્યાં સૂધી માયાની જાળમાં ફસાવું નહિ.

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ

શિતરિણીવૃત્ત

યદપ્યસ્ત સર્વં ન્રજિ ભુજગવદ્ભ્રાતિ પુરતો
મહામાયોદ્ગીર્ણ ગગનપવનાચ તનુમૃતામ્ ।

મવેત્તસ્યા પ્રાન્તેર્મુરરિપુરધિષ્ઠાનમુદયં
યતો ન સ્યાદ્ધ્રાન્તિર્નિરધિકરણા કાપિ જગતિ ॥ ૨૨ ॥

આ સર્વ જગત્ મહામાયાથી ઉત્પન્ન થયું છે ને પાંચ મહા-
બૂતાથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પુષ્પની માળામાં
જેમ સર્પ ભાસે છે તેમ સન્મુખ પરમાત્મામાં આધ્યાસવાળું
સર્વ જગત્ સન્મુખ ભાસે છે. કોઈને શંકા થાય કે, જે દેખાય
તે મિથ્યા કેમ હોય ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અંધારામાં
પડેલી માળામાં જેમ સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે તેમ જ મુરારિ
ભગવાનને વિષે પાંચ અજ્ઞાનીઓને જગતની ભ્રાંતિ થાય છે.
જેમ સર્પ મિથ્યા છે, પરંતુ જેના પર સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે
એવી માળારૂપી અધિકરણ વસ્તુ સત્ય છે તેમ જ જગત્
મિથ્યા છે પરંતુ ભ્રાંતિના અધિકરણરૂપ ઈશ્વર સત્ય છે.
કારણ કે જગતમાં કોઈ ઠેકાણે પણ અધિકરણ વિના ભ્રાંતિ
થવાનો સંભવ નથી.

શિલ્પિનીવૃત્ત

વિષ્ણુધ્વીવાયુજ્વલનજલજં ચાશ્વિલમિદં

મહામાયાસદ્ગાઢજગદ્વ રજ્જ્વાંશ્રમકરમ્ ।

તદત્યન્તાહાર્દ હાજરમમરં ચિન્તય મત્તઃ

પરબ્રહ્માવ્યગ્રં હરિહરસુરાદૈરવગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

આ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ પાંચ
મહાબૂતાત્મક સંપૂર્ણ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે; તે મહામાયાના
સંગથી ઉત્પન્ન થયું છે અને રજ્જુમાં જેમ સર્પનો ભાસ
થાય છે, તેમ જ આ મિથ્યા જગતનો ઈશ્વર વિષે ભ્રાંતિથી
ભાસ થાય છે. માટે હે મન ! અત્યંત આનંદજનક, જરા
તથા મૃત્યુરહિત, હરિ, હર અને દેવોએ જાણેલા એવા
પરબ્રહ્મનું તું શાંતિથી સ્મરણ કર. ૨૩

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ચિદ્રત્નમન્ન પતિતં વપુરંધકૃપે
પુંસો ભ્રમાદનુપમં મહનીયતેજઃ ।

સઘઃ સમુદ્ધરતિ તદ્ભવિતા કૃતાર્થો
મન્યે સ એવ સમુપાસિતવિશ્વનાથઃ ॥ ૨૪ ॥

પુરુષની અજ્ઞાનતાને લીધે શરીરરૂપી અંતરાશ કૃવામાં
અનુપમ અને મહાન્ તેજસ્વી એવું ચૈતન્યરૂપી રત્ન
(આત્મારૂપી રત્ન) પડી ગયું છે. તે રત્નનો જે પુરુષ શરીર-
રૂપી કૃવામાંથી તુરત ઉદ્ધાર કરે છે, તેને કૃતાર્થ બોલ્યો
અને તેણે જ વિશ્વનાથની (પરમાત્માની) ઉપાસના કરી છે,
આમ હું માનું છું. ૨૪.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સ્વાન્તર્યોમ્નિ નિરસ્તકલમપઘને સદ્બુદ્ધિતારાવલી-
સંદીપ્તિ સંમુદેતિ ચેન્નિરુપમાનન્દપ્રભામંડલઃ ।

બ્રહ્મજ્ઞાનસુધાકરઃ કલિતાવિદ્યાન્યકારસ્તદા

કવ્યોમકસદાગતિઃ કદુત્તમુક્ કામ્મઃ કસર્વસંહા ॥ ૨૫ ॥

ચોતરફ ઘેરાઈ રહેલાં પાપરૂપી વાંદળાંઓ ખસી જાય
છે કે, અન્તઃકરણરૂપી આકાશમાં વિવેક, વૈરાગ્યરૂપી સદ્-
બુદ્ધિનું તારામંડળ ઉદય પામે છે; તેથી ચોતરફ પ્રકાશ ઘર્ધ
રહે છે અને અનુપમ આનંદરૂપી પ્રભામંડળવાળો બ્રહ્મ-
જ્ઞાનરૂપી નિર્મળ ચંદ્રનો ઉદય થાય છે, એટલે અવિદ્યા-
રૂપી અંધકાર નાશ પામે છે. પછી આકાશ, વાયું, અગ્નિ,
પાણી અને પૃથ્વી એ પાંચ ભૂતો કોણે ભણે ક્યાંએ સંય
પામે છે, તેનો પત્તો જ લાગતો નથી. ૨૫

વાતપર્ય-ન્યાસૂધી અજ્ઞાન હોય છે ત્યાંસૂધી જંગલ
ભાસે છે. પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાવડે અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે કે
જગત જેવું કંઈ જ રહેતું નથી.

વિદ્યા તથા અવિદ્યાનો ભેદ

સમ્બરાવૃત્ત

કાહં બ્રહ્મેતિ વિદ્યા નિરતિશયસુખં દશયન્તી વિશુદ્ધં
કૂટસ્થસ્વપ્રકાશં પ્રકૃતિસુચરિતા સ્ખન્દયન્તી ચ માયામ્ ।
કાવિદ્યાહંમેતિ સ્થગિતપરસુલા ચિત્તભિત્તૌ લિલ્લન્તી
સર્વાનિર્થાનનર્થાન્ વિપયગિરિમુલા વાસનાગેરિકેણ ॥૨૬॥

જે નિત્ય નિરતિશય સુખરૂપ, વિશુદ્ધ, કૂટસ્થ, સ્વયં
પ્રકાશ એવા પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપને દર્શાવતી તથા માયાનું ખંડન
કરતી, સ્વભાવથી જ સુચરિત્રવાળી બહુ પ્રજા હું બ્રહ્મરૂપ છું,
એવા આકારની બ્રહ્મવિદ્યા કયાં અને પરબ્રહ્મનાં સુખને ઢાંકી
દેનારી તથા વિષયરૂપી પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા વાસનારૂપી
ગેરવડે ચિત્તરૂપી ભીંત ઉપર સર્વ જાતના અનાથોને આલે-
ખતી અર્થાત્ ચિત્તને અનાથોના તરફ ઘસડી જનારી હું
તથા મારું તારું એવા આકારની અવિદ્યા કયાં ? ૨૬

સંસારીનો મોક્ષ થતો નથી.

સમ્બરાવૃત્ત

યાવજ્જાગર્તિ ચિત્તે દુરિતકલુપિતે પ્રાણિનાં વિષ્ણુપુત્ર-
ક્ષેત્રાદ્યર્થેષુ ચિન્તા તદતિપરતયા ભ્રામ્યમાણસ્ય નિત્યમ્ ।
તાવદ્વાર્થસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ કથમપિ પ્રાર્થિતસ્યાર્તિભાજા
કૈવલ્યાસ્થયસ્ય લોકે રમણસુખમુવો મુક્તદોષાનુપત્તેઃ ॥૨૭॥
મનુષ્ય જ્યાંસૂધી પાપથી ભલિન થયેલા ગનમાં ધન વિધેની,
પુત્રોની, સ્ત્રીની તથા ક્ષેત્ર વગેરે મિથ્યા પદાર્થોની ચિંતા કયાં
કરે છે અને તદ્રૂપ થઈને શત દહાડો તેને માટે જ બેઠકયા કરે
છે, ત્યાં સૂધી તે ઇચ્છા કર્યા છતાં પણ સર્વ પ્રકારના દોષોથી
રહિત અને અનુપમ આનંદને આપનારા કૈવલ્ય નામના (મોક્ષ)
પદાર્થને જગતમાં કેાઈ પણ રીતે મેળવી શકતો નથી. ૨૭

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નિષ્કામા મુનય. પરાવરદશો નિર્ઘૂતપાપ્મોદ્યા
નિસ્સંગા નિરહંકૃતા નિરુપમાનન્દ પર લેભિરે ।

યદ્વત્વા ન લુઠન્તિ માતૃજઠરે દુઃખાકરે માનવા
દુર્ગંધે પુનરેત્ય કામમકરે સસારપાથોનિધો ॥ ૨૮ ॥

તદન કામના રહિત, ભૂત તથા અવિધ્યને જોનારા જ્ઞાન-
વડે પાપને નાશ કરનારા, કર્મના ક્ષણના સગથી રહિત તથા
અહંકાર વિનાના મુનિજનેા અનુપમ આનંદની ૨ ૧૧૭૭
તમાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અને જે સ્થાન ૨

રૂપી મગરવાળા સસારમિધુમાતેમજ આ
હાયક એવા માતાના ઉદરમા ફરીને

તાત્પર્ય-પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને
મરણના દેરામાંથી મુક્ત થાય છે
વસન્તતિસ્કાવૃત્ત

બ્રહ્મામૃતં મજ સદા
સર્વાન્તર નિરવધિ
યદ્યસ્તિ તે
પારે પરે પરમશર્મણિ

હે હવ ! તારે જો એકદમ
જીવે તેને પેલે તીર, કે જે
અને પરમકલ્યાણ કારક છે, ૧
સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકાશરૂપ,
જમાન, અનત (છેડા વિનાના),
અવિનાશી પરબ્રહ્મનું તું સદા

શિશ્વરિણીવૃત્ત

ચિદેય ધ્યાતવ્યા સત
નિરાધારા નિત્યા નિ ૫

અનાસ્થામાસ્થાય મ્રમચપુપિ સર્વત્ર વિષયે' .

સદાશેષવ્યાખ્યાનિપુણમતિભિઃ ક્ષ્યાતયતિભિઃ॥૩૦॥

‘નિત્ય ઉપનિષદોની’ સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાનમાં નિપુણ બુદ્ધિ-
વાળા અને પ્રખ્યાત બુદ્ધિવાળા સન્યાસીઓએ આ પાંચ-
ભૌતિક શરીર અને સર્વ વિષયો માયાના વિલાસરૂપ છે.
આમ ધારીને તેઓના ઉપર અનાસ્થા ઉભી કરવી અને નિત્ય
નિર્દોષ, સુખસ્વરૂપ, નિરાકાર, નિત્ય, છેડા વિનાના અને
અવિદ્યા આદિકથી રહિત એવા ચૈતન્યનું જ ધ્યાન કરવું. ૩૦
શાર્દૂલધિકીઠિતવૃત્ત

યત્સાક્ષાદમિધાનુમક્ષમતયા શન્દાધનાલિક્ષિતં

ફૂટસ્થં પ્રતિપાદ્યન્તિ વિલયદ્વારા પ્રપશ્ચસ્રજઃ ।

મોક્ષાય શ્રુતયો નિરસ્તવિધયોઽજ્ઞાનસ્ય ચોન્નિહત્તયે

તત્રાદ્વૈતયને સદા વિચરતાચેત કુરંગઃ સત્તામ્ ॥ ૩૧ ॥

કર્મમાર્ગનું ખંડન કરીને પ્રજ્ઞાવિદ્યાનું સ્થાપન કરનારી
શ્રુતિઓ, અજ્ઞાનનો નાશ કરીને મોક્ષ આપવાને માટે
પ્રપંચમાળાનો લય કરીને, જેમને અલોહાદિક શક્તિઓ પણ
કહેવાને સમર્થ નથી તથા શ્રુતિ પણ જેમના સ્વરૂપનું
વર્ણન કરવાને અસમર્થ છે એવા, અવિકારી પરમાત્માને
પ્રતિપાદન કરે છે. તે અદ્વૈત પ્રકારૂપી વર્નાવધે સત્પુરુષોના
ચિત્તરૂપી મૃગ સદાય વિહાર કરે. ૩૧

તત્ત્વમસિ ગહાવાક્યનો અર્થ.

સ્રગ્ધરાનૃત્ત

તુલ્યાર્થેન ત્વમૈક્ય ત્રિભુવનજનકસ્તત્પદાર્થઃ પ્રપદ્ય

પ્રત્યક્ષં મોહજન્મ ત્યજતિ ભગવતિ ત્વંપદાર્યોઽપિ જીવઃ ।

શ્રુત્યાચાર્યપ્રસાદાગ્નિરુપમાવિલસદ્ગ્રહાવિદ્યસ્તદૈક્યં

પ્રાપ્ત્યાનન્દપ્રતિષ્ઠો ભવતિ ત્રિગલિતાનાથવિદ્યોનિગ્રીહઃ ॥૩૨॥

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નિષ્કામા મુનયઃ પરાવરદૃશો નિર્ઘૂતપાપ્મોદયા
નિસ્સંગા નિરહંકૃતા નિરુપમાનન્દ પરં લેભિરે ।

યદ્વત્વા ન લુઠન્તિ માતૃજઠરે દુઃખાકરે માનવા
દુર્ગંધે પુનરેત્ય કામમકરે સંસારપાથોનિર્ધૌ ॥ ૨૮ ॥

તદન કામના રહિત, ભૂત તથા ભવિષ્યને જોનારા જ્ઞાન-
વડે પાપને નાશ કરનારા, કર્મનાં ફળનાં સંગથી રહિત તથા
અહંકાર વિનાના મુનિજનો અનુપમ આનંદની મૂર્તિરૂપ પરમા-
ત્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અને જે સ્થાનમાં ગયા પછી કામ-
રૂપી મગરવાળા સંસારસિંધુમાં તેમજ અત્યંત દુર્ગંધી અને દુઃખ-
હાયક એવાં માતાના ઉદરમાં ફરીને જન્મ ધારણ કરતા નથી ॥ ૨૮

તોતપર્ય-પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થનારો. જન્મ-
મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે.

ઘસન્તતિલકાવૃત્ત

બ્રહ્મામૃતં ભજ સદા સહજપ્રકાંશં

સર્વાન્તરં નિરવધિ પ્રથિતપ્રભાવમ્ ।

યદ્યસ્તિ તે જિગમિયા સહસ્રા ભવાન્ધેઃ

પારે પરે પરમશર્મણિ નિષ્કલંકે ॥ ૨૯ ॥

હે ભુવ ! તારે જો એકદમ સંસારરૂપી સાંગરને તરી
જળને તેને પેલે તીર, કે જે સર્વ જાતના કલેશોથી રહિત
અને પરમકલ્યાણ કારક છે, ત્યાં જવાની ઇચ્છા હોય તો
સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકાશરૂપ, સર્વના અંતઃકરણમાં બિરા-
જમાન, અનંત (છેડા વિનાના), મહાપ્રખ્યાત પ્રભાવવાળા
અવિનાશી પરબ્રહ્મનું તું સદા ભજન કર. ૨૯

શિશરિણીવૃત્ત

ચિદેષ ધ્યાતવ્યા સતતમનઃપદ્યા મુક્તતનુ-

નિરાધારા નિત્યા નિરવધિરવિદ્યાદિરહિતા ।

અનાસ્યામાસ્યાય મ્રમગપુપિ સર્વત્ર વિપયે

સદાશેષવ્યાખ્યાનિપુણમતિમિઃ ક્ષ્યાતયતિમિઃ॥૩૦॥

નિત્ય ઉપનિષદોની' સર્પૂર્ણ વ્યાખ્યાનમા નિપુણ બુદ્ધિ-
વાળા અને પ્રખ્યાત બુદ્ધિવાળા સન્યાસીઓએ આ પાંચ-
ભોતિક શરીર અને સર્વ વિષયો માયાના વિલાસરૂપ છે.
આમ ધાત્રીને તેઓના ઉપર અનાસ્યા ઉભી કરવી અને નિત્ય
નિર્દોષ, સુખસ્વરૂપ, નિરાકાર, નિત્ય, છેડા વિનાના અને
અવિદ્યા આદિકથી રહિત એવા ચૈતન્યનું જ ધ્યાન કરવું. ૩૦
શાર્દૂલવિકીરિતહૃત્ત

યત્સાક્ષાદમિધાતુમક્ષમતયા શાશ્વાદનાલિક્ષિતં

કૂટસ્થં પ્રતિપાદયન્તિ વિલયદ્વારા પ્રપન્નસ્રજઃ ।

મોક્ષાય શ્રુતયો નિરસ્તવિધયોઽજ્ઞાનસ્ય ચોચ્છિન્તયે

તન્નાદિતયને સદા વિચરતાચ્ચેત કુરગઃ સતામ્ ॥ ૩૧ ॥

કર્મમાર્ગનું ખંડન કરીને બ્રહ્મચિદાનું સ્થાપન કરનારી
શ્રુતિઓ, અજ્ઞાનનો નાશ કરીને મોક્ષ આપવાને માટે
પ્રપંચમાળાનો લથ કરીને, જેમને અલોહાદિક શક્તિઓ પણ
ઠોડેવાને સમર્થ નથી તથા શ્રુતિ પણ જેમના સ્વરૂપનું
વર્ણન કરવાને અસમર્થ છે એવા, અવિકારી પરમાત્માને
પ્રતિપાદન કરે છે. તે અદ્વિત બ્રહ્મરૂપી વર્નાવિષે સત્પુરુષોના
ચિન્તારૂપી મૃગ સદાય વિહાર કરે. ૩૧

તત્ત્વમસિ મહાનાકનો અર્થ

સ્રગ્ધરાવૃત્ત

તુલ્યાર્થેન ત્વમેક્ય ત્રિભુવનજનકસ્તત્પદાર્થ પ્રપથ
પ્રત્યક્ષ મોહજન્મ ત્યજન્તિ મગચતિ ત્વંપદાર્થોઽપિ જીવઃ ।

શ્રુત્યાચાર્યપ્રસાદાન્નિરુપમવિલસન્નિવિચસ્નદેક્ય
પ્રાપ્યાનન્દપ્રતિષ્ઠાં ભવન્તિ વિગલિતાનાચત્રિયોનિરીહઃ ॥૩૨॥

ત્વં પદનો અર્થ જીવ છે અને તત્ત્વ પદનો અર્થ ત્રણ જીવનનો ઉત્પન્ન કરનારા પરમાત્મા છે. જે પુરુષ મોહથી ઉત્પન્ન થનારા અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી હઈ પરમાત્માની સાથે એકતાને પામવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેમણે શ્રુતિની એટલે વેદવચનોની તથા પોતાના આચાર્યની કૃપાથી અનુપમ એવી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવી. જીવ પરમાત્માની સાથે એકતાને પામે છે, એટલે તેની અનાદિ કાળની અવિદ્યા નાશ પામે છે, સર્વ જાતની રૂપરૂપાથી પણ રહિત થાય છે અને આનંદરૂપ બ્રહ્મવિષે સ્થિતિ કરે છે. ૩૨

શિશ્વરિણીકૃત

અહં પ્રજ્ઞાસ્મીતિ સ્ફુરદમલવાંધો यदि भयं:

સ્વપુમાન્ પુણ્યોદ્રેકાદુપચિતપરાનર્યવિરતિઃ ।

તદાનીં કાવિદ્યા ક ચ તવમમેત્યલ્પવિવચ્ચોઽ-

મિમાનઃ સંસારઃ ક ચ વિવિધદુઃસ્વકચસતિઃ ॥ ૩૩ ॥

પુરુષને જ્યારે અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ હું બ્રહ્મરૂપ છું, આર્જુ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે પુણ્યની વૃદ્ધિ થવાથી તેનાં સર્વ પાપો શાંત પડી જાય છે અને બ્રહ્મજ્ઞાન કરાવનારા ઉપનિષદના વિચારો મનમાં એકદમ આવવા માંડે છે, તેથી અવિદ્યા પણ નાશી જાય છે અને અનેક જાતનાં દુઃખોના સ્થાનરૂપ આ સંસાર પણ કોણ જાણે ક્યાંએ નાશી જાય છે. ૩૩

મ્ત્રધરાવુન

દ્વિત્વા વિશ્વાદ્યવસ્થાઃ પ્રકૃતિવિલસિતા જ્ઞાપ્રદાદ્યર્ચિરોપૈઃ

સાર્ધં ચૈતન્યધાર્તા પ્રકૃતિમપિ સમં કાર્યજાતિરોપૈઃ ।

માનાનન્દં તુરીયં વિગલિતગુણકં દેશકાલાદ્યતીતં

સ્વાત્માને વીતનિદ્રઃ સતતમધિગ્નધિન્તયેદઘિર્નાયમ્ ॥ ૩૪ ॥

પ્રકૃતિના વિલાસરૂપ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ હેહો, તેની ભગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ તથા વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ વગેરે અવસ્થાઓને સર્વના કારણરૂપ પ્રકૃતિની સાથે પરબ્રહ્મ વિષે લય કરી દેવાં, અર્થાત્ પ્રકૃતિ તથા તેના જૂઠા જૂઠા વિલાસો એ બ્રહ્મરૂપ છે આમ જાણવું અને સાધનચતુષ્ટયસપક્ષ થયેલા પુરુષે નિત્ય નિદ્રાનો ભોગ કરી જ્ઞાનસ્વરૂપ, આનંદમૂર્તિ, સત્, રજ અને તમોગુણથી રહિત, હેશ તથા કાલાદિકથી રહિત તુરિય તત્ત્વ તરિક્કે ગણાતા અને સર્વના આત્મારૂપ અદ્વૈત એવા પરબ્રહ્મનું ચિંતન કરવું ૩૪ શાર્દૂલચિમ્બીહિતવૃત્ત.

સંન્યાસો વિહિતસ્ય કેશવપદ્મન્દ્રે વ્યધાયિ ક્રુતા
વેદાન્તા નિરવધનિષ્કલપરાનન્દા સુનિષ્ઠાધિરમ્ ।

સંસારે વધરંધદુઃસવદુલે માયાવિલાસેઽવ્યય
બ્રહ્માસ્મીતિ વિદ્યાય નાન્યદધુના કર્તવ્યમાસ્તૈ ક્વચિત્ ૩૫

સર્વ કર્મોના કેશવ પરમાત્માના ચરણમા સંન્યાસ કરી દેવો, એટલે તેમનું જ યજન, પૂજન, ભજન વગેરે કરવું, નિર્દોષ અને નિઃકળ એવા પરબ્રહ્મનું જેમા વર્ણન છે એવા ઉપનિષદોને વિષે નિત્ય હિતમ પ્રતિની શ્રદ્ધા રાખવી તથા આ સંસારમા મરણના અને બંધનના અનેક દુઃખો ભોગવવા પડે છે, અને જે માયાના એક એક ભેદ છે તેને વિષે “મદં પ્રજ્ઞાસ્મિ હું પરબ્રહ્મરૂપ છું” આવી જાતની ભાવના કરવી. તે વિના જીવને આ મમયે બીજું કંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. ૩૫ સમ્પરાવૃત્ત

અગ્રે પશ્યાદધસ્તાદુપરિ ચ પરિતો દિશ્વુ ચાન્યાસ્વનાદિ
ફટસ્થા સંવિદેકા સકલતનુષ્ટતામન્તરાત્માનિયંત્રી ।

યસ્યાનન્દસ્વમાવા સ્ફુરતિ શ્રુમધિય. પ્રત્યહ નિષ્પપજ્ઞા
હીયન્મુક્ત. સ લોકે જયતિ ગતમહામોહવિદ્યપ્રપજ્ઞ. ॥ ૩૬ ॥

સર્વ પ્રાણીઓના અતરાત્મરૂપ, પ્રાણી માત્રને નિય-
મમાં રાખનારા અવિકારી એવા જ્ઞાનસ્વરૂપ એક પરમા-
ત્માજ આગળના લાગમાં, પાછળના લાગમાં, નીચે, ઉપર,
ચોતરફ અને સર્વ દિશાઓમાં વ્યાપીને રહેલા છે જે
પવિત્ર બુદ્ધિવાળા પુરુષને એ આનંદસ્વરૂપ તથા પ્રપચથી
રહિત એવા પરમાત્માનું નિત્ય સ્મરણ થયા કરે છે, તેને
મહામોહ તથા જગત્ મિથ્યા લાગે છે, અને તે જીવન્મુક્ત
પુરુષ આખા જગતનો વિજય કરે છે. ૩૬

શાર્દૂલચિકીઢિતવૃત્ત

તે ધન્યા ભુવને સુશિક્ષિતપરબ્રહ્માત્મવિદ્યા જ્ઞાતા
લોકાનામનુરંજકા હરિકથાપીયૂપપાનપ્રિયાઃ ।

યેષાં નાકતરગિણીતદશિલાવદ્વાસનાનાં સત્તાં

પ્રાણા યાન્તિ લયં સુખેન મનસા ધીરંગચિન્તામૃતામૃ૩૭

હરિશુણુ ગાંધને લોકોને પ્રસન્ન કરનારા, હરિકથારૂપી
અમૃતનાં પાનને પ્રિય માનનારા, સંપૂર્ણ પરિશ્રમ કરીને
બ્રહ્મવિદ્યાને સપાદન કરનારા લોકો ખરેખર ભાગ્યશાળી
છે કારણ કે તે સત્પુરુષો ગંગા નદીના તીર ઉપર આવેલા
શિલાતટો ઉપર આસન લગાવીને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું મનમાં
ધ્યાન કરતા કરતા સુખેથી પોતાના પ્રાણુ વળે છે. ૩૭

શ્રીનો તિરસ્કાર.

હરિણીવૃત્ત

શિવ શિવ મહાન્નાન્તિસ્થાનં સતાં વિદુષામપિ
પ્રકૃતિચપલા ધાત્રા સૃષ્ટા મિત્ર્યાં હરિણીદશ. ।

વિજહતિ ધનં પ્રાણેઃ સ્વાકં યતસ્તદવાસયે

જગતિ મનુજા રાગાદૃષ્ટાસ્તદેકપગયણાઃ ॥ ૩૮ ॥

શિવ! શિવ! બ્રહ્માએ નિર્માણ કરેલી, સ્વભાવથી જ અપલ એવી હરિણનયના સ્ત્રીઓ મહાત્માઓને તથા વિદ્વાનોને પણ મહામોહ ઉપભવીને ભ્રમમાં નાખે છે. તે પછી આ જગતમાં રાગ-પ્રીતિથી આકર્ષાયલા અને રાતદહાડો સ્ત્રી વિષે પરાયણ જ રહેનારા કામી પુરુષો સ્ત્રીને મેળવવા માટે બ્રાહ્મણની સાથે ધનનો ત્યાગ કરે છે, એમાં આશ્ચર્ય શું? ૩૮
હરિણીનૃત

હરનિ ઘણુપઃ કાન્તિ પુંસઃ કરાન્તિ ઘલશર્તિ
જનયતિ ભૃશં મ્રાન્તિ નારી સુખાય નિપેયિતા ।
ચિરતિચિરસા ભુક્તા યસ્માન્નત્તો મ ચિવેકિમિ-
ચિંપયચિમુલેઃ સેવ્યા માયાસમાશ્રિતગ્રિહા ॥ ૩૯ ॥

પુરુષ મુખ મેળવવાની આશાથી સ્ત્રીનું સેવન કરે છે, પરંતુ તે સેવન કરનારા પુરુષના શરીરની કાતિનો નાશ કરે છે, બળને હારે છે, અત્યંત બ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને ભોગ પછી પરિણામે નીરસ થઈ પડે છે. માટે વિવેકી પુરુષોએ વિષયોથી દૂર રહેવું અને માયાવી શરીરને ધારણ કરનારી નારીને સેવવી નહિ ૩૯

હરિણીનૃત

કમલવદના પીનોત્તુદ્ધં ઘટાકૃતિ વિમ્રતી
સ્તનયુગમિયં તન્વી શ્યામા વિશાલદગંચલા ।
વિશદ્દશના મધ્યે શ્યામા વૃથેતિ જનાઃ થમં
ત્રિદધતિ મુધા રાગાદુચ્ચેરનીદશર્ષણે ॥ ૪૦ ॥

સ્ત્રીનું મુખ કમળના જેવું છે, તેનાં બન્ને સ્તનો ભરાઉ, ઉન્નત અને ઘડાના જેવાં ગોળાકૃતિનાં છે, શરીર પાતળું અને સૂક્ષ્મ છે, શ્યામા (સોણ વર્ણની અથવા તેા શિયાળામાં ઢિબ્બ અને ઉનાળામાં શીતળ અંગેા ધરાવનારી તરુણી) છે. તેની

આંખના છેડાઓ વિશાળ છે, હાંત મુક્તાની પંક્તિ જેવા
સ્વચ્છ છે અને કટિનો સાગ કૃશ છે; આ રીતે સ્ત્રીના ઉપર
અત્યન્ત પ્રેમને લીધે આસક્ત થયેલા કામી પુરુષો સ્ત્રીઓનું
વર્ણન કરવામાં વૃથા પરિશ્રમ કરે છે. ૪૦

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

યથેતા મદનેપયો મૃગદશશ્ચેતઃકુરંગારયો
ધીરાણામપિ નો મધેયુરવલાઃ સંસારમાયાપુરે ।
કો નામામૃતસાગરે ન રમતે ધીરસ્તદા નિર્મલે
પૂર્ણાનન્દમહોર્મિરમ્યનિકરે રાગાદિનક્રોજિંતે ॥૪૧॥

આ સંસારરૂપી, માયાપુરીમાં, (ગંધર્વ નગરીમાં); ડાહ્યા
માણસોનાં મનરૂપી હરણોને હણવાને માટે, સ્ત્રીઓરૂપી
કામનાં ખાણો જો ન હોત, તો પછી રાગ, દ્રેષરૂપી, મગર-
મંડોલી રહિત પૂર્ણાનન્દરૂપી મોટી મોટી ઉર્મિઓના
સમુદાયોથી સુંદર એવા નિર્મળ અમૃતસાગરમાં કયો ધીર
પુરુષ વિહાર ન કરત ? સૌ અમૃતસાગરમાં વિહાર કરત. ૪૧

સગ્ધરાવૃત્ત

બાલેયં બાલમાર્ગં ત્યજતિ ન સુદતી ચત્કટાક્ષૈર્વિશલૈઃ
રસ્માન્ધિન્નામયન્તી લસદધરવલક્ષિતચૂતપ્રવાલા ।
નેતું બાજ્જલ્યકામાન્ સ્વસદનમધુના ક્રીડિતું વક્ત્રચિત્તાન્
પુપ્પન્નીલોત્પલામે મુરજિતિ કમલાવલ્લભે ગોપલીલે ॥ ૪૨ ॥

આ બાલા (પોતાની સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને કહે છે) જેના સુંદર
હાંત છે અને આંખનાં કામળ કુપળિયાંને પણ તિરસ્કાર કરે
તેવા જેના આંખ છે, તે પોતાની મૂર્ખતાનો ત્યાગ કરતી નથી;
પરંતુ વિશાળ કટાક્ષો મારીને અમને મોહ ઉપજાવે છે તંદ્યા
ઉપડતા શ્યામ કમળના જેવા શ્યામ રંગના, લક્ષ્મીના પતિ

અને :ગોપીઓની સાથે રાસક્રીડાં કરનારા શ્રી :મુરારિ (શ્રીકૃષ્ણ) વિષે મનને :અર્પણ કરીને અમે કામના રહિત થયા છીએ. તેમની સાથે વિહાર કરવા માટે અમને અહીંથી ઘેર લઈ જવાની ઇચ્છા રાખે છે. ૪

સાધ્વી સ્ત્રીઓની પ્રશંસા.

હરિણીવૃત્ત

જનંયતિ સુતં કશ્ચિન્નારી સતી કુલમૂપણં

નિરુપમગુણેઃ પુણ્યાત્માનં જગત્પરિપાલનમ્ ।

કથમપિ ન સા નિન્દ્યા ઘન્યા ભવેન્મહતાં યતઃ

સુરસરિદિવ ચ્યાંતા લોકે પવિત્રિતભૂતલા ॥ ૪૨ ॥

પવિત્રતા સ્ત્રીઓ પોતાનાં પવિત્ર ચરિત્રોથી ગંગા નદીની પેઠે પૃથિવીને પવિત્ર કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અનુપમ ગુણવાળા અને કુલના ભૂષણરૂપ પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે; જે જે પવિત્ર ચરિત્રવાળો પુત્ર આપ્યા જગતનું રક્ષણ કરે છે; આવી સાધ્વી સ્ત્રી કોઈ પણ રીતે નિંદા કરવા યોગ્ય નથી; પરંતુ મહાન્ પુરુષોને વંદન કરવા યોગ્ય હોય છે. ૪૩

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કિં સ્થાનસ્ય નિરીક્ષणेन મુરજિદ્ધયાનાય ભૂમણ્ડલે

ઘ્રાતઘેદ્દિરતિર્મવેદ્દટ્ટતરા સ્ત્રકચ્ચન્દનાદો સદા ।

સા ચૈવા યદિ નાસ્તિ હન્ત સુતરાં વ્યર્થ તદન્વેપણં

સ્થાનસ્થાનધિકારિણઃ સુરધુનીતીરાત્રિકુઝાદિષુ ॥ ૪૪ ॥

હે સાધ! જે અધિકારી પુરુષને પુષ્પની માળાઓ ઉપર તથા ચંદનાદિક ઉપર જે અત્યંત વૈરાગ્ય આવી ગયો હોય તેો મહી મંત્રના નાખું ધ્યાન કરતા માટે જેને આ મુશ્કેલીપદ સ્થાનો શોધવાનું શું પ્રયોજન છે? કંઈ જ નથી. તેમજ જે પુરુષને

દૃઢ વૈરાગ્ય થતો નથી તેવા અનધિકારી પુરુષે ગંગાનું તટ, પર્વતોની શુક્ષ્મો અથવા તો વનના કુંઝાદિકોનો પરમાત્માનાં ધ્યાનને માટે શોધ કરવો, એ વ્યર્થ છે; કારણ કે અનધિકારીને કોઈ પણ સ્થળે ધ્યાનનું ફળ મળતું નથી. ૪૪

જીવાત્મા જાણતાં છતાં પણ સંસારમાં ફસાય છે.

શાર્દૂલચિક્રીઢિતવૃત્ત

જાનન્નેવ કરોતિ કર્મ બહુલં દુઃસ્વાત્મકં પ્રેરિતઃ

કેનાપ્યપ્રતિવાચ્યશક્તિમહિમા દેવેન મુક્તાત્મના ।

સર્વજ્ઞેન હૃદિ સ્થિતેન મનુજઃ સંસારરક્ષાઙ્ગણે

માઘદ્વંશુદ્ધિનરોચિનોદનિપુણો નૃત્યન્નંગપ્રિયઃ ॥ ૪૫ ॥

સંસારનાં કર્મોં ધણાંજ દુઃખ દેનારાં છે, આમ છતાં પણ હૃદયમાં વાસ કરનારા, સર્વજ્ઞ, મુક્તાત્મા, જેનો મહિમા તથા શક્તિ વાણીથી અવર્ણનીય છે. એવાં અનિર્વચનીય પરમાત્માની પ્રેરણાથી, જીવાત્મા સંસારનાં કર્મોં કરે છે. પરંતુ કામ ઉપર પ્રીતિ ધરાવનારો અજ્ઞાની જીવાત્મા મહમત્ત બુદ્ધિરૂપી નદીની સાથે વિનોદ કરતો સંસારરૂપી રંગભૂમિપર નૃત્ય કર્યા કરે છે. ૪૫

શાર્દૂલચિક્રીઢિતવૃત્ત

કર્તવ્યં ન કરોતિ વન્ધુમિરંપિ સ્નેહાત્મભિર્બોધિતઃ ।

કામિત્વાદવમન્યતે નિજહિતં ધીરોપ્યમીઘં નરઃ ।

નિષ્કામસ્ય ન ચિક્રિયા તનુમૃતો લોકે ક્વચિદ્દેશ્યતે

યત્તસ્માદિદમેવ મૂલમશ્વિલાનર્થસ્ય નિર્ધારિતમ્ ॥ ૪૬ ॥

પુરુષ જાતો વિવેકી હોય છે અને સ્નેહી બંધુઓ પણ તેને બહુ બહુ ઉપદેશ કરે છે તો પણ કામને આધીન થઈ જવાથી કર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરે છે અને પોતાનું હિત કરનારા. એવા તેઓના સંહુ પદેશનો તિરસ્કાર કરે છે; પરંતુ કામનારહિત પુરુષને આ

જગત્ વિષે સંસારના લોગવિલાસો જોધને જરા પણ વિઠાર થતો નથી. આ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે, સંપૂર્ણ અનર્થનું મૂળ કામજ છે. ૪૬

શિલ્પરિણીવૃત્ત

યદા દેવાદીનામપિ ભવતિ જન્માદિ નિયતં ।
મહારમ્યે સ્થાને લલિતલલનાલોલમનસામ્ ।
તદા કામાર્તાનાં સુગતિરિદ્ધ સસારજલધૌ
નિમગ્નાનામુચ્ચેરતિચિપ્પશોકાદિમકરે ॥ ૪૭ ॥

દેવાદિકેને પણ જો મહા રમણીય એવી હવેલીઓમા રહેનારી અથળ મનની સુંદર લલનાઓની સાથે લોગની ધ્રુષ્ઠા થાય છે તો તે કામાતુર દેવોને પણ મર્ત્યલોકમાં અવશ્ય જન્મ લેવો પડે છે તો પછી રતિ તથા વિષય અને શોકાદિક રૂપી મગરમચ્છોથી ભરપૂર સંસારસિંધુ વિષે સંપૂર્ણ રીતે ડૂબી ગયેલા કામાતુર પુરુષોની તો આ લોકમા કેમ જ સદ્ગતિ થાય? ૪૭

મનને શિખામણ

શિલ્પરિણીવૃત્ત

ન જાનીયે ચેત. ફચિદપિ હિતં લોકમહિતં
મ્રમદ્ભોગાકાંક્ષાકલુપિતતયા મોહબહુલે ।
જગત્યગ્રારણ્યે પ્રતિપદમનેકાપદિ સદા
હરિધ્યાને વ્યગ્ર મય સકલતાપૈકકદને ॥ ૪૮ ॥

હે મન! તું લોગ લોગવવાની આકાંક્ષાને લીધે મલિન થઈ ગયું છે, માટે પુષ્કળ મોહથી ભરેલાં અને ડગલે ડગલે અનેક સદેહવાળાં જગત્ રૂપી ભયંકર અણ્યમાં સદાય ભેટક્યા કરે છે, તેથી લોકમાં માન્ય ગણાતાં એવા તારા પોતાનાં હિતની તને કિંચિત્ પણ અઘર નથી. પરંતુ તું તારાં હિતને ધ્યાનમા લધને સર્વ આપત્તિનો નાશ કરનારા એવા શ્રીહરિના ધ્યાન વિષે પરાયણ થા! ૪૮

લોભીને ઉપદેશ

માર્વૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

સદ્દંશો ગુણવાનહં સુચરિતઃ શ્લાઘાં કરોત્યાત્મનો
 નીચાનાં વિદ્ધાતિ ચ પ્રતિદિનં સેવાં જનાનાં દ્વિજઃ ।
 યો વિસસ્ય જિઘૃક્ષયા સ ચ કુતો નો લજ્જતે સજ્જના-
 હોભાન્ધસ્ય નરસ્ય નો લલુ સતાં દૃષ્ટં હિ લજ્જાભયમ્૪૯

હું ઉત્તમ વંશમાં જન્મે છું, ગુણવાન છું, મારાં આચરણો
 ઉત્તમ છે, આવી રીતે લોભી પુરુષ નિત્ય પોતાનાં વળાણ કર્મ
 કરે છે અને પોતે દ્વિજ જાતિનો હોવા છતાં પણ ધન સંપાદન
 કરવાની ઇચ્છાથી પ્રતિ દિવસ નીચ માણસોની સેવા કર્યા કરે
 છે; જે પુરુષ લોભથી આંધળો થયેલો હોય છે, તે પુરુષ
 સત્પુરુષોથી પણ લજ્જતો કે ભય પામતો નથી. ૪૯

માર્વૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

નાન્નં જીર્યતિ કિંચિદૌપધવલં નાલં સ્વકાર્યોદયે
 શક્તિર્ધનક્રમણે ન હન્ત જરયા જીર્ણીકૃતાયાં તનો ।
 અસ્માકં ત્વધુનાં ન લોચનેવલં પુત્રેતિ ચિન્તાકુલો
 ગ્લાયત્યર્થપંગાયણાં પ્રતિકૃપણાં મિથ્યાભિમાની ગૃહી ૫૦

અત્યંત કૃપણ એવો ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ રાત દિવસ
 મિથ્યા અભિમાન કરવામાં તથા ધન સંપાદન કરવામાં તત્પર
 રહે છે અને તેની જ ચિંતાથી વ્યાકુલ રહે છે અને ધન
 સંપાદન કરતાં કરતાં જ્યારે તેને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે
 તે પુત્રને સંબોધીને કહે છે કે, હે પુત્ર! હવે મને ખાધેલું
 અન્ન પચતું નથી, ઔષધ પણ પોતાનું પરાક્રમ કરવા સમર્થ
 થઈ શકતું નથી, હાલવા આલવામાં શક્તિ રહી નથી. આ
 શરીર જરાથી છલું થઈ ગયું છે અને હવે મને આંખે પણ

દેખાતું નથી. આમ બાળાપો કરતાં કરતાં જ મરણ પામે છે. પરંતુ ઈશ્વરાગ્રાધના પત્ની ગરભો નથી પાડે.

હરિણીવૃત્ત

અથ શ્વો વા મરણમાંશેવ પ્રાણિનાં કાલપાશે-

રાઘવ્યોનાં જગતિ મવતિ નાન્યથાત્વં કદાચિત્ ।

યદ્યપ્યેવં ન સ્વલુ કુરુતે હા તથાપ્યર્થલોભે

હિત્થો પ્રાણો હિતમવહિતો દેવલોકાનુકૂલમ્ ॥ ૫૯ ॥

આ જગત વિશે પ્રાણીઓ કાળના પાશથી આકર્ષાયેલા છે. તેઓનું આજે અથવા તો આવતી કાલે મૃત્યુ અથવા તો અશિવ (અકલ્યાણ) થવાનું છે, તેમાં કદી પણ ફેરફાર થવાનો નથી. આવી જાતની સ્થિતિ છે, તથાપિ ખેડની વાત એ છે કે, પ્રાણી ધનનો લોભ તણુ દઈ, મેનને સાંવધાન કરીને આત્માનું હિત કરવા માટે પરલોક સંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી. પૈ

શાર્દૂલચિક્રીઢિતયુતે

રે રે ચિત્તમદાન્ધમાહવાધરા મિથ્યાભેમાનાદ્વતા

વ્યર્ધેયં મવતાં ધનાયનરતિઃ સંસારકારાગૃહે ।

વર્જાનાં નિગઢેન ગાત્રમમતાસંદેન ચત્કરિચિત્

દેવબ્રાહ્મણમિશ્નુકાદિપુ ધનં સ્વમેડપિ ન વ્યેતિ ઘઃ ૫૨ ॥

અરેરે! હે ધનના મદમાં આંધળા બની ગયેલા અને સંસારના મોહને લીધે બહેરા બોડ થઈ ગયેલા તથા મિથ્યા અભિમાનથી ઉદ્ભવ થઈ ગયેલા અજ્ઞાની છવડાઓ! તમે સંસારરૂપી કેદખાનામાં મારું અને તારુ એમ મમતારૂપ બેડીવડે કેદી થઈ ગયા છો અને દેવતા, બ્રાહ્મણ, શિશુક વગેરેને માટે સ્વમામાં પણ ધનનો વ્યય કરતા નથી; પરંતુ ધનનું રક્ષણ ક્યાં કરો છો, માટે તમારી આ ધનને રક્ષણ કરવાની પ્રીતિ વ્યર્થ છે. પરં

તાત્પર્ય-લોકો ધારે છે કે, અમે લક્ષ્મીનું રક્ષણ કરીએ છીએ, પરંતુ તે કોઈની યદ્ધ નથી ને થશે પણ નહિ. માટે પરોપકારમાં તેનો ઉપયોગ કરવો, કે જેથી તેનું અનંત ફળ મળે.

સ્વધરાવૃત્ત

નાભ્યસ્તો ધાતુવાદો ન ચ યુવતિવશીકારકઃ કોપ્યુપાયો
નો યા પૌરાણિકત્વં ન સરસકવિતા નાપિ નીતિર્ન ગીતિઃ ।
તસ્માદર્થોર્થિનાં યા ન ભવતિ મઘતઃપ્રાતુરી કાપિ વિદ્વન્
જ્ઞાત્વેત્યં ચક્રપાણેરનુસર ચરણામ્ભોજયુગ્મં વિભૂત્યૈ ॥૫૩॥

હે વિવેકી છવડા! તું નથી ભણ્યો કીમિયાની વિદ્યા, તેમ તરુણીઓને વશ કરવાની પણ એકે વિદ્યા ભણ્યો નથી, પુરાણ વિદ્યાને પણ જાણતો નથી, રસિક કવિતા પણ કરી જાણતો નથી, નીતિ પણ જાણતો નથી, સંગીત વિદ્યા પણ જાણતો નથી. આ રીતે ધન સંપાદન કરનારાઓની જે આતુરીઓ છે, તેવી કોઈ પણ આતુરી તારામાં નથી. આમ સમજીને હવે તું દેવી સંપત્તિ મેળવવા માટે ચક્રપાણિનાં ચરણકમળનું ચરણ લે. ૫૩

સ્વધરાવૃત્ત

અર્થેભ્યોઽનર્થજાતે મંચતિ તનુભૂતો યૌવનાદિગ્ધવદ્યં
પિત્રાદિર્જિતેભ્યાંઽનુપહતિમતિભિઃ સ્વાત્મના ઘર્જિતેભ્યઃ ।
યસ્માદ્દુઃસ્વાકરેભ્યસ્તમનુસર સદા મદ્ર લક્ષ્મીવિલાસં
ગોપાલં ગોપકાન્તાકુચકલશતટીકુંકુમાસંગરંગમ્ ॥ ૫૪ ॥

પિતા, પ્રપિતામહ વગેરેએ મેળવેલું અથવા તે પોતે જાતે મેળવેલું ધન દુઃખની મોટી ખાઈ ગણાય છે. આ પરોપકારમાં નહિ વાપરેલાં ધંનાથી પુરુષોને યૌવનમાં અવશ્ય દુઃખો થાય છે. માટે હે ભાઈ! લક્ષ્મીના પતિ, ગોપોનું પાલન કરનારા, ગોપીનાં કુચરૂપી કળશોની સાથે આલિંગન કરતાં લાગી ગયેલ કેસરવટે રંગાયલા શ્રી વિષ્ણુની તું સદાય સેવા કર. ૫૪

શાર્દૂલચિત્રીકિતવૃત્ત

માયત્તાર્કિકતાન્ત્રિકાલ્પિપદાસઘટ્ટપચાનન
સ્તદ્વદ્વદ્વસકૃતાન્તવૈદ્યકકલાકલ્પોઽપિ નિર્ઝિકચન ।
યત્ર કાપિ ધનાશયા કુશતનુર્મૂપાલસેવાપરા
જીવતેવ સૂતાયતે કિમપર સસારદુઃસાગરે ॥ ૫૫ ॥

મહમત્ત તર્કશાસ્ત્રીઓ તથા તત્ત્વશાસ્ત્રીઓરૂપી ગજ
ધટાની સાથે યુદ્ધ કરવામા સિંહ સમાન હોય અથવા તો
ગર્વિષ્ઠ એવા કાળના સમાન પ્રચંડ હોય અથવા તો વૈદ્યવિદ્યામા
કુશળ હોય તો પણ નિર્ધન પુરુષ ધનની આશાથી હરકોઈ
પણ સ્થળે જઈને રાજાની સેવા કરે છે તથા સસારરૂપી
દુઃખસમુદ્રમા ભ્રમતા જ મરણનું દુઃખ અનુભવે છે અરેરે!
આના કરતા વિશેષ દુઃખ તે કયું હોય ? ૫૫

શિતરિણીવૃત્ત

જગામ વ્યર્થ મે વહુદિનમધાર્થાર્થિ તનયા
કુભૂમિપાલાના નિકટમનિદોષાકુલમતે ।
હરિધ્યાનવ્યગ્ર મઘિતુમધુના ઘાન્છતિ મન
કલિદ્રગાતીરે તરુણતુલસીસૌરભમરે ॥ ૫૬ ॥

હે પુત્રો ! મારી બુદ્ધિ મલિન કર્મના યોગથી વ્યાકુળ
થઈ ગઈ હતી, તેથી મે નાશવત ધન સપાદન કરવા માટે
દુષ્ટ રાજાઓની સેવા કરવામા ઘણા દિવસોને ફ્રાગટ શુભાવી
દીધા પરંતુ હવે મારા મનમા એવી ઇચ્છા થઈ છે કે, નવ
પક્ષવ તુલસીઓના સુગંધથી બહેકી રહેલા ગંગા નદીના કોઈ
તીર ઉપર બેસીને શ્રીહરિના ધ્યાનમા પરાયણ થાઉં. ૫૬

શાર્દૂલચિત્રીકિતવૃત્ત

અઘ્નાશાય સદા સ્વપ્નન્તિ મૃથકા છુત્સામવટા સ્ત્રિયો
વાસોમી રહિતા વહિર્યવહૃતૌ નિર્યોન્તિ નો સ્વજયા ।

ગેહાદગણમાર્જનેડપિ ગૃહિણા યસ્યેતિ દુર્જીવિત્

યદ્યપ્યસ્તિ તથાપિ તસ્ય ત્રિરતિનોદેતિ ચિત્ર ગૃહે ૫૭॥

છોકરાઓ મને ખાવા આપો, ખાવા આપો, એમ કહીને
રાત દહાડે અન્નને માટે ટળવળતા હોય, અન્નના અભાવે સ્ત્રી
ઓના ઠઠા પણ દુર્ગળ થઈ ગયા હોય અને પહેરવાને માટે વસ્ત્ર
પણ ન હોવાથી સગા સાગવાને મળવા માટે, તેમ કોઈ વ્યાવ
હારિક કાર્યને માટે લગ્નભાગી મારી ઘરની બહાર નિકળી શકતી ન
હોય, તેમ ઘરનું આગણુ વાળવાને પણ બહાર નિકળી શકતી ન
હોય, આવું હું ખી જીવિત ગાળ્યા છતાં પણ ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષને
ઘરના હિપર વૈરાગ્ય આવતો નથી, એ આશ્ચર્યની વાત છે. ૫૭
ગાર્ગ્યભિષ્મીઠિતશ્રુત

હિજાકાસમગદ્રોદરમદામેદગ્ગરૈરાકુલા

સ્ત્રેષ્માદૈરપિ નિદ્રયા ત્રિરહિતા મન્દાનલાડપાશન ।

તારણ્યેડપિ વિલોપયતં વહુવિધો જીવા દરિદ્રેશ્વરા

હા વપ્ત વ્યમીદશ મગત્ત મસારદુસાગરે ॥ ૫૮ ॥

હેઠકી, ઉધરસ, ભગદર, મહામેદ, જગર (તાવ), કંક
વગેરે અનેક રોગોથી ખીડા થાય છે, જઠરાગ્નિ મદ પડી જાય
છે, પેટ ભરીને ખાઈ શકાતું નથી, નિદ્રા આવતી નથી, નિર્ધન
સ્થિતિ ભોગવવી પડે છે આવી રીતે અનેક પ્રકારના હું ખો
તરણુવસ્થામાં પણ જીવને ભોગવવા પડે છે અને બહુ હું ખો
પોતાની દૃષ્ટિથી જીવે છે, છતાં પણ જીવ ભગવાનના ચરણનું
સેવન કરતો નથી અરેરે ! આ સમારરૂપી હું બહાયક
સિધુમાં શું આવું હું ખજ સમાયલું છે ? ૫૮

વસન્તવિલ્કાશ્રુત

આરમ્ય ગર્ભવર્ત્તિ મરણાચસાન

યદ્યપ્તિ જીવિતુમર્ષમનેકકાન્મ્ ।

જન્તોસ્તથાપિ ન સુખં સુખવિમ્નમોઽયં :

યદ્વાલયાં રતિરનેકવિમૂર્તિમાજઃ ॥ ૫૯ ॥

આ જગતમાં ગંભીરવાસથી માંડીને મરણ પર્યંત આખા જીવનમાં પ્રાણીને લેશભર સુખ મળતું નથી. જે કંઈ સુખ જેવું લાગે છે, તે તો સુખના ભ્રમરૂપ છે. ખરું સુખ નથી. તેમ જ સ્ત્રીની સાથે સુરતાદિક સુખ લોગો તથા વૈભવો પણ આપાતતઃ રમણીય છે, પરંતુ પરિણામે દુઃખદાયક થઈ પડે છે. માટે જ્ઞાનીએ સંસારનો ત્યાગ કરી દેવો. ૫૯ શાર્દૂલવિકીરિતવૃક્ષ.

સન્ન્યર્થા મન સન્નિતાઘ વહુષાઃ પિત્રોવિભિઃ સામ્પ્રતં :

વાણિજ્યૈઃ કૃપિભિઃ કલાભિરપિ તાન્વિસ્તારયિष્યામિ ધઃ

દે પુત્રા इति भावयन्ननुदिनं संसारपाशावलिं :

હેત્તાયં નુ કથં મનોરથમર્થો જીવો નિરાલમ્બનઃ ॥ ૬૦ ॥

હું પુત્રો! મારા પિતા, પિતામહ વગેરેએ હીરા, માણેક, સુવર્ણ, રુપું વગેરે અનેક ધન એકઠું કરીને મને સોંપ્યું છે અને મેં પણ હમણાં તેમાં વધારો કર્યો છે અને હવે હું વ્યાપારો કરીને, ખેતીવાડી કરીને તથા ખીજી કાંઈએવડે તમારા માટે તે ધનમાં માટે વધારો કરીશ. આવા આવા, અજ્ઞાની જીવો રાત દહાડો વિચાર કર્યો કરે છે, પરંતુ તે નિરાધાર જીવ મનોરથરૂપ, સંસારની કાંસીને કેવી રીતે કાપશે? કોઈ પણ રીતે કાપી શકે, એમ જણાતું નથી. ૬૦

તાત્પર્ય—અજ્ઞાની જીવ, પુત્રો તથા પૌત્રોને માટે રાત દહાડો અનેક મનોરથો કર્યા કરે છે અને વધારે ને વધારે સંસારના પાશમાં બંધાતો જાય છે અને છેવટે તેમાંથી છૂટવા માટે તેની પામે કોઈ પણ ઉપાય રહેતો નથી. ૬૦

વસન્તતિલકાવૃત્ત

માતા મૃતા જનયિતાપિ જગામ શોઘ્ર
લોકાન્તર તવ ફલત્રસુતાદયોઽપિ ।
ઘ્રાતસ્તયાપિ ન જહાસિ મૃયામિમાન
દુઃસાત્મકે વણુપિ મૂઘ્રકુદર્પકૃપે ॥ ૬૧ ॥

માતા મરી ગઈ, પિતા પણ સત્વર સ્વર્ગલોકમા
પધાર્યા, સ્ત્રી અને પુત્રો પણ સ્વર્ગે ગયા, તે પછી હે બાઈ
તું હું ખપી ભરેલા મૂન, નરક, માસ, રધિગ, લોટ, લાળ
વગેરે અપવિત્ર પદાર્થોના અને ગર્વના એક કૂવા સમાન
આ દેહને માટે મિથ્યા અભિમાન હજી પણ છોડતો નથી,
એ માતા આશ્ચર્યની વાત છે ૬૧

મદાશાન્તાશૃત

કામવ્યાઘ્રે કુમતિફણિનિ સ્યાન્તદુર્વારનીદે
માયાસિંદ્ધીધિહરણવને લામમલ્લુકમીમે ।
જન્મન્યસ્મિન્ મયતિ વિરતિ સજ્જનાનાં વદાચિ
સત્ત્વજ્ઞાનાં વિષયવિષમાકળ્પકાકીર્ણવાદરે ॥ ૬૨ ॥

તત્ત્વજ્ઞાની એવા મત્પુરુષોને જન્મરૂપી ભયકર અરણ્ય
ઉપર કોઈ પણ દિવસ પ્રીતિ થતી જ નથી કારણ કે તેમા
કામરૂપી વાધ રહેલા છે, અંત કરણરૂપી હરમા કુમતિરૂપી
નાગેણુ નિવાસ કરે છે, માયારૂપી સિંદુપુ અને લોભરૂપી
રીંછોથી તે વન મદા ભયકર હોય છે તથા તે વનના પ્રાત
પ્રદેશે વિષયરૂપી વિષય ઠટકોથી ભરપૂર હોય છે. ૬૨

શાર્દૂલવિક્રાંદિતૃણ

સ્વાધીને નિષટ્સિયતેઽપિ વિમલ્પાનામૃતે માનમે
વિન્યાત્તે મુનિસેવિનેઽપિ કુધિયા ન શ્ચાન્તિ તીર્થ દ્વિજા
યત્તત્કષ્ટમદો વિષેકરહિતાસ્નીયાર્ચિનાં શુ સિતા
યત્ર ષાપ્યટૃયામટન્તિ જલધૌ મગ્નન્તિ દુ ગ્વાયરે ॥ ૬૩ ॥

મહા વિખ્યાત, વસિષ્ઠાદિક મુનિઓએ સેવેલાં, નિર્મળ
જ્ઞાનામૃતથી ભરપૂર, પવિત્ર માનસિક સરોવર પોતાની
સમીપમાં હોવા છતાં પણ સારાસારના વિવેકથી રહિત ધ્રા-
હણો તથા બીજાઓ તીર્થ, મેળવવાની ઇચ્છાથી દુઃખો વેડીને
પણ રણવગડામાં આડા અવળા ભટકે છે અને છેવટે સંસાર-
રૂપી દુઃખની ખાણરૂપ સમુદ્રમાં ડૂબી મરે છે, અરેરે ! એ
કેટલી બધી દુઃખની વાત છે ! ૬૩ (-)

યસન્તતિલકાદૃશ

ત્યસ્તાક્ષિકં સકલમેતદયોચમિથ્યં ॥

1. મ્નાતર્વિચાર્ય ભવતા કરણીયમિદમ્ ।

યેનૈવદશ ન ભવતિ મયતોઽપિ કપું

શોકાકુલસ્ય ભવસાગરમમ્મમૂર્તે ॥ ૬૪ ॥

હે ભાઈ ! મેં તારા સમક્ષમાં જે સર્વ કંઈ, તેને વિચાર
કરીને તારે એવાં ઉત્તમ કર્મ કરવાં, કે જે કર્મ કરવાથી તને
કરીને ભવસાગરમાં ડૂબી જઈને શોક કરવાનો દુઃખઘાતક
સમય આવે નહિ. અર્થાત્ તું ઉત્તમ કર્મ કર, કે જેથી તને
પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય. ૬૪

શાર્દૂલવિનીલિતવૃત્ત

યત્પ્રીત્યર્થમનેકધાઽલભિ મયા કષ્ટેન વસ્તુ પ્રિયં

સ્વસ્થાશાકચલીકૃતેન વિકલીમાવં દધાતેન મે ।

તત્સર્વં વિલય નિનાય મમવાન્ યો લીલયા નિર્જરો

માં દિત્વા જરયાકુલીકૃતતત્તું કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥૬૫॥

તે સર્વને! નાશ કરી નાંખ્યો! અને મારા શરીરને પણ જરા-
વસ્થાથી-વૃદ્ધાવસ્થાથી વ્યાકુળ કરી દીધું છે; માટે હું તે કાળ-
રૂપી પરમાત્માને પ્રણામ કરું છું. ૬૫

કાળ માહાત્મ્ય
શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

આયુર્વેદવિદાં રસાશનવતાં પંથ્યાશિનાં યત્નતો,
વૈદ્યાનામપિ રોગજન્મ વપુષો હ્યન્તર્યતો દૃશ્યતે।

દુશ્ચક્ષુઃકવલીકૃતત્રિભુવનો લીલાવિહારસ્થિતઃ

સર્વોપાયવિનાશનૈકચતુરઃ કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥ ૬૬ ॥

જે વૈદ્યો આયુર્વેદને જાણે છે; આરોગ્યને માટે રસાયણો
ખાય છે અને યત્નપૂર્વક પિથ્ય લોજન કરે છે, આટલું કર્યા છતાં
પણ તેઓના શરીરમાં રોગ જોવામાં આવે છે; અને તેઓ
અંતકાળનાં લોગ થઈ પડે છે. જે કાળ ભયંકર દૃષ્ટિપાત કરીને
ત્રણ ભુવનનો રમવ માંત્રમાં ફાળિયો કરી બાંધે છે; અને લોકો
તેનાથી ભયવાં માટે અનેક ઉપાયો કરે છે, પરંતુ તેના સર્વ
ઉપાયોનો નાશ કરવામાં કાળ મહાન ચતુર છે. તે કાળરૂપી
પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૬૬

મન્દાક્રાન્તાવૃત્ત

દૃષ્ટં પ્રાયો વિકલમશિલં કાલંસર્પેણ વિદ્યં

ઋરેણેદં શિવશિવ મુને શ્રદ્ધિ રક્ષાપ્રકારમ્

અસ્યાસ્ત્યેકં શૃણુ મુરરિપોષ્યાનિપીયંપાનં

ત્યકત્વા નાન્યત્કિમપિ મુંવને દૃશ્યતે શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા ॥૬૭॥
હો મુનિ! કાળરૂપી કૂર સર્પ આખા જગતને ઠરડ્યો છે;
તેથી જગત્ વિકલ બની ગયું છે. શિવ! શિવ! હવે તેની રક્ષાનો
ઉપાય મને કહો. તેનો ઉત્તર આપતાં મુનિ બોલ્યા કે;—શાસ્ત્ર-
દૃષ્ટિથી વિચાર કરી જોતાં તો કાળરૂપી સર્પ કંડેલા પુરુષને

ખચવાનેા શ્રી મુરાગિના ધ્યાનરૂપી અમૃતનું પાન કરવારૂપી
એક જ ઉપાય છે તે છોડીને આ જગતમાં ખીજું કોઈ પણ
ઓપધ જોવામાં આવતું નથી. ૬૭

શાર્દૂલયિકીઢિતવૃત્ત

ઋદ્ધિત્તન્દતિ કાલકર્કશકરાટ્ટ વિનષ્ટ હટા
દુત્તૃષ્ટ તત્તય ચિલોન્નય પુરત્ત પુત્રેતિ હા હા ક્ષચિત્ ।
કક્ષિ નર્તકનર્તકીપન્નિવૃત્તો નૃત્યત્યહો કુત્રચિ
ચિત્ર સમૃત્તિપદ્ધતિ પ્રયયતિ પ્રીતિચ્ચ કષ્ટચ્ચ ન ॥ ૬૮ ॥

કોઈક ઠેકાણે કાળે ભયકર હાથવડે બળાસ્કારથી પોતાના
ઉત્તમ પુત્રને હરી લીધેલો હોવાથી કોઈ પુરુષ, હાથ દીકરા !
હાથ દીકરા ! એમ જૂમ પાડીને રહે છે, ત્યારે કોઈક ઠેકાણે
કોઈ પુરુષ નર્તકીઓથી પિંટાઈને આનંદમાં નૃત્ય કરે છે.
આ રીતે સસારની વિચિત્ર પદ્ધતિ અમને પ્રીતિ પણ ઉપજાવે
છે અને ણિજ પણ કરે છે ૬૮

આતિરમ્હાર

વસન્તતિલ્લામૃત

સા રાગિણી યદિ ભવેદ્ધયા ચિચર્ણા
યાલાપ્રિયા શશિમુખી રમિકસ્ય પુત્રા ।
શત્પાયતે હૃદિ તથામરણ વૃશાંગી
યત્તસ્ય સા વિગતનિટસરોરુદ્ધાક્ષી ॥ ૬૯ ॥

કોઈ રસિક પુરુષને ચદ્રમુખી અને ઉઘડેલા કમળના
જેવા નેત્રવાળી સુંદર સ્ત્રી હોય છે, તથાપિ તે સ્ત્રી ત્યારે માદી
પડે છે અથવા તો તેનું મુખ કરમાઈ બાય છે ત્યારે તેના
પતિના મનમાં ખેદ થાય છે. આ રીતે સુંદર સ્ત્રીના પતિને
પણ મરણ પર્યંત સ્ત્રી શત્રુમમાન થઈ પડે છે ૬૯

૧ રાજ્યમાં સુખ નથી.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

નિષ્કંટકેऽપિ ન સુખં વસુધાધિપત્યે

કસ્યાપિ રાજતિલકસ્ય યદેષ દેવઃ ।

વિશ્વેશ્વરો ભુજગરાજવિભૂતિભૂષો

હિત્વા તપસ્યતિ ચિરં સકલા વિભૂતિઃ ॥ ૭૦ ॥

આખી પૃથ્વીનું શત્રુરહિત રાજ્ય મેળવીને પણ કોઈ મહાન રાજ્યએ સુખ મેળવ્યું નથી. કારણ કે વૈભવેની પાછળ દુઃખો જ ઉભેલાં હોય છે. એટલા માટે જ આખા વિશ્વના ઈશ્વર એવા ભગવાન મહાદેવ સર્વ વિભૂતિઓનો ત્યાગ કરી, શરીર, ઉપર ચિતાભરમ થોળી, મોટા સૂર્યને આલુપણ તરીકે ધારણ કરીને, ઘણા કાળ થયાં તપશ્ચરણ કરે છે. ૭૦, ભાગ્યાધીન સંપત્તિ છે.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

કદાચિત્કષ્ટેન દ્રવિણમધમારાધનચંશા-

ન્મયા લઘ્વં સ્તોકં નિહિતમયનો તત્કરમયાત્ ।

તતો નૈજે કશ્ચિત્કચિદપિ તદાલુર્ધિલગૃહે

ન યદ્ભૂઘ્નોઽપ્યર્થો ન ભવતિ યદા કર્મે વિપમમ્ ॥ ૭૧ ॥

મેં અધમ પુરુષની દુઃખથી સેવા કરીને જે થોડું ધન મેળવ્યું હતું, તે ચોરનાં ભયથી પૃથ્વીમાં દાંટ્યું હતું. પરંતુ કોઈ ઉદર તે ધનને ત્યાંથી પોતાના દરમાં ઘસડી ગયો. માટે જ્યારે ભાગ્ય અવળુ થાય છે ત્યારે મેળવેલું ધન પણ નાશ પામે છે. ૭૧

શિશ્વરિણીવૃત્ત

સ્વયં મોક્ષતા દાતા વસુ સુવહુ સંપાદ્ય ભવિતા

કુટુમ્બાનાં પોષ્ટા ગુણનિધિરશેષેષિતનરઃ ।

इति प्रत्याशस्य प्रबलदुरितानीतविधुरं ॥

શિવસ્યસ્યાકસ્માત્પતતિ વિધનં યેન ભવતિ ॥ ૭૨ ॥

હું ઘણું ધન એકઠું કરીને મોટો ધનાઢ્ય થઈશ, તે ધનવડે કુટુંબીઓનું પોષણ કરીશ, ગુણનો લંડાર થઈને રહીશ અને સર્વે મનુષ્યો મને ચહાશે. આવી અનેક આશાઓમાં મનુષ્ય મદમત થઈ જાય છે. પરંતુ એટલામાં તો તેનાં મહા પ્રબળ પાપોને લીધે તેના મસ્તક ઉપર અણુચિત્તો કાળ આવીને પડે છે કે, જેથી તેનું મરણ નિપજે છે અને મનના મનોરથો મનમાં રહી જાય છે. ૭૨

શાર્દૂલવિક્રીદિતકૃત

માનુર્ભૂયલયપ્રદક્ષિણગતિઃ ક્રીડારતિઃ સર્વદા
ચન્દ્રોપ્યેષ કલાનિધિઃ કવલિત. સ્યમાનુના દુ.લિત' ।
હાસં ગચ્છતિ વર્ધતે ચ સતતં ગીર્વાણવિશ્રામભૂ-
સ્તસ્થાનં સત્તુ યત્ર નાસ્ત્યપહતિઃ ક્લેશસ્ય સંસારિણામ્ ॥૭૩॥

હીડાપરાયણ સૂર્યને પણ નિત્ય પૃથ્વીના સંડળને પ્રક-
શિયા કરવી પડે છે તથા રાહુ પર્વને દિવસે તેનો આસ
કરીને તેને દુઃખ દે છે તેમ જ કળાના નિધિરૂપ ચંદ્રને
પણ રાહુ આસ કરીને દુઃખ દે છે. દેવોની નિવાસભૂમિરૂપ
સ્વર્ગનો પણ નિત્ય નાશ અને ઉત્પત્તિ થયા કરે છે. આ
રીતે પ્રાણીઓના કલેશનો નાશ કરીને સુખ આપે તેવું કોઈ
પણ સ્થાન નથી. માત્ર એક પ્રહાધામ જ સુખદાયક છે. ૭૩
વસન્તતિલકાકૃત

મૂમણ્ડલં લયમુપૈતિ ભવત્યવાધં
લજ્ઞાત્મકં પુનરપિ પ્રલયં પ્રયાતિ ।
આવર્તતે સકલમેતદનંતવારં

પ્રણાદિભિઃ સમમહો ન સુતં જનાનામ્ ॥ ૭૪ ॥

આ ભૂમંડળ અડચણ વગર લય પામે છે, ઉત્પન્ન થાય છે
અને પાછું લય પણ પામે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ આખું

બ્રહ્માડ બ્રહ્માદિક દેવોની સાથે અનતવાર ઉત્પન્ન થઇને પાછું નાશ પામે છે અને પાછું ઉત્પન્ન થાય છે અરેરે ! આ પૃથ્વીપર મનુષ્યોને બ્રહ્મધામ વિના કોઈ પણ ઠેકાણે સુખ નથી. ૭૪

અર્થની અનર્થતા

શિશ્વરિણીવૃત્ત

અહોઽત્યર્થેઽપ્યર્થે શ્રુતિશતગુરુભ્યામવગતે
નિપિદ્ધત્વેનાપિ પ્રતિદિવસમાધાવતિ મનઃ ।

પિશાચસ્તન્નેવ સ્થિરરતિરસારેઽપિ ચપલો

ન જાને કેનાસ્ય પ્રતિકૃતિરનાર્થસ્ય મથિતા ॥ ૭૫ ॥

અરેરે ! અર્થ, અનર્થનું કારણ છે, એમ સૈંકડો શ્રુતિ-વચનોથી અને ગુરુવચનોથી બપ્પું, તેનો નિષેધ કરનારાં વચનો પણ સાલજ્યા, છતાં પણ પ્રતિદિવસ મન અનર્થકારક ધનની પાછળ દોડ્યા કરે છે અને ચપલ એવા પુરુષ, પિશાચ થઇને અસાર એવા ધનની ઉપર પણ અત્યંત પ્રીતિ બાધી બેસે છે. અરેરે ! મને ખબર પડતી નથી કે, હવે અનાર્થ (નીચ) એવા મનને અનર્થસ્વપ અર્થથી પાછું વાળવાનો કેવી રીતે ઉપાય કરવો ? ૭૫

સંસારમાં ભટક્યા છતાં હજી સૂધી પણ તને યુખદાયક વિરતિ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી? અર્થાત્ હવે થાંત થા. ૭૬

ગિયરિણીવૃત્ત

અહં શ્રાન્તોઽધ્વાનં વહુવિધમતિકમ્ય વિપમં

ધનાકાંક્ષાક્ષિતઃ કુન્નૃપતિસુખાલોકનપરઃ ।

इदानीं केनापि स्थितिमुदरकूपस्य भरणे

कदमेनारण्ये त्रिष्विदपि समीहे स्थिरमतिः ॥ ७७ ॥

માટે આજીવિકા માટે ધન સંપાદન કરવાની ઈચ્છાથી અનેક દુષ્ટ રાજાઓનાં મુખ જોવાં પડ્યાં અને તે રાજાઓને મળવા માટે અનેક દેશોમાં જવા માટે અનેક જાતના ભયંકર માર્ગો ઉલ્લેખતાં ઉલ્લેખતાં હું થાકી પણ ગયો. માટે હવે તો હું હરકોઈ છુદ્ધ અગ્રથી મારો આ ઉદરરૂપી કૂવો પૂરવા માટે મનને સ્થિર કરીને કોઈ પણ અરણ્યમાં નિવાસ કરવાની ઈચ્છા રાખુ છું. ૭૭

શાર્દૂલવિક્રોદિતવૃત્ત

सा गोपीं सुहृदां निवारितसुधास्वादधुना कागम-

त्तं धीरा धरणीधरापकरणीभूता ययुः कायरे ।

ते भूपा भवभीरवां भवरताः कागुर्निरस्तारयां

हा कष्टं कञ्च गम्यते न हि सुखं काप्यस्ति लोकप्रये ॥ ७८ ॥

અમૃતના રસનો સ્વાદ પણ જેની આગળ તુચ્છ છે એવી રેનેહી જનેની ગોઠડીઓ પણ કોણ જાણે ક્યાંએ જતી રહી? રાજાઓનો પણ ઉપકાર કરનારા વીરપુરુષો પણ કોણ જાણે ક્યાંએ જતા રહ્યા? શત્રુઓનો સંહાર કરનારા અને સંસારના ભયથી ડરીને શિવની ભક્તિ કરનારા રાજાઓ પણ કોણ જાણે ક્યાંએ ગયા? અરે રે!! હવે હું ક્યાં જાઉં અને શું કરું? વિચાર કરતાં ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ ઠેકાણે મુખ જોવામાં આવતું નથી.

બ્રહ્માઠ બ્રહ્માદિક દેવોની સાથે અનતવાર ઉત્પન્ન થઇને પાછું નાશ પામે છે અને પાછું ઉત્પન્ન થાય છે અરેરે ! આ પૃથ્વીપર મનુષ્યોને બ્રહ્મધામ વિના કોઈ પણ ઠેકાણે સુખ નથી ૭૪

અર્થની અનર્થતા

શિખરિणीवृत्त

अहाऽत्यर्थेऽप्यर्थे श्रुतिशतगुरुभ्यामवगतं
निपिद्धत्वेनापि प्रतिदिवसमाधावति मनः ।

पिशाचस्तत्रैव स्थिररतिरसारेऽपि चपलो

न जाने केनास्य प्रतिवृत्तिरनार्थस्य भविता ॥ ७५ ॥

અરેરે ! અર્થ, અનર્થનું કારણ છે, એમ સૈકડો શ્રુતિ વચનોથી અને ગુરુવચનોથી જાણ્યું, તેનો નિષેધ કરનારા વચનો પણ સાલ્યા, છતાં પણ પ્રતિદિવસ મન અનર્થકારક ધનની પાછળ દોડ્યા કરે છે અને ચપળ એવા પુરુષ, પિશાચ થઇને અસાર એવા ધનની ઉપર પણ અત્યંત પ્રીતિ બાધી બેસે છે અરેરે ! મને બખર પડતી નથી કે, હવે અનર્થ (નીચ) એવા મનને અનર્થરૂપ અર્થથી પાછું વાળવાનો દેવી રીતે ઉપાય કરવો ? ૭૫

શિખરिणीवृत्त

अरे चेतश्चित्र भ्रमसि यदपास्य प्रियतम

मुकुन्द पार्श्वस्थ पितरमपि मान्य सुमनसाम् ।

वहि शब्दाद्यर्थे ग्रहतिचपले क्लेशबहुले

न ते ससारेऽस्मिन्भवति सुखदाद्यापि विरति ७६

હે મન ! તારા હૃદયકમળમાં બિરાજમાન થયેલા, દેવોમાં પણ માન્ય, સર્વ જગતના પ્રિયતમ પિતા એવા શ્રી મુકુન્દનો ત્યાગ કરી તું આ સસારમાં સ્વભાવથી જ ચપળ, પુષ્કળ ક્લેશ વાળા શબ્દ, સ્પર્શ, આદિ વિષયોમાં ભટક્યા કરે છે અને

સંસારમાં ભટક્યા છતાં હજી સૂધી પણ તને મુખદાયક વિરતિ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી? અર્થાત્ હવે શાંત થા. ૭૬

શિવરિણીજીત

અહં શ્રાન્તોઽધ્યાનં बहुविधमतिक्रम्य विषमं
धनाकांक्षाक्षिप्त. कुतूपतिसुखालोकनपर. ।

इदानीं केनापि स्थितिमुदरकूपस्य भरणे
कदत्तेनारण्ये कचिदपि समर्हि स्थिरमतिः ॥ ७७ ॥

મારે આજીવિકા માટે ધન સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી અનેક દુષ્ટ રાજાઓના મુખ જોવાં પડ્યાં અને તે રાજાઓને મળવા માટે અનેક દેશોમા જવા માટે અનેક જાતના ભયંકર માર્ગો ઉદ્ભવતાં ઉદ્ભવતાં હું થાકી પણ ગયો. માટે હવે તો હું હરકોઈ શુદ્ધ અસથી મારો આ ઉદ્દેશ્યથી ક્ષેત્ર પૂરવા માટે મનને સ્થિર કરીને કોઈ પણ અરણ્યમાં નિવાસ કરવાની ઇચ્છા રાખુ છું. ૭૭

શાર્દૂલભીક્ષીટિતવૃત્ત

सा गोष्ठी सुहृदां निवारितसुधास्वादाधुना कागम-
न्तं धीरा धरणीधरोपकरणीभूता ययुः कापरे ।

ते भूपा भयभीरवां भवरताः कागुर्निरस्तारयां

हा कष्टं क्व च गम्यते न हि सुखं क्षाप्यन्ति लोकप्रये॥७८॥

અમૃતના રસનો સ્વાદ પણ જેની આગળ તુલ્ય છે એવી રેનેહી જનોની ગોઠડીઓ પણ કોણ જાણે ક્યાંએ જતી રહી? રાજાઓનો પણ ઉપકાર કરનારા વીરપુરુષો પણ કોણ જાણે ક્યાંએ જતા રહ્યા? શત્રુઓનો સહાર કરનારા અને સંસારના ભયથી ડરીને શિવની ભક્તિ કરનારા રાજાઓ પણ કોણ જાણે ક્યાંએ ગયા? અરે રે!! હવે હું ક્યાં જાઉં અને શું કરું? વિચાર કરતાં ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ ઠેકાણે સુખ જોવામાં આવતું નથી.

ભરતભૂમિને માટે ખેદ

શિતરિણીવૃત્ત

ઉદાસીનો દેવો મદનમથન સજ્જનકુલે

કલિક્રીડાસક્ત કૃતપરિજન. પ્રાકૃતજન. ।

ઈથં મ્લેચ્છાક્રાન્તા ત્રિદશતટિની ચોભયતટે

કથં મ્નાતઃ સ્થાતા કથય સુકૃતીન્ કુપ્ર વિભય ॥૭૧॥

હે ભાઈ! કામનો નાશ કરનારા ભગવાન્ શકર હમણાં
સત્પુરુષોના ઉપર ઉદાસ થઈ ગયા છે, મનુષ્યો પણ પ્રાકૃત બની
જઈને પોતાના પરિવાર સાથે પાપકર્મમા રચીપચી રહ્યા છે અને
ગંગાનદીના ઉભય તટ પણ મ્લેચ્છોથી ભરપૂર થઈ ગયા છે.
આવી સ્થિતિ થવાથી, હે પુણ્યશીલ ભાઈ! કહે, હવે આપણે
ક્યાં જઈશું? અને કેવી રીતે નિર્ભય સ્થાનમા નિવાસ કરીશું? ૭૬
શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

નિસ્સારા વસુધાધુના સમજનિ પ્રૌઢપ્રતાપાનઙ-

જ્વાલાજાલસમાકુલા દ્વિપથદાસંઘટ્ટવિક્ષોમિતા ।

મ્લેચ્છાનાં રથયાજિપત્તિનિષદૈરુન્મૂલિતા કીદૃશી

ય વિદ્યા મયિતેતિ હન્ત ન સચ્ચે જાનીમહે મોહિતાઃ ૮૦

હમણાં આ આર્યભૂમિ મ્લેચ્છોના પ્રૌઢ પ્રતાપરૂપી
અગ્નિજ્વાળાથી વ્યાકુળ થવાથી તથા મ્લેચ્છોના હાથીઓના
સમૂહોના પરસ્પર અથડાવાથી થરથર કંપતી હોવાથી નિર્વાર્ય
બની ગઈ છે અને મ્લેચ્છોના રથો, ઘોડાઓ અને પાળાઓના
સમૂહો પોતાના પગરવોથી ખોદી નાખી છે હે મિત્ર! આ બધું
જોઈને અમે ગણતટમા પડી ગયા છઈએ અને હવે અમારી
પ્રજાવિધાની કેવી ગતિ થશે, તે અમે જાણી શકતા નથી ૮૦

ગંગામાહાત્મ્ય

મૃગધરાનૃત્ત

વેદો નિર્વેદમાગાદિહ જમનમિયા બ્રાહ્મણાનાં વિયોગા-

દ્વૈયાસિકયા ગિરાંઽપિ ક્વચિદપિ વિરલાઃ સામ્પ્રત સન્તિ દેશે ।

इत्थं धर्मे विलीने यवनकुलपतौ शासति क्षोणिर्विधं ।
नित्यं गंगावगाहान्द्रवति गतिरितः संसृतेर्यसिद्धौ ॥ ८१ ॥

; ત્યારથી યવન રાજાઓ આ ભરતભૂમિપર રાજ્ય કરવા લાગ્યા છે ત્યારથી જ મારે યવનોને પ્રણામ કરવા પડશે, આવી બીકથી વેદોએ સંન્યાસ ધારણ કર્યો છે. વિદ્વાન્ પ્રાણણોને અભાવે વેદવ્યાસે રચેલાં પુરાણો પણ હુમણાં કોઈક જ દેશમાં જોવામાં આવે છે અને ત્યાં પણ તેના થોડો જ પ્રચાર જોવામાં આવે છે. આવી રીતે યવન રાજાઓ પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરવા લાગ્યા ત્યારથી ધર્મનો નાશ થયો છે માટે હવે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી આ સંસારમાંથી ઉદ્ધાર અને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. ૮૧ સંઘરાવૃત્ત

गंगा गंगेति यस्या. श्रुतमपि पठितं केनचिन्नाममात्रं
दूरस्थस्यापि पुंसो बलयति दुरितं प्रौढमिथ्यादुरेके ।
सा गंगा कस्य सेव्या न भवति भुवने सज्जनस्यातिभव्या
ब्रह्माण्डं प्लावयन्ती त्रिपुरहरजटामण्डलं मण्डयन्ती ॥ ८२ ॥

મનુષ્યો દૂર બેઠાં બેઠાં પણ ગંગા ગંગા એમ ગંગાજીના નામનુ શ્રવણ કરે અથવા તેા મુખે કરીને ગંગાજીના નામનુ ઉચ્ચારણ કરે તેા પણ તેના પ્રચડ પાપનો ગંગા નાશ કરે છે, આમ મુનિઓ કહે છે. આવી મહા ઉત્તમ, શકરની જટાજૂટને ચોભા આપનારાં અને બ્રહ્માંડને આપલાવન કરનારા ગંગાને જગતમાં કયો સત્પુરુષ સેવે નહિ? ૮૨

शिखरिणीवृत्त

कलौ गंगा काश्यां त्रिपुरहरपुर्यां भगवती
प्रशस्ता देवानामपि भवति सेव्यानुदिवसम् ।
इति व्यासो वृते मुनिजनधुरीणो हरिकथा-
सुधापानस्वस्थां गलितमववधोऽतुलमतिः ॥ ८३ ॥

કલિયુગ વિષે શંકરની નગરી કાશીપુરીમાં વહેતાં
ભગવતી ગંગા ઈંદ્રાદિક મહાન્ દેવોને પણ નિત્ય સેવવા
યોગ્ય છે. આમ મુનિઓમાં મુખ્ય, હરિકથારૂપી અમૃતનાં
પાનથી નિવૃત્તિસુખને સંપાદન કરનારા, જેનાં ભવબંધનો
તૂટી ગયાં છે, એવા મહાબુદ્ધિમાન્ વ્યાસજી કહે છે
શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

યસ્યાઃ સંગતિરુન્નતિ વિતજુતે ચારામમીષાં જનૈ-

રુદ્રીતા કવિભિર્મહેશ્વરં મનોમીષા મહીમણ્ડલે ।

સા સન્તઃ શરદિન્દુસોદરપયઃ પૂરાભિરામા નદ-

ત્કોકથેણિમનોહ્રપુણ્યપુલિન્ના માગીરથી સેવ્યતામ્ ॥ ૮૪ ॥

જે ગંગાનદીમાં સ્નાન કરવાથી મનુષ્યોની સદ્ગતિ
થાય છે, કવિઓ પણ જેના પવિત્ર જળનું વર્ણન કરે છે,
વળી આ પૃથ્વીપર બિરાજતાં જે ગંગા મહાદેવને ધણા જ
પ્રિય છે, તે શરદના ચંદ્ર સમાન શ્વેત જળવડે સુંદર દેખાતાં
અને હારબંધ બેસીને શબ્દ કરતા કોક પક્ષીઓવડે જેનાં
પવિત્ર તીરો મનોહર લાગે છે એવી માગીરથી (ગંગા)
નદીને, હે સંત પુરુષો ! તમે સેવો. ૮૪

શિલરિણીવૃત્ત

કદા માગીરથ્યા મયજલથિસંસારતરણેઃ

સ્વલદ્વીચીમાલાચપલતલવિસ્તારિતમુદઃ ।

તમસ્થાને કુઝે કચિદપિ નિવિશ્યાહતમના

મવિપ્યામ્યેકાકી નરકમથને ધ્યાનરાસિકઃ ॥ ૮૫ ॥

સંસારરૂપી સમુદ્ર તરવામાં નૌકા સમાન અને ઉછળતા
અચળ તરંગોની પરંપરાવડે આનંદ આપનારાં ગંગા નદીના
કોઈ ગાઢ અંધારાવાળા નિકુંજ વિષે એકલો જોત્રી, મનને
નિયમમાં રાખી નરકનો વિજય કરવા માટે પ્રીતિપૂર્વક પર-
માત્માના ધ્યાનમાં હું-કયારે નિમગ્ન થઈશ ? ૮૫

માલિનીવૃત્ત

કદા ગોવિન્દેતિ પ્રતિદિવસમુહાસમિલિત
સુધાધારાપ્રાયાસ્ત્રિદશતટ્વિનીત્રીચિમુખરે ।

।ભરિપ્યન્ત્યેકાન્તે કચિદપિ નિકુલ્લે મમ ગિરા

મરાલીચમ્પાણા શ્રુતિસુલ્લરવાશ્ચાન્તપુલિને ॥ ૮૬ ॥

તરગોના ખળખળ શબ્દોથી તથા હસીઓના ટોળા-
ઓના ઠવરવોથી ગાળ રહેલા ગંગા નદીના તીર ઉપરના
કોઈ એકાત નિકુળમા, હે ગોવિંદ! હે ગોવિંદ! આવી રીતે
ઉદ્ઘાસથી ભરપૂર અમૃતની ધારાને વર્ષતી વાણીઓને હું
પ્રતિ દિવસ ક્યારે બોલીશ? ૮૬

માલિનીવૃત્ત

મજત વિરુધસિધુ સાધયા લાકવન્ધુ

હરહસિતતરંગ શકરાશીર્વસગમ્ ।

દલિતમવમુજક ક્યાતમાયાવિમગ

નિલિલભુવનવન્ધ્ય સર્વતીર્થાનવચમ્ ॥ ૮૭ ॥

હે સત્પુરુષો! તમે દેવતાની નદી એવા ગંગાનું સેવન
ઠરો તે સસારમાથી લોકોનો ઉદ્ધાર કરનારા હોવાથી તે
બધું સમાન છે, શકરના હાથ જેવા તેના તરંગો શ્વેત છે,
શકરના જટામૂટમા બિરાળ રહ્ય છે, સસારરૂપી સર્પનો
નાશ કરનારા છે, માયાનો ભગ કરનારા છે, ત્રણે બ્રુવનને
વધન કરવા યોગ્ય છે અને સર્વ તીર્થોમા શ્રેષ્ઠ છે ૮૭

માલિનીવૃત્ત

યમમૃતમમૃતાના મગરગપ્રસંગ

પ્રકટિતરસવત્તાવૈભવ પીતમુખે ।

દલયનિ કલિદાગસ્તા સુપવસ્ત્રવર્ત્તા

કિમિનિ ન મજતાર્તા વ્રહ્મલોકાવતીર્ણામ્ ॥ ૮૮ ॥

જે ગંગા અમૃતોનું પણ અમૃત છે, જે ઉછળતા તરંગોથી પોતાના રસિક વૈભવોને પ્રકટ કરી રહ્યાં છે અને પાન કરવાથી જે કલિના દોષોનું દહન કરે છે; તે દેવનદી ગંગા બ્રહ્મલોકમાંથી આ મર્ત્યલોકમાં ઉતરી છે. તે ગંગાનું હે આર્તજનો! શા માટે સેવન કરતા નથી? અર્થાત્ તેમાં સ્નાન તથા તેનું પાન કરીને પાવન થાવ. ૮૮

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત .

યત્તીરે ઘસતાં સતામપિ જલૈર્મૂલૈઃ ફલૈર્જીવતાં
મુક્તાદંસમભાવશુદ્ધમનસામાચારવિદ્યાયતામ્ ।
કૈવલ્યં કરંવિલ્વતુલ્યમમલં સંપદ્યતે હેલયા
સા ગંગા હાતુલામલોમિપટલા સંદ્રિઃ કુતો નેક્ષ્યતે ૮૯
સદાચારસંપન્ન વિવેકી પુરુષો જો ગંગાના તીર ઉપર નિવાસ કરી, ગંગાજળનાં પાનથી તથા ફળ અને મૂળથી આજીવિકા કરે છે તો તેઓની અહંતા મમતા છૂટી જાય છે, અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે અને રમત માત્રમાં હાથમાં રહેલાં ખીલાંની પેઠે નિર્મળ એવા મોક્ષને મેળવે છે. આવાં અનુપમ નિર્મળ તરંગોથી ભરપૂર ગંગાની સપુરુષો શા માટે સેવા કરતા નથી? ૮૯

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત .

તીર્થાનામવલોકને સુમનસામુત્કણ્ઠતે માનસં
તાવદ્ગચલયે સતાં પુરરિપુણ્યાનામૃતાસ્વાદિનામ્ ।
યાવત્તે ન ચિલોકયન્તિ સરિતાં રોચિણ્યમુક્તાચર્યાં
શ્રીમન્નાકતરંગિણીં હરજટાઙ્ગદાટયીચિન્નમામ્ ॥ ૯૦ ॥
શ્રી શંકરનાં ધ્યાનરૂપી અમૃતનું આસ્વાદન કરનારા મહાત્મા પુરુષો જ્યાંસુધી ભૂતળ ઉપર ભિરાજતાં, નદીઓના ઠંડની ચળકતી મુદ્રામાળા સમાન અને શ્રીશંકરના જટામુટ-રૂપી અદ્ભુત વિશે વિદ્યાર કરનારાં ગંગા દેવીનાં દર્શન કરતાં

નથી, ત્યાસૂધી તેઓના મનમા પૃથ્વી ઉપરના તીર્થોને અવ
લોકન કરવાની ઉત્કૃષ્ઠ રહે છે ૬૦

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

સસારો વિવિધાધિવાધવિધુર સારાયતે માનસે
નિસ્સારોપિ ઘપુષ્પતા ફલિષ્ટકગ્રાસીકૃતાના ચિરમ્ ।
દ્વિપ્રાયાં ઘનસારપાથસિ મહાપુણ્યેન યસ્યા સતા
સા સેવ્યા ન કુતા મવેત્સુરધુની સ્વર્ગાપયર્ગોદયા ॥૧૧॥
ઠલિરૂપી નહારથી ગળાયલા દેહધારી પુરુષો પણ
મોટા પુણ્યના થોળે કર્પૂરના જેવા સ્વેત રગના ગગા દેવીના
દર્શન કરીને, અનેક જાતની આધિ તથા વ્યાધિથી હુ ખ
દાયક અને તેટલા માટે જ નિઃસાર એવા સસારને પણ
મનમા સારરૂપ માને છે આવા સ્વર્ગ તથા મોક્ષને આપ
નારા ગગાને સત્પુરુષોએ શા માટે ન સેવવા? ૬૧

શિખરિણીવૃત્ત

ઘચિદ્ઘસથેણી સુરપયતિ રિરસુ શ્રુતિસુખ
નદન્તી ચેતો નો ઘિપુલ્પુલિને મથરગતિ ।
હરન્તી પાપોઘાન સુરતરુવૃતા નાકતદિની
સદા સદ્ગિ સેવ્યા સકલપુરુષાર્થાય કૃતિભિ ॥ ૧૨ ॥
જેના વિશાળ તટ ઉપર વિહારની ધમ્મજાથી મદ મદ ગતિ
એ આલતી હસોની યક્તિઓ કોઈ ઠેકાણે કાનને સુખ ઉપજે
તેવી રીતે શબ્દો કરી શ્રીતાઓના ચિત્તોને પ્રસન્ન કરે છે, તે
પાપના પુળેનો નાશ કરનારા, દિવ્ય વૃક્ષોથી વિદાયલા ગગાને
સત્પુરુષોએ પુરુષાર્થ સમ્પાદન કરવા માટે સદાય સેવવા
જોઈએ ૬૨

કાશી માહાત્મ્ય

સમ્બરાવૃત્ત

યામાસાઘ ત્રિલોકીજનમહિતશિવાવલ્લભારામભૂર્મિ
બ્રહ્માદીના સુરાણા સુરવસતિભુવા મણ્ડલ મણ્ડયન્તિ ।

જ્યા વસંત ઋતુમા ગન્ધારણ્યવિશે પ્રકુલિત થયેલા
આખરાના પુષ્પોનો સમૂહ અગામીમા ઉલીને વનશ્રીને
નિહાળનારા નગરજનોને અગ્નિની જ્વાળા સમાન જણાય છે,
અથવા તો પોપટોની ચાચ સમાન જણાય છે, તે મુનિજનોને
આનંદ આપનારી, ઉઘાનોવડે રમણીય લાગતી શ્રી શકરની
કાશી પુરી આ પૃથ્વીપર સર્વોપરી છે ૯૫

સાગરાવૃત્ત

વહ્નિપ્રાકારનુદ્ધિ જનયતિ વલ્મીવાસિના નાગરાણા
ગન્ધારણ્યપ્રસૂતસ્ફુટકુસુમચય કિંશુકાના શુકાનામ્ ।
ચન્દ્ર્યાકારા વસન્તે પરમપદ્મપદ રાજધાની પુરારે
સા કાશ્યારામરમ્યા જયતિ મુનિજનાનન્દવન્દેકમૂમિ ૯૬॥

શ્રી શકરને અત્યંત પ્રિય એવી કાશીપુરીની શોભા
અલૌકિક છે તે ગંગા નદીમા ઘણતા મોટા મોજાઓના
ગિંદુરૂપી શોભાયમાન મુક્તાકળની માળાને ધારણ કરી રહ્યા
છે, આમ તેમ ઉડના ચચળ ભ્રમરમહાકુળી મ્યામ ઓઢણીને
તેણે ઓઢેલી છે અને જ્યા ત્યા આવેલા તળાવોમા ખીલેલા
કમળો તેમના નેત્રની ગોલાન ધારણ કરી રહ્યા છે ૯૬

સાગરાવૃત્ત

કિં કુર્મ ક મજામ કિમિદ સમુદિત સાધન મા વયસ્યા
સસારોન્મુલનાય પ્રતિદિવસમિદાનથશકાવતાર ।
સ્રાતર્જાતિ નિદાન મવમયદલને સગત સજ્જનાના
સા કાશીમાથયામો નિરુપમયશસ સ્વ સ્ત્રવન્ત્યા વયસ્યામ્ ૯૭

હે મિત્રો! પરલોકને માટે શા સાધન કરીએ? કોને
મળીએ? સસારનો નાશ કરવા માટે આ જગત્ વિશે શાએમા
ઉત્તમ સાધન કયું કહ્યું છે? આવી શકાએ મને પ્રતિ દિવસ
થવા કરતી હતી, ખરું હે જાણી! સસારનો નાશ કરનાર

સાધન હવે મારા જાણવામાં આવ્યું છે. અનુષ્ઠાન યશવાળી ગંગાનદીની બહેન પણી એવી કાશી નગરીનો આશ્રય કરે; કે ત્યાં વિવેકી સત્પુરુષોનો સહજ સમાગમ થાય છે. ૬૭
શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ભુક્તિઃ ક્વાપિ ન મુક્તિરસ્ત્યભિમતા કાપ્યસ્તિ મુક્તિર્ન સા

કાદયામસ્તિ વિશેષ एव सुतरां श्लाघ्यं यदेतद्वयम् ।

सर्वैरुत्तममध्यमाधमजनैरासाद्यतेऽनुग्रहा-

देवस्य त्रिपुरद्विपः सुरधुनीस्नानावदातव्ययैः ॥ ૬૮ ॥

કોઈ તીર્થમાં લોગવિલાસ હોય છે તો ત્યાં ઇચ્છિત એવી મુક્તિ હોતી નથી અને કોઈ ઠેકાણે મુક્તિ મળે તેમ હોય છે તો ત્યાં લોગવિલાસ હોતો નથી. પરંતુ કાશી પુરીમાં તો શ્લાઘ્યા એવી તે બન્ને વસ્તુ સંપૂર્ણ રીતે છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અથવા તો કનિષ્ઠ જાતિનો પુરુષ જો ગંગામાં સ્નાન કરે છે અને મુપાંત્રને દાન કરે છે તો ત્રિપુરારિ એવા શંકરના અનુ-શ્રદ્ધથી તેને લૌકિક લોગ અને મુક્તિ બન્ને મળે છે. ૬૮

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

सन्त्यग्ये त्रिदशपगादिपतनात्पुण्याः प्रयागादयः

प्रालेयाचलसंभया बहुफलाः सिद्धाश्रमाः सिद्धयः ।

यत्राघौघदहा भवन्ति सुधियां ध्यानेश्वराणां चिरं

मुक्ताशेषमियां विनिद्रमनसां कन्दाम्बुपर्णाशिनाम् ॥ ૬૯ ॥

આ કાશીપુરી ઉપરાંત ગંગા, યમુના, વગેરે પવિત્ર નદીઓના તટ ઉપર આવેલાં પ્રયાગ આદિ જીર્ણ પંથુ ઘણાંએ પવિત્ર તીર્થો છે. તેમ હિમાલયમાં પણ બહુ ક્ષણ આપનારાં ઘણાં સિદ્ધાશ્રમો ને સિદ્ધિઓ વસે છે. જે સિદ્ધાશ્રમોમાં કંદ, પાણી અને પાંદડાં ઉપર નિર્વાહ કરનારાં સર્વ જાતના ભયમાંથી મુક્ત થઈ ગયેલા, સાવધાન મનવાળા બુદ્ધિમાન સિદ્ધ પુરુષો

ધણા કાળ સૂધી પરમાત્માનું ધ્યાન કરીને પાપપુંજને બાળી નાંખનારી સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૯

સમ્પરાવૃત્ત

કેદારસ્થાનમેકં રુચિરતરમુમાનાટ્યલીલાવનીકં
પ્રાલેયાદિપ્રદેશે પ્રથિતમતિતરામસ્તિ ગંગાનિવેશે ।

રૂપાતં નારાયણસ્ય ત્રિજગતિ વદરીનામ સિદ્ધાશ્રમસ્ય
તત્રેવાનાદિમૂર્તેર્મુનિજનમનસામન્યદાનન્દમૂર્તેઃ ॥ ૧૦૦ ॥

હિમાલયનો પ્રદેશમાં જ્યાં ગંગા નદી વહે છે ત્યાં કેદાર-
નાથનું એક રમણીય અને અત્યંત પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે; જે પવિત્ર
વનમાં પાર્વતીએ શંકરને પ્રસન્ન કરવા માટે નાટ્યલીલા
કરી હતી. બીજું મુનિઓના મનમાં અલૌકિક આનંદ આપ-
નારા અનાદિદેવ નરનારાયણનું બહારી નામનું સિદ્ધાશ્રમ છે,
તે પણ ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૦

॥ इति श्रीमद्राजर्षिप्रवरभर्तृहरिकृतं विज्ञानशतकं संपूर्णम् ॥

મર્ત્યહરિકૃત પ્રાસ્તાવિકશ્લોકસંગ્રહ

મંગળાચરણ

ભર્તૃહરિનાં ત્રણે શતકો ઉપરાંત કેટલાક પ્રાસ્તાવિક શ્લોકો
જૂદી જૂદી પ્રતોમાં મળી આવે છે તે સર્વ એકત્ર કરીને અત્ર
આપેલા છે.

અનુદ્યુમ્બુત

અકિञ્ચનસ્ય દાન્તસ્ય શાન્તસ્ય સમચેતસઃ ।

સદા સંતુષ્ટમનસઃ સર્વાઃ સુખમયા વિશઃ ॥ ૧ ॥

અકિંચન, જિતેન્દ્રિય, શાંત, સમાનભાવવાળા અને
સર્વદા સંતુષ્ટ મનના પુરુષને સર્વે દિશાઓ સુખમય છે. ૧

અર્થાત્ જે પુરુષની પાસે કંઈ હોય નહિ, જે જિતે-
ન્દ્રિય હોય, સર્વ પ્રાણીના ઉપર જે સમાન દૃષ્ટિવાળો હોય
અને જેનું મન સદા સંતોષી જ રહેતું હોય, તે પુરુષને
જ્યાં જાય ત્યાં સુખ જ મળે છે.

હરિણીવૃત્ત

અભિમતમહામાનગ્રનિયપ્રમેદપટીયસી

ગુહ્તરણુણગ્રામામ્મોજસ્ફુટોજ્જ્વલચન્દ્રિકા ।

વિપુલવિલસદ્વજ્રાવહ્નીવિદારકુઠારિકા

જઠરપિઠરી દુઃપૂર્યં કરોતિ વિઙ્મનમ્ ॥ ૨ ॥

ધૃતિહીન એવી મોટાં માનરૂપી ગ્રન્થિનો ભેદ કરવામાં કુશળ, મોંઘા ગુણરૂપ કમળ સમુદાયને પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રકુ-
લિત કરવામાં ચંદ્રિકારૂપ* અને મોટી તથા પ્રસરતી લાજને
વેલને વિદારવામાં કુહુવાડી જેવી જઠરપિડરી-હોજરી મહા
હુઃખે પુરાય તેવી છે અને તે જ મનુષ્યને વિટંબના કરાવે છે. ૨
અર્થાત્ માનખણ્ડન કરનાર, ગુણને ઝાંખા પાડનાર અને
લાજને પણ મૂકાવનાર પેટ ભરતું, એ મહાહુસ્તર છે; અને
તે જ મનુષ્યની ચેષ્ટા કરાવે છે.

શબ્દ પ્રતિ ઉક્તિ.

શાર્દૂલયિકીઢિતવૃણ

ઉત્તિષ્ઠ ક્ષણમેકમુદ્રહ શુરં દારિદ્ર્યમારં સલ્લે

શ્રાન્તસ્તાવદહં ચિરં મરણર્જ સૈવે ત્વદીયં સુલ્ભમ્ ।

શ્વયુક્તો ધનવર્જિતેન સહસા ગત્વા સ્મશાને દાયો

દારિદ્ર્યાન્મરણં વરં વરમિતિ જ્ઞાતૈવ તૂર્ણીં સ્થિતઃ ॥ ૩ ॥

હૈ મિત્ર ! હું યાદી ગયો છું મારે તું ઉઠ અને એક ક્ષણ
વાર મારો ભારે દારિદ્ર્યભાર ઉપાડી લે તથા મને તારું મરણ
ઉત્પન્ન થયેલું મુખ લાંગો વખત સેવવા દે. સ્મશાનમાં જઈને
એક ધનરહિતો, શબને આ પ્રમાણે કહ્યું; પરંતુ દારિદ્ર્યથી મરણ
(હજાર વાર) સારું, એમ બાણીને (શબ) અબોલ જ રહ્યું. ૩

અર્થાત્-એક ગરીબ માણસે સ્મશાનમાં જઈને શબને
કહ્યું કે, શબ ! તું ઉઠ અને મારું દારિદ્ર્ય લઈ તારું મરણમુખ
મને આપ, પણ ભર્તૃહરિ કહે છે કે-દારિદ્ર્યથી મરણ હજારગણું
સારું છે, એમ બાણીને જ શબે તેને કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

* દિવસે ખીતનાર કમળને લગભગ અન્દ્રિકા પણ બિડાવી દે છે;
તેમ મોટા મોટા ગુણરૂપ કમળના સમુદાયને હોજરીરૂપ અન્દ્રિકા
ઝાંખા પાડી નાંખે છે.

શિલરિણીટ

ઉદન્યચ્છન્ના મૂઃ સ ચ નિધિરપાં યાંજનશતં
સદા પાન્યઃ પૃથા ગગનપરિમાણં કલયતિ ।
इति प्रायो भाषाः स्फुरद्वधिमुद्रामुकुलिताः
सतां प्रज्ञानमेषः पुनरयमसीमा विज्ञयते ॥ ४ ॥

પૃથ્વી સમુદ્રથી આવૃત છે, સમુદ્ર એ યોજનનો છે અને સૂર્ય પધિક થઇને સદા ગગનનું પલ્લુ પરિભ્રમણ કરે છે; આ પ્રમાણે ઓનું ભાષ કરાયતું છે, પરંતુ સંતજનનો જ્ઞાન ઉત્કર્ષ તો અભાષ તથા અપરિમિત જ છે અને તેજ વિજય પામે છે. ૪

અર્થાત્ પૃથ્વી, સમુદ્ર અને ગગન, એ ત્રણ મોટામાં મોટાં ગણાય છે, તેનું પલ્લુ પરિભ્રમણ-ભાષ થાય છે, પરંતુ સંતજનના જ્ઞાનનો અવધિ જ નથી અને એવું અવધિરહિત જ્ઞાન જ વિજય પામે છે.

યસ્યશ્ચિત્કાવૃત્ત

एता दसन्ति च ददन्ति च कार्यहेतो-
र्विग्यासयन्ति च परं न च विग्यसन्ति ।
तस्मान्नरेण तु सुशीलसमन्वितेन
नार्यः स्मृशानघटिका इय वर्जनीयाः ॥ ५ ॥

સીએ કાર્યને અર્થે દાસ્ય કરે છે, વખતે રહન કરે છે અને આપણને વશાસ અણાવે છે; પરંતુ પોતે કોઇનો પલ્લુ વિશ્વાસ કરતી નથી, તેટલા માટે શીલસંપન્ન પુરુષોએ સ્મશાનના ઘડાની પેઠે સીએનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. ૫

શિલરિણીટ

यदा घाराणस्याममस्तष्टिमीरोधसि वस-
म्यसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽल्लिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेत्याक्रोशनिमिशमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ६ ॥

અહો ! કાશીમાં ગંગાના તટપર વસી તથા માત્ર લંગોટી ધારણ કરી મસ્તક ઉપર બે હાથ જોડી, પગે લાગીને, હે ગૌરીનાથ ! હે શંખો ! હે ત્રિપુરહર ! હે ત્રિનયન ! તમે પ્રસન્ન થાવ, એમ કહેવાં કહેવાં ક્યારે હું ક્ષણની થેડે દિવસો નિર્ગમન કરીશ ? ૬

શારૂલવિક્રીડિતહૃત

કાર્કશ્યં સ્તનયોર્દૃશોસ્તરલતાલીકં મુખે શ્લાઘ્યમે
કૌરિલ્યં કન્ધસન્નયે ચ ચદને માન્યં ત્રિકે સ્થૂલતા ।
મીઠત્વં હૃદયે સર્વેષુ કથિતં માયાપ્રયોગઃ પ્રિયે

યાસાં દોષગણઃ સદા મૃગદૃશાં તાઃ સ્યુઃ પદ્મતાં પ્રિયાઃ ॥૭॥

જેના સ્તનમાં કાઠિન્ય, નેત્રમાં ચંચળતા, મુખમાં અસત્ય, કેશના અંગોહમાં વક્રતા, વદનમાં મંદતા, નિતંબપ્રદેશમાં સ્થૂલતા, હૃદયમાં ખીકણપણું સદાય કહેલું છે; તથા જે પોતાના પ્રિય ઉપર માયાપ્રયોગ કરે છે એવા એવા જેમનામાં સદા અવગુણોનો સમૂહ છે, એવી 'મૃગાક્ષીઓ' પશુને જ પ્રિય હોવી જોઈએ. ૭

યસન્તાતિલકાવૃત્ત

ગાર્ગેર્ગિરા ચ વિકલઘ્નદુર્મીશ્વરાણાં

કુર્યન્નયં પ્રહસનસ્ય મદઃ કૃતોસિ ।

તં ત્વાં પુનઃ પટિતર્કણકમાજમેનં

નાટ્યેન કેન મટયિષ્યતિ દીર્ઘમાયુઃ ॥ ૮ ॥

ગાર્ગે અને વાણીથી જોડવાળો થઈ ધનિકોની ખુશામત કરનાર તું, હમણાં પ્રહસનનો નટ બન્યો છે; પરંતુ હવે જ્યારે તારા વાળ ધોળા થઈ ગયા છે ત્યારે આ વૃદ્ધવય તને કયા નાટકનો નટ બનાવશે ? અથવાં કયા નાટકમાં નચાવશે ?* ૮.

* આ શ્લોક મુરારિ કવિદ્વિત્ત અનર્થ રાધવના ત્રીજા અંકમાં પણ છે.

અનુભૂત

ચલા રક્ષીશ્ચલા પ્રાણાશ્ચલે જીવિતયોગને ।

ચલાચલે ચ સસારે ધર્મ પદા દિ નિશ્ચલ ॥ ૯ ॥

લક્ષ્મી ચલિત છે, પ્રાણ ચલિત તથા હૃદયિત અને યોગન
પણ ચલિત છે, આ પ્રમાણે ચલાચલ એવા આ સમારંભ
માન ધર્મ જ એકલો નિશ્ચલ છે ૯

શાર્દૂલવિક્રીઢિતૃત

ચેતશ્ચિન્તય મા રમા સદૃદિમામસ્થાયિનીમાસ્થયા

મૂપાલમ્બુકુટીકુટીરગિદ્ગ્યાપારપણ્યાદ્વનામ્ ।

વન્યાકન્ચુક્તિ પ્રવિદ્ય ભવનદ્વારાણિ વારાણસી

રથ્યાપદ્મિષુ પાણિપાત્રપતિતા મિદ્ધામપેક્ષામદે ॥ ૧૦ ॥

હે ચિત્ત! રાજ્યોની વાંકી ભ્રમરરૂપી એરડીમા
વિહાર-વ્યાપાર કરવામા વેશના એમાન લક્ષ્મીને તું સ્થાયિની
ધારીને, આસ્થાથી ચિન્તવીશ નહિ, કારણ કે તે અસ્થિર છે
અમે તો કથાધારી બનીને કાગીની શેરીઓના ભવનદ્વારમા
પેસીને હાથરૂપી પાનમા આવી પડેલી શિક્ષાની અપેક્ષા
રાખીએ છીએ ૧૦

અર્થાત્ હે ચિત્ત! જ્યા જ્યા રાજ્યની દૃષ્ટિ લાય, ત્યા
ત્યા જનાર ને નાચનાર વેશના જેવી લક્ષ્મીનું ચિન્તન
જરૂર તું છોડી દે, કારણ કે હવે અમે તો કાશીમા જઈને
રહેતા માન કથાધારી અને જોમેજ શિક્ષા માગવાની
અપેક્ષાવાળા છીએ, પણ ધનાદિ વૈભવની અમને સ્પૃહા નથી
શાર્દૂલવિક્રીઢિતૃત

તુલ્લ વેદમ સુતા સતામભિમતા સત્યાતિગા સપદ

કત્યાણી દ્યયિતા વયશ્ચ નરમિત્યજ્ઞાનમૂઢો જન ।

મત્વા ત્રિશ્વમનશ્વર નિવિશતે સસારવારાગૃદે

સદૃદય ક્ષણમગુર તદલિલ ધન્યસ્તુ સન્યસ્યતિ ॥૧૧॥

મોટાં મોટાં મંદિર, સજ્જનોથી માન પામેલા પુત્રો, અ-
પાર સંપત્તિ, કલ્યાણકારી સ્ત્રી અને ચક્રતીવચ છે, એમ જાણવા
અજ્ઞાન મૂઢ પુરુષો વિશ્વને અમર માનીને સંસારરૂપી કારાગૃહ-
માં પ્રવેશ કરે છે, તેમને ધન્ય નથી; પરંતુ તે સર્વ ક્ષણભંગુર
છે, એમ માનીને જેઓ સંન્યાસ લે છે તેમને જ ધન્ય છે. ૧૧

અર્થાત્ સંસારરૂપ કારાગૃહને સુખરૂપી અને નિત્ય
માનીને તેમાં વેસવ વિનોદ માનનારાઓને ધન્ય નથી, પણ
સંસારજન્ય સર્વ ક્ષણભંગુર છે, એમ માનીને સંન્યાસ લેના-
રાઓને જ ધન્ય છે-તે જ સુખી છે.

શિતરિણીવૃત્ત

ન મિથ્યા દુષ્પ્રાપા પથિન્મમ મહારામરચિતે
ફલેઃ સંપૂર્ણા મૂર્ઠિપમૃગલુચમાંપિ વસનમ્ ।
તુલિયાં દુઃસિયાં સલદાપરિપાકઃ સ્વલુ તદા
ત્રિનેત્રં ફલસ્યસ્ત્વા ધનલયમદાન્ધં પ્રણમતિ ॥ ૧૨ ॥

મોટી મોટી વાડીઓવાળા માર્ગમાં મને શિક્ષા દઈ
દુઃપ્રાપ્ય નથી, આખી પૃથ્વી ફળથી સંપૂર્ણ છે અને વસ્ત્રને
મોટે પણ હસ્તી તથા મૃગઆદિનાં ચર્મ છે; આ પ્રમાણે
ત્યારે સુખાનું અથવા દુઃખનું સરખું પરિણામ છે ત્યારે
ત્રિનેત્રનો (મહાદેવનો) ત્યાગ કરી, લગાર ધન મળવાથી
મહાંધ ધઈ ગયેલા ધનીને તે કોણ નમવા જશે? ૧૨

નાદૂર્લભીમીઠિતપૂન.

નો સજ્જમવિદારિતઃ કરટિનો નોદ્દેજિતા ધૈરિણ-
સ્તન્વજ્ઞા વિપુલે નિવદ્ધફલકે ન પ્રીડિતં લીલયા ।
નો જુષ્ટં મિરિરાજનિર્શરક્ષણજ્ઞાંકારકારં ચયઃ
કાલોયં પરિવિન્દ્યલોલુપતયા કાકૈરિય પ્રેરિતઃ ॥ ૧૩ ॥

હસ્તીઓને ખર્જથી ચીરી નાંખ્યા નહીં વૈરીઓને હરા-
વ્યા નહીં; નાબુક અંગવાળી સ્ત્રીની સાથે વિશાળ હિંચોળાપર
લીલાપૂર્વક ક્રીડા કરી નહીં તથા ગિરિરાજના અણુકાર કરતા
અરાઓના જેવું અણુકાર કરતું ઉછળતું યૌવન પણ ન લોગળ્યું;
પણ કાગડાની પેઠે પરના આપેલા લોજનપર આશા રાખતાં
કાળ નિર્ગમન કર્યો. (આવા ભવિતને ધિક્કાર છે.) ૧૩

પૃથ્વીવૃત્ત

પરિભ્રમસિ કિં વૃથા કચન ચિત્ત વિશ્રામ્યતાં
સ્વયં ભવતિ ગ્રંથયા ભવતિ તત્તથા નાન્યથા ।

અતીતમપિ ન સ્મરન્નપિ ચ માઘ્યસદ્કલ્પય-

દ્યતર્કિતગમાગમાનનુભવસ્ય ભોગોનિહ ॥ ૧૪ ॥

હે ચિત્ત! તું શું કરવા આમ વૃથા ભ્રમણ કરે છે? કોઈ
પણ સ્થાને વિરામ પામ. જે જેની મેળે થવાનું હોય છે તે થયું
જાય છે, તેથી ઉલટું થતું જ નથી; માટે ગઈ વસ્તુને ન સંભા-
રતાં અને ભળ્ય વસ્તુનું ચિંતવન કર્યા વિના જેનું આગમન અને
ગમન અતર્કિત છે એવા લોગોનો અનુભવ કર. (અર્થાત્ થક-
ગ્રાથી જે કંઈ ભોગ તને આવી મળે, તે ભોગવી સંતુષ્ટ રહે.) ૧૪

શાર્દૂલચિકીઢિતવૃત્ત

પાર્ણિ પાત્રયતાં નિસર્ગશ્રુચિના મૈક્ષેણ સંતુષ્યતાં

યત્ર ક્ષાપિ નિપોદતાં વહુત્વળં વિશ્વં મુહુઃ પદ્યતામ્ ।

અત્યાગેપિ તનોરક્ષણ્ડપરમાનન્દાવબોધસ્પૃહાં

મર્ત્યઃ કોપિ શિવપ્રસાદસુલભાં સંપત્સ્યતે યોગિનામ્ ૧૫

હસ્તને પાત્ર કહ્યો, સ્વભાવ શુદ્ધ ભિક્ષાજાથી સંતુષ્ટ
થાઓ, હરકોઈ પણ સ્થાનમાં નિવાસ કરો અને આ વિશ્વને
વારંવાર તૃણવત્ જુવો. કોઈક જ મનુષ્ય યોગીઓની પેઠે
શરીરને ત્યાગ કર્યો વિના શિવના પ્રસાદથી સુલભ એવા
અખંડ, પ્રમાનંદના જ્ઞાનની જિજ્ઞાસાને સંપાદન કરે છે. ૧૫

તાત્પર્ય—આત્મા અને શિવ એક જ રૂપ છે. વિષયોની નિવૃત્તિ થયા કેડે આત્મસ્વરૂપ જોવામાં આવે છે અને વિષયોનો રોધ કરવાનું સાધન યોગ છે. યોગીઓ યોગાભ્યાસથી સદેહે આંતરાત્મા ચિદાનંદનાં દર્શન કરે છે; પરંતુ તે દર્શન સર્વને થવાં હુલેલ છે, છતાં કોઈ ભાગ્યે જ શિવકૃપાથી તે અખંડ જ્ઞાન સંપાદન કરે છે; પરંતુ જ્યારે આ સંસારને તૃણવંત જુએ છે ત્યારે તે જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતશ્ચ

પાતાલાશં વિમોચિતો વત વલી નીતાં ન મૃત્યુઃ ક્ષયં
નો મૃદું શશિલાઞ્છનં ચ મલિનં નોન્મૂલિતા વ્યાધયઃ ।
શેષસ્થાપિ ધરાં વિધૃત્ય ન કૃતો મારાંચતારઃ ક્ષણં
ચેતઃ સત્પુરુષાભિમાનગણનાં મિથ્યા વહન્ લજ્જસે ॥ ૧૬ ॥

હે ચિત્તાં તો પાતાળમાંથી બળીને છોડાવ્યો નથી, યમ રાજાનો નાશ પણ ક્યો નથી, ચંદ્રનો કાળો ડાઘ પણ તો કહાડ્યો નથી, વ્યાધિઓને પણ નિર્મૂળ ક્યાં નથી, પૃથ્વીને ધારણ કરીને થોડીવાર સૂધી પણ શેષનો ભાર ઉતાર્યો નથી, તો પણ સત્પુરુષમાં ગણાવાનું મિથ્યાભિમાન ધારણ કરતાં તને શરમ આવતી નથી? ૧૬

શિલરિણીવૃષ

ફલં સ્વેચ્છાલમ્યં પ્રતિવનમર્ચદં ક્ષિતિહર્દાં
પયઃ સ્થાને સ્થાને શિશિરમધુરં પુણ્યસરિતામ્ ।

મૃદુસ્પર્શા શય્યા સુલલિતલતાપહ્લવમયી
સદન્તે સંતાપં તદપિ ધનિનાં દ્વારિ કૃપણાઃ ॥ ૧૭ ॥

જો કે પ્રત્યેક વનમાં કંઈ પણ ખેડ વિના (સહજ) વૃક્ષોનાં ફળ, જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે મળે એમ છે, પુણ્ય સરિતાઓનું શીતળ અને મધુર જળ કામ કામ મળે છે,

સારી રમણીય લતાપદ્મવની બનેલી કેામળ શય્યા પણ છે છતાં
કૃપણ જનો પૈસાદારને બારણે સંતાપ સહન કરે છે. ૧૭

(અર્થાત્ શ્રીમાનોને બારણે લિશ્મા માંગવા જઈને ત્યાં
તેઓનું અપમાન સહે છે.)

અનુબુદ્ધત્

મિક્ષા કામદુઘા ધેનુઃ કન્યા શીતનિવારિણી ।

અચલા તુ શિવે ભક્તિર્વિભવૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥ ૧૮ ॥

કામદુઘા ગાય જેવી મિક્ષા છે, ટાઢને વારનારી કંઠા છે અને
શિવ ઉપર અચળ ભક્તિ છે, તો પછી વૈભવનું શું પ્રયોજન છે?

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યદ્યપ્યં મુહુરીક્ષસે ન ધનિનાં ઘ્રૂપે ન ચાતું મૃપા

નૈપાં ગર્વગિરઃ શૃણોપિ ન પુનઃ પ્રત્યાશયા ધાવસિ ।

કાલે વાલતૃણાનિ લાદસિ સુખં નિદ્રાસિ નિદ્રાગમે

તન્મે ઘ્રૂહિ કુરજ્જ કુત્ર ભવતા કિં નામ તત્તં તપઃ ॥ ૧૯ ॥

હે કુરંજ ! તું ધનીઓનું મોં વારંવાર જ્વેતો નથી, તેમની
મિથ્યા ખુશામત કરતો નથી, તેમના અભિમાનના શબ્દો
સાંભળતો નથી, પણ ભૂખ લાગે છે ત્યારે કીકું ઘાસ ખાય
છે અને ઉઘ આવે છે ત્યારે નીરાંતે ઉઘે છે. તો તું મને
કહે કે, તે એવું શું વપ કર્યું છે, કે જેનું આ ફળ છે? ૧૯

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યે સંતોપસુખપ્રમોદમુદિતાસ્તેષાં ન મિત્રા મુદો

યે ત્વન્યે ધનલોભસંકુલધિયસ્તેષાં ન તૃણા હતા ।

દ્વયં કસ્ય કૃતે કૃતઃ સ વિધિના તાદૃક્ષપદં સંપદાં

સ્વાત્મન્યેવ સમામદેમમહિમા મેહર્ન મે રોચતે ॥ ૨૦ ॥

જેઓ સંતોપસુખના આનંદથી ખુશી થાય છે, તેઓના

આનંદો કોઈ દિવસ ખંડિત થતા નથી; પરંતુ ખીજા કે જેઓની
બુદ્ધિ નાઈદિવસ મટતી. વિધિએ

કોને માટે બનાવ્યું હશે? પોતામાં જ જેનો પોતાનો-સુવર્ણનો
મહિમા સમાયેલો છે તેવો ગેરુ પર્વત મને તો ગમતો નથી. ૨૦
વસન્તતિલકાવૃત્ત

વર્ણં સિતં શિરસિ ચૌક્ષ્ય શિરોરુહાણં
સ્થાનં જરાપરિમલસ્ય તદેવ પુંસામ્ ।
આરોપિતાસ્થિશકલં પરિહૃત્ય યાન્તિ
ચાળ્ડાલકૃપમિવ દૂરતરં તંરુણ્યઃ ॥ ૨૧ ॥

પુરુષોના જરાએ કચેલા પરાલવના સ્થાનરૂપ માથા-
પરના ધોળા વાળ જોઈને, તરુણીઓ જેમ જેના ઉપર એક-
હાડકાનો ઠડકો મૂક્યો હોય એવા ચાણ્ડાલના કૂવાને છોડી
જાય, તેમ તેવા પુરુષને છોડી દૂર જાય છે. ૨૧

શિલરિણીવૃત્ત

સમારમ્ભા મગ્નાઃ કતિ ન કતિવારંસ્તવ પશો
પિપાસોસ્તુચ્છેડસ્મિન્દ્રવિળમૃગતૃણ્ણાણંવજલે ।
તથાપિ પ્રત્યાશા વિરમતિ ન તેઽદ્યાપિ શતઘા
ન વીર્ણ યચ્છેતો નિયતમશનિગ્રાવઘટિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

હુશ એવા દ્રવ્યરૂપી મૃગતૃણુના સમુદ્રનું જળ પીવાની
ઈચ્છાવાળા હે પશુ! કેટલા અને કેટલીવાર તારા સમારંભો શુ
લાંગી પડ્યા નથી? તોપણ તારી આશા હજી સૂધી પણ વિરામ
પામતી નથી અને તારું હૃદય શતઘા ક્ષાટી જતું નથી, માટે તે
ખરેખર વજ્રમય પથરમાંથી બનેલું હોય એમ જણાય છે. ૨૨
વસન્તતિલકાવૃત્ત

સિંહો ઘલો દિરદશકરમાંસમોજી
સંવત્સરં રતિમેતિ કિલૈકવારમ્ ।

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

મિક્ષાહારમદૈન્યમપ્રતિસુખં મીતિન્નિહં સવંદા
દુર્માત્સર્યમદાભિમાનમચનં દુઃસ્તૌઘવિધ્વંસનમ્
સર્વત્રાન્વહમપ્રયત્નસુલભં સાધુપ્રિયં પાવનં

શમ્ભોઃ સત્રમચાર્યમક્ષયનિધિં શંસન્તિ યોગીશ્વરાઃ ૨૫

શિવમાર્ગ કોઈથી પણ અટકાવી શકાય નહિ તેવો
મોક્ષનો અક્ષય નિધિ છે, એમ યોગીશ્વરો કહે છે. કારણ કે
આ માર્ગમાં લિક્ષાજનો આહાર કરવાનો છે, આ માર્ગ દીન-
તાથી રહિત છે, અનુપમ સુખ આપનારો છે, સર્વકા લયનો
નાશ કરનારો છે, હુદ્દ એવા માત્સર્ય, મદ, અને અભિમા-
નનો નાશ કરનાર છે, દુઃખના સમૂહનો નાશ કરનારો છે;
સર્વ ઠેકાણે દરરોજ પ્રયત્ન વિના સુલભ છે, મહાત્માઓને
પ્રિય છે, અને પાવન (પવિત્ર) કરનારો છે. ૨૫

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ભોગાસ્તુક્તરક્તમદ્ગચપલાઃ પ્રાણાઃ ક્ષણધ્વંસિન-

સ્તોકાન્યેષ દિનાનિ યૌવનસુખં પ્રીતિઃપ્રિયેષ્વસ્થિરા

તત્સંસારમસારમેવ નિશ્ચિલં બુદ્ધા બુધા વૌધકા

લોકાનુગ્રહપેશલેન મનસા યત્નઃ સમાધીયતામ્ ॥૨૬॥

હે વિદ્વાન્ ઉપદેશકો! વિષમના ભોગ ઉંચા ઉછળતા
પાણીના તરંગોની પેઠે નાશવંત છે. પ્રાણો ક્ષણમાં નાશ
પામનારાં છે, જુવાનીનું સુખ થોડા દિવસો જ રહે છે,
પ્રિયજનોના ઉપર પ્રીતિ અસ્થિર છે. માટે આખા સંસારને
અસાર જ બાણીને લોકોનો અનુગ્રહ કરવામાં કુશળ એવા
મનવડે યત્ન (પરિશ્રમ) કરો. ૨૬

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

પ્રલેન્દ્રાદિમરુદ્ધાંસ્તૃણકણાન્યથ સ્થિતો મન્યતે

યસ્વાદાહિરસા ભવન્તિ વિમવાલ્લેલોક્યરાજ્યાંદયઃ ।

ભોગઃ કોપિ સ ષક ણ્વ પરમો નિત્યોદિતો જૃમ્ભતે

મો સાધો ક્ષણમદ્ધુરે તદિતરે મોગે રતિ મા કથાઃ ॥૨૭॥

અનિર્વચનીય અને નિત્ય પ્રકાશનારો એવો એક જ ઉત્તમ ભોગ પ્રકાશી રહેલો છે, કે જે ભોગમાં સ્થિતિ કરનારો પુરુષ, બ્રહ્મા ઈંદ્ર આદિ દેવતાઓને તણુબક્ષા સમાન માને છે, અને જે ભોગનો આસ્વાદ કરવાથી તણુ લોકના રાજ્ય આદિ વેલવો રસ વિનાના થઈ પડે છે. હે સત્પુરુષ! અલૌકિક ભોગથી ખીજા ક્ષણભંગુર ભોગ ઉપર પ્રીતિ કર મા. ૨૭

શાર્દૂલવિક્રીઢિતશ્વ

સા રમ્યા નગરી મહાન્સ નૃપતિઃ સામન્તચક્રં ચ તત્

પાર્શ્વે તસ્ય ચ સા વિદગ્ધપરિપત્તાશ્ચન્દ્રવિમ્વાનનાઃ ।

હત્તિસ્ત્તઃ સ ચ રાજપુત્રનિવહસ્તે વન્દિનસ્તાઃ કથાઃ

સર્વં યસ્ય ઘશાદગાત્સ્મૃતિપયં કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥૨૮॥

તે રમણીય નગરી, તે મહારાજ, તે માંડલિક રાજાઓનો સમુદાય, તે રાજાની પાસે બેસનારી વિદ્વાનોની સભા, તે ચંદ્ર-મુખી સ્ત્રીઓ; રાજાના ગર્વિષ્ઠ કુમારોનો તે સમુદાય, તે ગંદી-જનો અને રાજાની તે કથાઓ, તે સર્વ જેને લીધે સંભારણુ માત્ર થઈ પડ્યું છે, તે કાળને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૨૮

માલિનીશ્વર

ફલમલમશનાય સ્વાદુ પાનાય તોયં

શયનમવનિષ્ઠં વલ્કલે વાસસી ચ ।

નવધનમધુપાનમ્રાન્તસર્વેન્દ્રિયાણા-

મવિનયમનુમન્તું નોત્સદ્દે દુર્જનાનામ્ ॥ ૨૯ ॥

ભોજનને માટે પેટ પૂરતાં ફળો છે, પીવાને માટે સ્વાદિષ્ઠ જ છે, સૂવાને માટે પૃથ્વીની પીઠરૂપી પીછાનું છે, અને પહેર-

વાને માટે વડકલ વચ્ચે છે, માટે નવીન એવા ધનરૂપી મદિ-
રાનું પાન કરવાથી જેઓની સર્વે ઈંદ્રિયો લમી ગયેલી છે, એવા
દુર્જનોનો અવિનય સહન કરવાની હું ઇચ્છા રાખતો નથી. ૨૯
અનુષ્ટુપ

અશીમહિ વયં મિદ્ધામાશાવાસો વસીમહિ ।

શયીમહિ મહીપૃષ્ઠે કુર્વીમહિ કિમીશ્વરૈઃ ॥ ૩૦ ॥

અમે લિદ્ધાનું લોજન કરીએ છીએ, દિશારૂપી વચ્ચે
પડેરીએ છીએ, અને પૃથ્વી ઉપર શયન કરીએ છીએ,
માટે અમારે રાજાઓનું શું કામ છે? ૩૦

શિશિરિણીવૃત્ત

અહૌં વા હારે વા વલચતિ રિપૌં વા સુહૃદિ વા

મળૌં વા લોષ્ટે વા કુસુમશયને વા દૃપદિ વા ।

તુળે વા લેળે વા મમ સમદશો યાન્તુ દિવસાઃ

ઋચિત્પુણ્યારણ્યે શિવ શિવ શિવેતિ પ્રલપતાઃ ॥ ૩૧ ॥

સર્પના વિશે અથવા તો હારને વિશે, બળવાન શત્રુના
ઉપર અથવા તો રનેહીના ઉપર, મહિના ઉપર અથવા તો
માટીના ઢેફા ઉપર, પુષ્પની શાખા ઉપર અથવા તો પત્થર-
ની શિલા ઉપર, તુલુ ઉપર અથવા તો સ્ત્રીઓના સમુદાય
ઉપર મારી સમદૃષ્ટિ થાય અને કોઈ એક પવિત્ર અસ્તુત્યને
વિશે શિવ, શિવ શિવ એમ શિવના નામને રટતાં મારા
દિવસો જાય, એવી ઇચ્છા રાખું છું. ૩૧

શિશિરિણીવૃત્ત

જનાવર્તી કાલો વ્રજતિ સ વૃથા તન્ન ગણિતં

દશાસ્તાસ્તાઃ સોઢા વ્યસનશતસંખાતવિધુરાઃ ।

કિયદા વક્ષ્યામઃ કિમિવ વત નાત્મન્યપરુતં

ત્વયા યાવત્તાવત્પુનરપિ તદેવ વ્યર્થસિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

પાછો ન આવે એવો કાળ વૃથા ગયો ગયો, તેની પણ તે ગણના કરી નહિ. સેંકડો દુઃખોના આવવાથી દુઃખ-દાયક એવી જૂદી જૂદી અનેક દશાઓ પણ સહન કરી. તને કેટલું ઠહીએ? તે તારું પોતાનું જરા પણ ભણું કશું નહિ; પરંતુ ફરીથી પણ તું તે જ કાર્યનો આરંભ કરી રહ્યો છે. ૩૨

આ ૩૨ મા શ્લોકમાં પામર મનુષ્યને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

માલિનીવૃત્ત

વદતુ વદતુ ગાલીર્ગાલિમન્તો ભવન્તો

વયમપિ તદમાવાદ્ગાલિવાનેऽસમર્થાઃ ।

જગતિ વિવિદિતમેતદ્દીયતે વિદ્યમાનં

ન હિ શશકવિપાણં કોપિ કર્સૈ વદાતિ ॥ ૩૩ ॥

ભલે તમે ગાળો દો, કાશ્ય કે તમારી પાસે ગાળો છે. પરંતુ અમારી પાસે ગાળો ન હોવાથી અમે ગાળોનું દાન દેવાને અસમર્થ છીએ. જેની પાસે જે હોય તેનું તે દાન કરે છે, આ વાત જગતમાં બાણીતી છે. કોઈ પણ મનુષ્ય શશલાનું શીંગડું કોઈને દાનમાં આપી શકશે નહિ. ૩૩

સમધરાવૃત્ત

મય્યં મક્તં તતઃ કિં વદશનમથવા વાસરાન્તે તતઃ કિં
કૌપીનં વા તતઃ કિં કિમથ સિતમહશ્ચામ્બરં વા તતઃ કિમ્ ।
एका भार्या ततः किं शतगुणगुणिता कोटिरैका ततः किं
त्येको भ्रान्तस्ततः किं करितुरगशतैर्वैष्टितो वा ततः किम् ३४

પ્રભાતમાં ખટરસવાળું લોજન મળ્યું તેથી પણ શું અને છેક સાયંકાળે ખરાબ લોજન મળ્યું, તો તેથી પણ શું? એક કૌપીન મળી તો તેથી પણ શું અને સ્વેતંરંગનું ઉત્તમ વસ્ત્ર

મળ્યું તો તેથી શું? એક બાઈ હોય તો પણ શું અને એક અબજ ભાઈ હોય તો પણ શું? એકલા ભટકવું પડે તો પણ શું અને સંકડો હાથીઓ અને ઘોડાઓથી વિઠાઈને ભટકવું પડે તો પણ શું? ૩૪ "

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

મૂઃ પર્યક્ષો નિજમુંજલતા કન્દુકં સંવિતાનં
વીપશ્ચાન્દ્રો વિરતિવનિતાલન્ધસદ્ગમોદઃ ।

વિકાન્તાભિઃ પવનચમરૈર્ચીજ્યમાનઃ સમન્તા-

ઙ્ગિશ્ચુઃ શેતે નૃપ દય મુવિ સ્યક્તસર્વસ્પૃહોઽપિ ॥ ૩૫ ॥

શિક્ષુક (સંન્યાસી) સર્વે ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યો છતાં પણ રાણની જેઠે પૃથ્વી ઉપર શયન કરે છે. પૃથ્વી તેનો પદ્મ છે, પોતાની ભુમિઓ તેનું આશીર્કુ છે, આકાશ તેનો ચંદ્રવો છે, ચંદ્રમા તેનો દીવો છે, વૈરાગ્યરૂપી વનિતાની સાથે સંગનો આનંદ મેળવે છે અને દિશારૂપી સ્ત્રીઓ પવનરૂપી ચામરોવડે ચોતરફથી તેને પવન ઢાળે છે. ૩૫

વસન્તશિલકાવૃત્ત

સંમોહયન્તિ મદયન્તિ ત્વદ્ભવયન્તિ ।

નિર્મલ્સયન્તિ રમયન્તિ વિપાદયન્તિ ।

ઘટ્તાઃ પ્રવિશ્ય સદયં હૃદયં નરાણાં

ર્કિં નામ યામનયના ન સમાચરન્તિ ॥ ૩૬ ॥

સુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ મનુષ્યોના હયાવાળા હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને તેઓને વિવેક રહિત કરે છે, મદમત્ત કરે છે, ઉપહાસને પાત્ર બનાવે છે, તિરસ્કાર કરે છે, રમાડે છે અને ખેદ કરાવે છે. સુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ શું નથી કરતી? ૩૬

શિલ્પરિણીવૃત્ત

સ્થિતિઃ પુણ્યેડરણ્યે સહ પરિચયો હન્ત હરિણેઃ

ફલેર્મેઘ્યા વૃત્તિઃ પ્રતિનદિ ચ તલ્પાનિ દ્વપદઃ ।

ઈતીયં સામગ્રી ભવતિ હરભક્તિ સ્પૃહયતાં

વનં વા ગેહં વા સદશમુપશાન્ત્યેકમનસામ્ ॥ ૩૭ ॥

શ્રીહરિની ભક્તિની ધમ્મી કરનારા પુરુષો પવિત્ર અરણ્યમાં નિવાસ કરે છે, હરિણોની સાથે પરિચય કરે છે, ફળોથી પવિત્ર આલુવિકા કરે છે, અને તેઓને પ્રત્યેક નદી ઉપરની શિક્ષાઓ શયનરૂપ હોય છે. આ રીતે અરણ્યમાં સામગ્રી હોય છે, પરંતુ જેઓનું મન સર્વથા શાંત થયું છે, તેઓને તો વન અથવા તો ઘર સરખાં જ છે. ૩૭

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સ્વાદિપ્તં મધુનો ઘૃતાન્ન રસવદ્યત્પ્રસવત્યક્ષરં

દેવી યાગમૃતાત્મનો રસવતસ્તેનૈવ તૃપ્તા વયમ્ ।

કુક્ષૌ યાવદિમે ભવન્તિ ધૃતયે ભિક્ષાહતાઃ સક્તવ-

સ્તાવદ્વાસ્યકૃતાર્જનૈર્ન હિ ધનૈર્ઘૃત્તિ સમીદ્ધામહે ॥ ૩૮ ॥

દેવીવાણી-વેદવાણી અમૃતરૂપ અને રસવાળા એવા મધના કરતાં પણ સ્વાદિષ્ટ અને નાના કરતાં પણ રસવાળા અક્ષર બ્રહ્માને પ્રસવે છે (ઉપદેશે છે). તેનાથી જ અમે તૃપ્ત થયા છીએ અને સિક્ષા માગીને આણેલા આ સાથવાઓ જ્યાં સૂધી અમારા પેટમાં પડીને અમારા શરીરનું રક્ષણ કરે છે ત્યાં સૂધી અમે દાસ્ય કરીને ગોળનેનાં બગીચા આલુવિકા કરવાની ધમ્મી કરતા નથી.

અનુક્રમણિકા

—૦૦૦૦૦૦—

નીતિગતક

	શ્લોક	શ્લોક
મગળાચરણ	૧	દેશોત્થતિ કરનાર પુરુષ ૨૨
કામનિન્દા	૨	ઉત્તમ પુરુષની ગતિ ૩૩
અજ્ઞાનિન્દા	૩-૪	દુર્જનની તેજસ્વીને પીડા ૩૪
મૂર્ખ પુરુષ	૫	મોઢા પુરુષોના ચરિત્રો ૩૫
ખવ પુરુષ	૬	પિતાનો ત્યાગ કરવો નહિ ૩૬
મૌન	૭	તેજસ્વી પુરુષની અસહન ૩૭
જ્ઞાનમખાલ	૮	શીનતા ૩૭
વિપયાસક્ત માણસ	૯	વય એ તેજનો હેતુ નથી ૩૮
વિવેકપ્રપ્ત	૧૦	દ્રવ્ય વિષે
મૂર્ખાંધનું આસહ નથી	૧૧-૧૨	દ્રવ્યવિના શુદ્ધિની દૃઢતા ૩૯
નરપશુ	૧૩	ધનમાત્ર બહુ છે ૪૦-૪૧
મૂર્ખોનો સગલાય	૧૪	ખરાબ સવાહ ૪૨
વિદ્વત્પ્રશસા		ધનનાશનું કારણ ૪૩
વિદ્વાનના વખાણ	૧૫	દાનથી રોઆ ૪૪
નિઘારૂપી શુભ ધન	૧૬	દનકાર્થ તથા મોટાંધનું ૪૫
પેઢિતો મોઢના તામેદાર નથી	૧૭	મતલ અવસ્થા ૪૫
સ્વાભાવિક શુભ	૧૮	રાજનીતિ ૪૬
વાનીજ્ય ધરેલું	૧૯	મ વ્યાપન ૪૬
વિદ્વાન સર્વસ્વ	૨૦	અનેક મકારની રાજનીતિ ૪૭
સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ	૨૧	રાજના માણસોના આન ૪૮
કળામગળ માણસ	૨૨	સ્વયં શુભો ૪૮
સત્યુત્તરોનો સમાગમ	૨૩	ધન પ્રાપ્તિ મારખ્યા ૪૯
કવિઓ અમર છે	૨૪	ધીન છે ૪૯
૦૦ વાનની દૃષ્ટા	૨૫	આશ્રિતને વિના માત્રે આ ૫૦
કન્યાલનો માર્ગ	૨૬	શ્રવ આપવો ૫૦
નીચ, મધ્યમ, ઉત્તમ પુરુષ	૨૭	દીનતા દાખવવી નહિ ૫૧
સત્યુત્તરોના અસરજો	૨૮	દુર્જન નિન્દા ૫૨
માનસીય પ્રદાના	૨૯-૩૧	જનોનું સ્વાભાવિક નસલ ૫૨

શ્લોક	શ્લોક
દુર્જન વિદ્વાન હોય તોપણ	સત્પુરુષોની સરખામણી. ૭૬
ત્યાગ્ય છે ૫૩	ધીરજ અશંસા
દુર્જનો બધામાં હોય ભલે	ધીર પુરુષોનો નિશ્ચય ... ૮૦ ૮૧
છે ૫૪	શીલ એ જ બૂપણ ... ૮૨
મદ્દણ અને ત્યાગ કરવાના	ધીર પુરુષોનો ન્યાયમાર્ગ. ૮૩
ગુણો ૫૫	દેવનું બળ... .. ૮૪-૮૬
માનસિક દુઃખો... .. ૫૬	આજસ ત્યાગ ૮૫
કોપાવિષ્ટ રાજા ૫૭	આજસ એ જ રાત્રી ... ૮૬
સેવાધર્મ ૫૮	સત્પુરુષો દુઃખથી ડરતા
નીચની સેવા ૫૯	નથી ૮૭
મૈત્રી-સમ્બંધ દુર્જનની.	દેવની અશંસા
નિષ્કારણ વૈરી ૬૦	મારબ્ધની અનુકળતા ... ૮૮
સુજન અશંસા	વિચારીને કામ કરવું ... ૮૯
સમ્બંધના ગુણો... .. ૬૨	ભાગ્યદીન પુરુષ... .. ૯૦
મહાત્માઓના સ્વાભાવિક	મારબ્ધનું બળ ૯૧-૯૪
ગુણો ૬૩-૬૪	બ્રહ્માનું અજ્ઞાન ૯૨
મહાત્માઓનું ધરેણું ... ૬૫	વિધિના લેખ મિથ્યા યતા
મહાત્માઓનું ચિત્ત ... ૬૬	નથી ૯૩
સંસર્ગથી ગુણ ૬૭	કર્મની અબળતા
સદાચરણ... .. ૬૮	કર્મનું પ્રાબલ્ય ૯૪-૯૫
સત્પુરુષોનું માન... .. ૬૯	ભાગ્ય જ ફળદાતા છે ... ૯૬
પરોપકાર પદ્ધતિ	પુણ્યકર્મ બચાવે છે ... ૯૭
પરોપકારીનો સ્વભાવ ... ૭૦	સહર્મો વાંછિત ફળ આપે
મંદ્રિયોની શોખા ૭૧	છે ૯૮
સારા મિત્રનું લક્ષણ ... ૭૨	કાર્યનો પ્રથમ વિચાર કરવો. ૯૯
સ્વાભાવિક પરોપકાર વૃત્તિ.	તપ કરવા વિશે ૧૦૦
ક્રિયાલેહથી મનુષ્ય ભેદ... ૭૪	સર્વ વાત કર્મોદીન છે... ૧૦૧
સમ્બંધની મૈત્રી... .. ૭૫	પુણ્યકર્મની આવશ્યકતા. ૧૦૨
મહાત્માઓનો આશ્રય ... ૭૬	ગુણ અને અવગુણ ... ૧૦૩
સમ્બંધનાં લક્ષણો ... ૭૭	પુરુષોની ગતિ ૧૦૪
સમ્બંધોની દુર્લભતા ... ૭૮	સમ્બંધની દુર્લભતા ... ૧૦૫

	શ્લોક		શ્લોક
વસંત ઋતુમાં થતા ફેરફારો.	૨૯	ચંચળ વૃત્તિવાળી સ્ત્રી ...	૬૮
વિષત્તિમાં અમૃત પાણી	,	સ્ત્રી નિંદા અનુચિત છે...	૬૯
વિષ	૩૦	વિરહિણી સ્ત્રી ...	૭૦
ચૈત્ર માસ...	૩૧	અનૃપ મન ...	૭૧
વસંતનાં ચિહ્નો ...	૩૨-૩૩	મુગ્ધા સુરવાંત ...	૭૨
ગ્રીષ્મ ઋતુ ...	૩૪-૩૬	પ્રવાસી અને વર્ષા ...	૭૩
વર્ષા ઋતુ...	૩૭-૪૧	કામ પુરુષાર્થનો છેડો ...	૭૪
શરદ્ ઋતુ ...	૪૨	કુલીન સ્ત્રીની કામકોશ ...	૭૫
હૈમંત ઋતુ ...	૪૩	અમૃત અને વિષ...	૭૬
શિશિર ...	૪૪-૪૬	કામસ્થ અપસ્માર રોગ.	૭૭
નાકની વાળી ...	૪૭	સ્ત્રીનો હાસ ...	૭૮

વૈરાગ્યશતકે

શ્લોક

શ્લોક

મંગળાચરણ	૧	અહંકાર	
તૃષ્ણાનું દૂષણ		અહંકારી પુરુષ	૨૬
મમાદી દુનિયા	૨	નિરુપ્લી અને રાગ	૩૦
પુણ્ય પણ દુઃખાર છે...	૩	સંસારથી કંટાળો... ..	૩૧
તૃષ્ણાનું બળ	૪	વાનમરથ ક્યારે... ..	૩૨
અનૃષ્ણ તૃષ્ણા	૫-૧૪	આત્માનું આરાધન	૩૩
આશા	૬	વૈરાગ્ય ન નિર્ભયતા	૩૪
મોહમદિરા	૭	આત્મલાધા ન કરી... ..	૩૫
યાચનાનું દુઃખ	૮	સંપત્તિ કાળને વરા છે... ..	૩૬
મણુનો ભય	૯	કાળની મતિ	૩૭
બુદ્ધિરૂપ સાધન	૧૦	જગતબાહ્યનાં સોમકાં	૩૮
વ્યર્થ જીવન	૧૧-૧૨	શું કરું અને શું ન કરું ?	૩૯
... ..	૧૩	અશ્વધ્યાનમાં લીનતા ... ૪૦-૪૧	

	પાના	પાના	પાના
વનવાસ સુખકર છે ...	૫૭	અવસ્થા માત્ર કરવા બેવી	
સુખ કે સમાધિ... ..	૫૯	વસ્તુ	૮૬
શ્રીનો ત્યાગ	૬૦	આધિકાર ભેદે જ્ઞાન શેદ... ..	૮૭
નિરુપહીની લક્ષ્મીપ્રતિ		સસારની વિચિત્રતા ...	૮૮
હક્કિ	૬૧	મુક્તિનું સાધન ઇષ્ટનું	
અવસ્થા ભેદથી ફરક ...	૬૨	ધ્યાન	૮૯
વૈરાગીની સ્ત્રીપ્રતિ હક્કિ. ૬૩-૬૪	૬૩-૬૪	વ્યાધિના પ્રતીકાર કયા?	૯૦
સર્વ અસ્થિર છે... ..	૬૫	પરસેવાની નિંદા... ..	૯૧
ખજાની સેવા કરતાં વન-		નિરુપહી અવન... ..	૯૨
વાસ સારો	૬૬-૬૭	દુઃખી કુટુંબ અવન અને	
દાણબંધુર દેહ	૬૮	નિરુપહી અવ	૯૩
નિરુપહીતાની નિકાસા...	૬૯	કાશીનિવાસ	૯૪-૯૫
વિનાશી વૈભવ	૭૦	વિધિનું બળ	૯૬
નિકામતા... ..	૭૧-૭૨	શિવ ઉપર શ્રદ્ધા... ..	૯૭
અભ્યર્ચિતન કરવું... ..	૭૩	શિવભક્ત કામને છોડે છે,	૯૮
મનને શિખામણ... ..	૭૪	ધ્યાનસ્થ યોગીની સ્થિતિ.	૯૯
સંસારથી દુઃખી થયેલા		ભાગામતો ત્યાગ	૧૦૦

વિજ્ઞાન

	પાના	પાના
ભગવાનની સ્તુતિ	૧ જનનમુખ	૩૬
વજ્રની સ્તુતિ	૨ દરિમક્ર	૩૭
ત્રીપુત્રોને વિદાય	૩ સ્ત્રીને તિરસ્કાર	૩૮-૪૨
વજ્રપ્રિય	૪ સાત્વી સ્ત્રીની પ્રશંસા	૪૩
ત્રીનીને તીર્થયાત્રાની	અધિકારી મનધિકારી	૪૪
નથી	૫ કામાગ્નિન જ્ઞાત્રા	૪૫-૪૭
ના	૬ મનને ગિજ્ઞાત્રા	૪૮
કુલ્યમાત્ર	૭ લોભીને ઉપદેશ	૪૯-૫૪
મજાનસય બગવાન	૮ નિર્ધન પુત્રની દશા	૫૫-૫૭
ધાર્યો	૯ દુઃખમય ગણત્ર	૫૮
સ્તિત્ત	૧૦-૧૧ અજ્ઞાની જ્ઞા	૫૯-૬૦
દેવેઉત્તુ ગિરનાત્ર	૧૨ તત્ત્વજ્ઞાની	૬૧-૬૪
કુલ્યમાત્ર જ્ઞાન	૧૩ મનસ્કૃપ પરમાત્ર	૬૫
મવસાત્ર નરનાર	૧૪ મળ માત્રાત્ર	૬૬

પ્રાસ્તાવિકા

	શ્લોક	પૃષ્ઠ
સતોપી સદા સુખી	૧ ધનિકોની ખુશામત ન	
પેટરૂપ ક્ષેત્ર	૨ કર્મી	૧
દારિદ્ર્યથી મરણ સાર	૩ મતોપી ને અમતોપી-	
મજા અમાપ છે	૪ નિરપૃહતા	૨૦
શ્રીનો વિશ્વાસ કરવો નહિ	૫ ધડપા	૨૧
માર્ગનિવાસનું સુખ	૬ નિર્નજન મનુષ્ય	૨૨
શ્રીઓ પશુને મિલ્ય હોય	૭ કુદ અને મોટા પુકો	૨૩
છે	૮ સકરનુ તેજ	૨૪
મનુષ્યની મૂર્ખતા	૯ શિવનો માર્ગ	૨૫
એક ધર્મ જ અચલ છે	૧૦ પોડોપકાર કરવો	૨૬
લક્ષ્મીની ચચળતા	૧૧ અધૈયિક ભોગ	૨૭
સંન્યાસીઓને ધન્ય છે	૧૨ કામનું માહાત્મ્ય	૨૮
નિરપૃહતા	૧૩ નિરપૃહતા	૨૯ ૩૮
ધિક્કારને યોગ્ય જીવન	૧૪ પામર મનુષ્ય	૩૨
જે મળે તેનાથી મતો	૧૫ જેની પાસે જે હોય તે	
રાખવો	૧૬ આપે	૩૩
શિશુની કૃપાથી જ્ઞાન	૧૭ પદાર્થોની અનિત્યતા	૩૪
ચિત્તને સંબોધન સંગ	૧૮ બિમુક અને રાત્ર	૩૫
બિજ્ઞાની શ્રેષ્ઠતા	૧૯-૨૦ શ્રીઓની ગમ્મિ	૩૬